

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

III. RÆKKE – 13. BIND

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

© BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Eftertryk må kun finde sted med tilladelse og kildeangivelse.

Billederne på omslaget:

Forsiden: Teglårdsparken, Rønne.

Bagsiden: Søndre anlæg, Rønne.

Timan Kofoed på valsen.

Betonbunker, Dueodde.

Udgivet 1999.

ISBN 87-87042-0906 · ISSN 0084-7976

Burgundia tryk, Rønne.

FORORD

Jeg har hermed fornøjelsen at kunne præsentere årets nummer af Bornholmske Samlinger, der i år indeholder flg. artikler:

I den første artikel fortæller fhv. stadsgartner i Rønne Kommune, Knud Willy Johansen, historien bag de ”grønne områder” i Rønne og omegn: Torve, anlæg, idrætsanlæg mm. – ting, som vi i dag tager som en selvfølge, men som der skam har ligget et stort arbejde bag.

I den anden artikel fortsætter fhv. gårdejer Timan Kofoed sin beretning om livet på landet i perioden lige efter krigen, altså før de store omvæltninger indenfor landbruget. – Hvis man ønsker at læse eller genlæse første del af hans beretning, kan man finde den i Bornholmske Samlinger, III. række, bd. 6 (1992), s. 95-122.

I den tredje artikel redegør Ph.D.-stipendiat Jens Andersen for de tyske planer om etablering af kanonstillinger ved Dueodde i 1940-1941 – og hvorfor planerne aldrig helt realiseredes (der kom ingen kanoner!)

Endelig giver fhv. overbibliotekar H. C. Larsen os et overblik over de senere års indgåede materiale i Lokalhistorisk Arkiv på Centralbiblioteket i Rønne.

Foruden ovennævnte artikler kan man finde en oversigt over litteratur om Bornholm, indgået i Bornholms Centralbibliotek 1998-1999, udarbejdet af bibliotekar Niels Foght Hansen.

Endelig er der – som en service for medlemmerne af Samfundet – aftrykt formandsberetningen for 1999 samt en liste over vore tidligere publikationer.

Jeg ønsker hermed alle vore læsere rigtig god fornøjelse!

P.S.! I øvrigt afholdes Bornholms historiske Samfunds årlige sommerekскурsion som sædvanligt den sidste lørdag i juli (år 2000).

Vi takker Bornholms Amtskommune for pekuniær støtte.

Rønne, d. 15.8. 1999,

Henning S. Andersen,
Redaktør

Indhold

Henning S. Andersen

Forord 5

Knud Willy Johansen

Kommunale anlæg i Rønne 9

Timan Kofoed

Som medarbejder i Bornholms landbrug 1943-1950 87

Jens Andersen

Kanonerne som aldrig kom 127

H.C. Larsen

Bornholms lokalhistoriske arkiv 141

Niels Foght Hansen

Litteratur om Bornholm indgået i Bornholms Centralbibliotek 1998-1999 149

Liste over publikationer fra Bornholms historiske Samfund 153

Ebbe Gert Rasmussen

Bornholms historiske Samfund, formandsberetning 159

Love for Bornholms historiske Samfund 162

Forfatterens navne og adresser 163

Bestyrelsens navne og adresser 163

Kommunale anlæg i Rønne

Af Knud Willy Johansen

Indledning

Emnet »Kommunale Anlæg i Rønne« er hidtil ubeskrevet i en større sammenhæng. Årsagerne hertil kan være ukendskab til området eller blot mangel på interesse for emnet.

Min baggrund for at skrive artiklen er min gerning indenfor Rønne Kommunes grønne sektor i perioden 1961-1986, bl.a. som stadsgartner. Dette har naturligvis givet mig et fortrinligt indblik i udviklingen indenfor det grønne område.

Denne artikel vil primært beskæftige sig med de kommunale grønne områders opståen og deres pleje i tidens løb. Det ville naturligvis være fristende også at beskrive anlæggenes beplantning – fx deres alder og latinske navne -, men hvor går grænsen mellem et historisk tidsskrift som »Bornholmske Samlinger« og planteskolernes populære kataloger?

Alligevel ville det glæde undertegnede, hvis denne artikel kunne være med til at øge læsernes interesse for det grønne islæt i en by, der rummer en blanding af nyt og gammelt byggeri.

Desværre må vi erkende, at vi undertiden glemmer at tænke på dette forhold. Vi har ofte travlt til at nyde synet af det dekorative billede. Det bliver for hurtigt noget, vi vænner os til.

Kommunale anlæg

Rådhusparken

Østen for bykernen ligger Rådhusparken. På mindre end ti minutter kan man gå derop til parken beliggende indeklemmt mellem færd-

selsåreerne Pingels Allé, Svanekevej, Borgmester Niensens Vej og Landemærket.

Arealet er af anselig størrelse, der nemt kunne indeholde plads til aktiviteter af enhver art, der tillige kunne nyde godt af en god beliggenhed.

I stedet for blev udviklingen tilgodeset med et for byens borgere nødvendigt åndehul med sine store grønne plæner mod sydøst og nordvest – måske virker arealerne noget usammenhængende for en park at være med sine funktionsdygtige og uundværlige bygninger, men sådan er det, når der bliver købt og solgt grunde og der samtidig opstår behov for borgerne.

Ved udformningen og ved udvidelserne først i 1970'erne blev der ved udenomsarealerne dog taget æstetiske hensyn i forholdet til de gamle, men livgivende træer, der var og er så vigtige for kommende generationer, der vil nyde godt af forfædres betænkksomhed.

Med disse bemærkninger går vi tilbage til 1800-tallet, hvor ingen borgere havde tanke for ovennævnte.

Assistents Kirkegaard (kaldet Østre Kirkegaard)

Om kirkegården og dens historie kan berettes følgende:

Rønne kommunes forhandlingsprotokol 6. juli 1914. Det angående Østre Kirkegaard nedsatte udvalg indstiller i skrivelse af 20. juni 1914, at kirkegården omdannes til et parkområde overensstemmende med et af landskabsgartner Glæsel udarbejdet forslag. Udgiften vil udgøre 8.000 kroner over 3 år.

På basis af Rønne kommunes forhandlinger, Bornholmske Biografier, Bornholms

Sjællands Stiftsøvrighed har gennem Danmarks Kirkekommission meddelt, at Ministeriet for Kirke- og Biskopembedsregulering under 25de Februar d. a. har til-
 skrevet Stiftsøvrigheden saaledes:

"Efter Modtagelsen af Hr. Stiftamtmandens og Biskop-
 pens Skrivelse af 10 d. M. angaaende den dermed tilhørende
 Sag om Approbation paa den mellem Rønne Dyrtag og
 Kirkeinspektoren indførte Overstevejst, hvorefter Kommissionen
 overtager den i Nibstaden beliggende Østre Kirkegaard, -
 hvor alle Gravstederne er henfaldne med Undtagelse
 af Amtmands Kirke og Hustrus og Skippen Sine og Hustrus,
 - paaledes, at den Del af Kirkegaarden, der har været brugt
 til Begravelse udlægges til Park, medens de to nævnte Grav-
 steder freedes, Skal man frestly indlede til Efterretning
 og videre Bekendtgørelse, at Ministeriet med følgende
 den indførte Ordning er erindret"

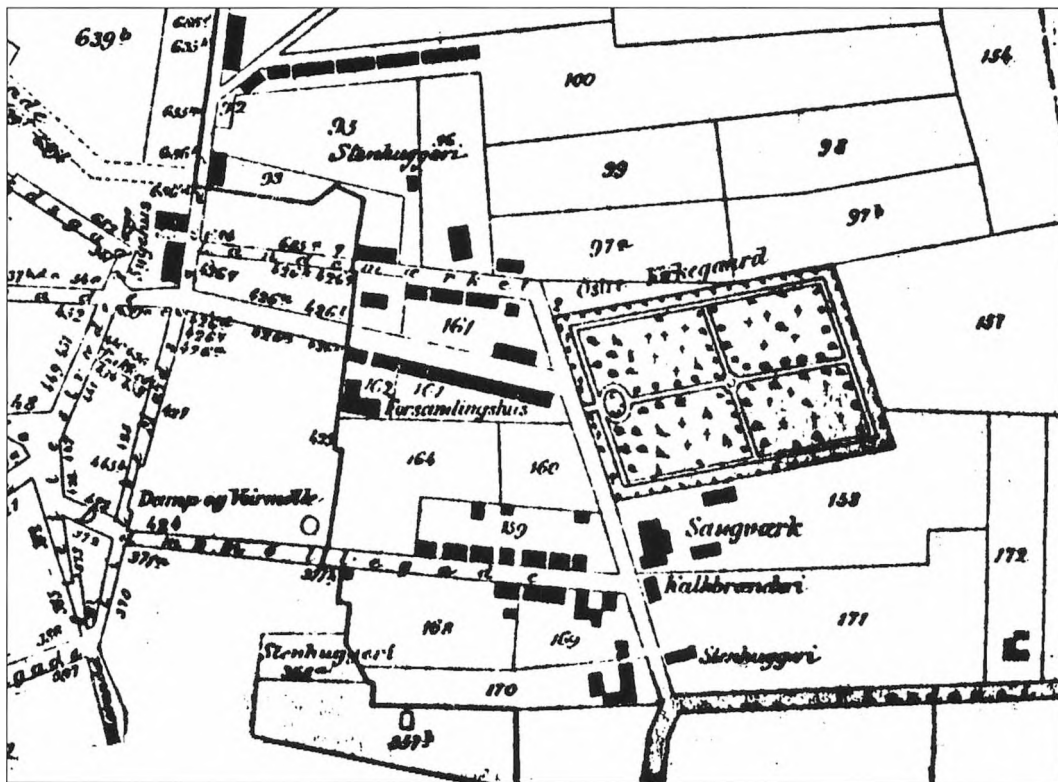
I Henhold til ovenstående Approbation overtrager her-
 ved Kirkeinspektoren Østre Kirkegaard til Rønne Nibstaden
 paa de anførte Vilkaar:

1) at den Del af Kirkegaarden, der har været brugt til Begravelse,
 udlægges som Park

2) at de to nævnte Gravsteder, Amtmands Kirke og Hustrus
 og Skippen Sine og Hustrus freedes.

Rønne d. 11 Marts 1914.

for Kirkeinspektoren

Assistents Kirkegaard 1884, der i 1914 blev til Rønne Bypark. Bemærk Sct. Mortensgade og industrivirksomhederne.

Avis, Bornholms Socialdemokrat fra 1902, sognekirker og præster samt graverens »den lille sorte« kan man komme helt tilbage til 1569, hvor Frederik den 2. befalede, at der skulle optages en jordebog over al gejstlighedens gods i Skåne, Halland og Blekinge, samt lister over Bornholm. Heri fandtes bl.a. 4½ td. agerjord beliggende hos »hoyestene«, en samling bautastene.

Og i 1817 skrev landmåler Niels Lund, at der i 1569 havde befundet sig mindst 14 bautastene - kaldet »Rønnestene«. I 1917 var endnu 9 tilbage. I 1880'erne var de fleste ødelagt eller fjernet. (Nu findes der kun to tilbage, kaldet »Rønnestene«. Den ene står på sit oprindelige sted. Den anden er opstillet i den nordlige del af brygger Gads gamle have.)

I 1830'erne blev den i 1813 anlagte ældste Søndre Kirkegaard for lille, og der blev lavet en plan om at få anlagt en Assistent Kirkegaard nærmere ved byen, da man mente Søndre Kirkegaard lå for afsides. Provsten fik det ordnet, at en del af præstegårdens jorder, øst for byen ca. 4½ td. land, blev inddraget til kirkegård. I 1838 blev således den bestemte jord omdannet til kirkegård, der indviedes 1839 og blev kaldt Østre Kirkegaard.

Nu skulle den voldsomme kritik mod beligheden ophøre, og der opførtes et 800 alen langt gærde af solide kampesten, som det blev pålignet borgerne at betale.

En del af gærdet er bevaret den dag i dag, idet det markerer adskillelse af anlæg og Landemærket. Ved omlægning af arealet i

1970 blev gærdet langs Pingels Allé fjernet i sin længde hen til tømmerhandler H. Bidstrup, hvor Bornholms Centralbibliotek blev opført først i 1970'erne. Herfra, og i østlig retning, dannede gærdet sin indhegning gående indtil en ejendom ejet af Fa. Chr. Bidstrup ved sønnerne Mogens og Poul (i dag Rønne rådhus).

Desværre viste det sig, at arealet ikke egnede sig til kirkegård. Jorden var hård at grave i, hvortil kom, at store sten kunne være generende. Værst var dog grundvandet, der til tider stod så højt, at der måtte pumpes umiddelbart før en begravelse.

I tilknytning hertil bør nævnes det lille bindingsværkshus i det nordvestre hjørne af kirkegården, der var opbevaringssted for redskaber (incl. pumpegrejer), og som dermed fik navnet »Pumpehuset«.

Østre Kirkegaard blev benyttet i 50 år, indtil 1888, hvor den sidste begravelse fandt sted. I disse 50 år blev en række prominente personer begravet her, bl.a. amtmand kammerherre Ludvig V. H. Krabbe og hustru Thora Alvilde Christiane, skipper Peter Skov og hustru Margrethe Christina, avlsbruger Hans Michael Ancher og hustru Ellen, forældre til kunstneren Michael Ancher.

Efter nedlæggelsen blev derværende

gravsteder holdt i ordentlig stand. I de fleste tilfælde af de jordedes familie, i enkelte tilfælde af det offentlige i henhold til testamentariske bestemmelser. Men efterhånden som årene gik, og den sædvanlige 20-årige rettighed til gravstedet udløb, blev kirkegården efterhånden mere vanrøgtet, og antog udseende af vildnis. Her blev efterhånden tilhold for løse eksistenser og uheldig ungdom, der aften og nat lavede forskelligt postyr til gene for de omkringboende. Disse forhold lignede efterhånden en skandale i byen før første verdenskrig.

Rønne byråd foreslog et offentligt anlæg med gangstier og bevaring af gamle træer. Kirkegårdsinspektionen gav tilladelse til nedlæggelse, og jorden blev overdraget til Rønne kommune.

Rønne Bypark

Inden omtalte møde 6. juli 1914, hvor Rønne kommune iflg. forhandlingsprotokol besluttede at omdanne kirkegården til parkområde, havde landskabsgartneren tre måneder forinden orienteret sig på stedet og var derudfra, ved samtale med det kommunale udvalg, rejst hjem med tanker og ideer, der skulle lægge grund til et område i forandringens svøb, langt ind i et begivenhedsrigt århundrede.

Efter igangsættelse af det smukke anlæg, og efter at det havde fået sin karakter som park understreget yderligere, fik denne navnet Rønne Bypark.

Fabrikant H. Hjorth, medlem af byrådet, udarbejdede sin egen plan, og havearkitekt A. Møller, Gudhjem, bidrog ligeledes med forslag til anlæggets udformning. Men der skulle gå en halv snes år med oprydning. Græstamper og mos skulle endevendes, og en indstilling fra Udvalget for de offentlige Lystanlæg og Spadserestier indstillede i oktober 1927 til byrådet, at man afgravede græsplænerens areal, 9.000 m², hvilket skulle give arbejde til 5 mand i 18 arbejdsdage,

AVERTISSEMENTS.

† † †

Det blev min tunges Ønske, at maatte bekendtgjøre for deeltagende Venner, at det har behaget det altsige Forsyn, ved en blid og rolig Død, den 7de dennes, at bortkalde til den evige Salighed, min uforglemmelige Hustru, mine 4 smaae Börns kjerlige Moder, Thora Alvilde Christiane, fød Elmquist, i en Alder af 31 Aar, og efter en i længere Tid tiltagende Svagelighed, der i over 3 Maaneder fængslede hende til Sygeleiet. Hun var kün i henvend 8 Aar min Ledsagerinde, min troefaste, altopoffrende Ledsagerinde heneden.

Rønne, den 8de Mai 1845.

Krabbe.

Bornholms Avis, 8. maj 1845.

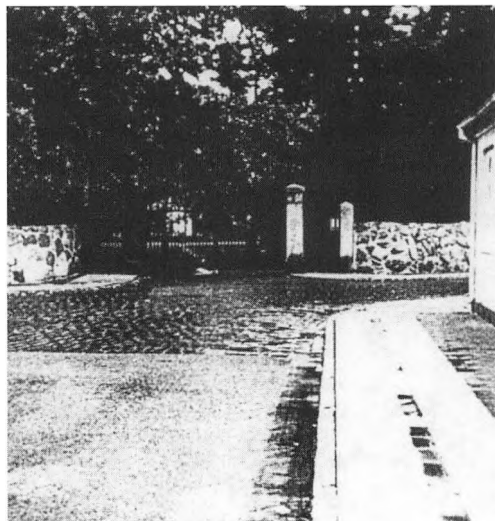
idet skønnedes, at en mand kunne grave 100 kvadratmeter græstamper dagligt.

Endvidere foresloges afgraved en del af anlægget for at tilvejebringe blomsterbede, og for at skåne disse at opsætte hegn af lægter. Udgiften ansloges til ca. 1.000 kroner, men da der intet var opført i budgettet, ansøgte byrådet om en bevilling til afholdelse af disse udgifter. Arbejdet påregnedes at give arbejde til en mand i 20 dage. I tilslutning hertil indstillede flertallet i udvalget, at der i midten af den store plæne anlagdes en lille dam med springvand, der ansloges at ville koste 700 kroner, og som man beregnede ville kræve ca. 40 arbejdsdage. Det var store beløb i tider, hvor der årligt til lønninger til de kommunale grønne områder budgetteredes med 1.600 kroner foruden 100 kroner til træbeskæring.

De to udvalgsmedlemmer, revisor Ludvig Rasch og forretningsfører Einar Fogh, var stærkt engagerede i planer og udførelse.

Ind i 1930'erne var tiden kommet, hvor folk skulle have fornøjelse af de kommunale blomsterbede. Sommerblomster plantedes, og i det vel tilberedte jordstykke indenfor kampestensgærdet langs Landemærket anlagdes et stauedebed af høj kvalitet. Ingen andre steder i de private haver opstod så mange discipliner samlet på et sted. Der blev udvekslet plantekendskab, plantsammensætning, formering, renholdelse, overvintring, glæder og ærgrelser. Men vel først og fremmest plantefryd og frodighedskundskab optog de folk, der spadserede op i Byparken!

Og op i 1930'erne mente Udvalget for de offentlige Lystanlæg og Spadseresstier, at der nu var råd til udsmykning i den lille dam med springvandet. En figur af enten et barn, der pjasker i vandet, eller også Klods Hans ville hæve kommunen op på et højere plan, blev der sagt, hvis der blev brugt gedigne materialer. Så kunne der bruges simple materialer til et påtænkt hus for parkens dyr om vinteren. Og forslaget om at fjerne kam-

Hovedindgangen til Rønne Bypark. I forbindelse med retableringen blev anlægget en kommunal institution.

pestensgærdet betød så lidt, da udvalgsmedlemmerne Einar Fogh, Valdemar Jensen og S. Carlsen Heinø var karrige med deres årspenge til driften.

Tiden før og under anden verdenskrig var på mange måder særpræget. Også oppe i Rønne Bypark, der som tiden gik mere og mere i folkemunde blev kendt under navnet »Parken« eller Østre Anlæg for at understrege, at det ikke var Søndre Anlæg ude ved kirkegården.

Kommunen var i nævnte tid meget glad for de mange besøgende i Østre Anlæg, hvoraf en del tilhørte foreninger, som var tilfredse med omgivelserne i det lukkede område for enden af Sct. Mortensgade, og hvor anlægget bød velkommen i form af en kæmpejernport mellem granitsøjler og to tunge jernlåger.

Særlig var anlægget anvendeligt til religiøse møder, hvor der blev spillet på instrumenter til publikums fornøjelse. En gang var det ved at tage overhånd. Problemet gik til øverste råd, og en kraftig diskussion gik gennem byrådssalen, idet nog-

Søen i det sydøstre hjørne blev anlagt som beskæftigelsesprojekt i tiden omkring 2. Verdenskrig. I 1963 anlagdes i stedet en rosenhave.

le mente, at der i anlægget skulle være plads til andet end religiøse møder. Resultatet blev, at der tillodes to møder om søndagen og to møder fordelt på to hverdage. På den måde blev der gjort plads til alsang og politiske møder. Et forslag fra musiker Andreas H. Jensen om opførelse af en tribune i forbindelse med toiletter og garderobe toges til efterretning. Tiden i de første krigsår foranledigede heller ikke til de store udgifter.

Det gik bedre ved hjælp fra arbejdsministeriet, idet ledige arbejdere, der kunne opfylde betingelser for tilskudsarbejder, kunne henvises til beskæftigelsesarbejder. I det sydøstre hjørne af parken kunne der graves ud til en mindre sø med en lille ø, hvor indkøbte svaner og ænder kunne give liv og slås om pladsen. Det endte med at parterne blev

stressede, så enten måtte de førstnævnte eller de andre forlade anlægget. Sagen gik til udvalget, der af byrådet fik frie hænder angående fuglene, hvorefter der yderligere anskaffedes et par gråænder og en hvid Mig-non hun.

De over 50 år gamle træer indenfor kampestengærdet langs Pingels Allé begyndte at dominere og kaste skygger. Den sjældne tretorn udskilte sig dog ved sin lyse og letbyggede krone og sin stamme, besat med lange, forgrenede og træagtige torne.

Den almindelige (uægte) af robiniaarterne må ikke forveksles med ovennævnte, men hører alligevel til de værdifuldeste prydræer. Begge er de plantet i den tid, da der var kirkegård.

Til selskabet samme sted hører ask, elm, bøg, stilk- og vintereg samt proptrækkerpil. Kun skal med at udover »flokken« står der to kamchatkabirk indenfor kampestengærdet ved Landemærket – plantet omkring midten af dette århundrede.

Østre Anlæg med sit kampestensgærde om sig blev et yndet opholdssted for folk, der søgte fred og ro ved de smukke blomsterbede og under de gamle træer.

Det blev et værdigt sted for en mindehøj for tidligere borgmester Niels Nielsen, der døde i 1942. Arkitekt Groth Hansen spurgtes til råds, samtidig med havearkitekt Th. Sørensen underrettedes. Der blev foreslået en mindesten bygget op af granit med egetræsbænke udenom, og de tænkes anbragt i det nordøstlige hjørne af anlægget, hvor jorden skulle placeres op i højde med stengærdet. Omkring mindet tænkes anbragt et rækværk af jern. Groth Hansen anmodedes om at udarbejde et overslag over omkostningerne, der endte med at arbejdet tildeltes De forenede Granitbrud.

Udvalgsformand, forretningsfører Einar Fogh, havde en travl dag - den dag i maj måned 1945, da indvielsen af den ottekantede mindesten blev afsløret. For samme dag indviedes en toiletbygning i forbindelse med det gamle pumpe- og materialhus. På stien mellem de to steder var nyligen tilkørt Årsdalegrus. Tungt at betræde - men Fogh trøstede sig med, at gruset var leveret frit til Rønne.

Der var ting at glæde sig over. Gaver fra naboeer var ikke ukendt. Denne gang modtog udvalgsformanden en flagstang med flag og snor, der blev anbragt i midten af en ottekantet bänk som symbol på tider, hvor folk var glade for at betale frivilligt til fælleseje. I mange år vajede flaget hver eneste dag i sommerhalvåret for at markere beplantningen og den stille atmosfære.

I et hjørne af parken indrettede udvalget en legeplads med redskaber. Da de selv skulle indvie legepladsen, måtte resten af dagens program aflyses.

I halvtredserne var tiden inde til opsætning af et skilt med reglement for parkens benyttelse, og om der skulle lukkes port og låger før natten kom, om græsset måtte betrædes eller der skulle henvises til stierne?

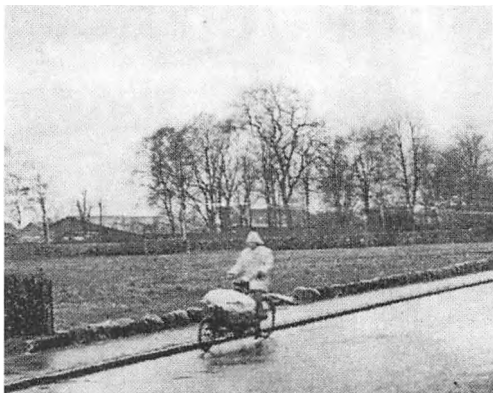

I 1938 blev det økonomisk overkommeligt at udsmykke en lille dam med en figur, der forestilledes at pjaske i vandet.

Ungdommen så stort på alt dette. Den så gerne en vinterskøjtebane anlagt hvor som helst, men det kostede penge, og disse kunne kun findes, ved at opsynsmanden blev sparet væk, og så kunne gartnerne feje fortov og lukke porten sent om aftenen og åbne den tidlig morgen i stedet for denne mand.

Ovenpå disse drastiske omvæltninger kom der et ønske fra forældre, der gerne så opsat hegn rundt om søen i det sydøstre hjørne for at forebygge drukneulykker. En besigtigelse af forholdene endte med en skrivelse til ansøgerne, der stilledes i udsigt, at der i stedet for hegn ville blive foretaget beskæring af buske nær vandet, samtidig med at gangene ville blive gjort bredere, hvor det skønnedes hensigtsmæssigt!

Da udvalget besigtigede Østre Anlæg i 1963, pålagdes det kommunegartneren at nedlægge »Søen« og tilplante stedet med blomster og buske. Grundlaget var hermed lagt til en rosenhave af meget høj kvalitet med sorterne Allgold, Chinatown, Lilli

Landemærket. Kampestensmuren til Østre Anlæg har kun få år tilbage.

Marleen, Peace, Queen Elizabeth, Super Star og Circus som de farvestrålende og dominerende i et skønt billede.

Ved oktoberstormen 1967 faldt der 18 af de store træer i Østre Anlæg, der tilligemed beskadigede stengærdet ud mod Lande-

mærket. Dette til trods blev anlægget et sted med hygge og fred, hvor især ældre folk kunne nyde nye tiltag og hilse på gartneren, der gerne svarede på spørgsmål og forstod deres glæde over, at nu var den sommertid kommet, de så længe havde ventet på.

Det gamle Østre Anlæg måtte i 1970 se sin selvstændighedsperiode fra 1914 slutte. Købet af naboejendommen gav adgang til nybyggeri af offentlige institutioner, samtidig med der blev plads til nyplantning af træer.

Mammutræet syntes her at være det fornemste, selvom kronen langt fra var letbygget. Men træet blev i 1975 plantet diagonalt modsat i Rådhusparkens sydøstre hjørne – langt fra tretornen og endnu længere væk fra sin hjemegn i de californiske bjergegne, hvor det kan opnå kæmpemæssige dimensioner. Om et enkelt eksemplar fortæles der om 100 m højde, 16 m stamme-

Byggeriet af Rådhuset og Centralbiblioteket forberedes.

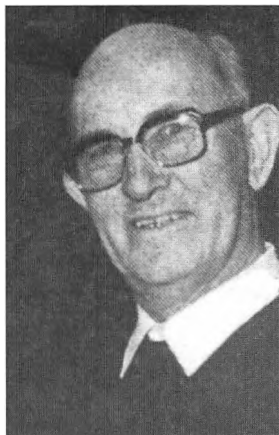
Hvilebænke mellem blomstrende buske blev flittigt benyttet af folk, der søgte fred for byens travle liv.

Skønne sensommerblomster i skønne farver.

*Afdelingsgartner
Eigil Hansen påtog
sig en livsopgave.*

bredde, alder 3.400 år. Kommunens eget forventes at opnå 13 m højde og en uvis alder, idet vintre som 1941-42 og 43 var årsag til, at enkelte træer i Danmark måtte lade livet.

Sort valnød og sort morbær, ægte kastanie og ildløn blander sig i skøn forening med hængepil og rødeg og de ved lege- og parkeringsplads plantede plataner. Desuden fik trompettræ og hjertetræ en god og åben plads på den store plæne.

Anlægs- og afdelingsgartner Eigil Hansen blev sidst i 1940'erne leder for arbejds hold i Østre Anlæg, ligesom han på en dygtig måde tog del i planer for nyplantninger.

Søndre anlæg

Søndre anlæg, beliggende mellem Rønne kirkegård, Søndre Allé (tidligere kaldt Sønder Landevej), Arsenalvej og Zahrtmannsvej, blev et kendt og agtet sted. Især efter 1940, da en kendt københavnsk havearkitekt udarbejdede forslag til indretning, der ved sin færdiggørelse blev beundret som et anlæg med stil og værdighed.

Særlig sydøstre del med forårets specielle farver sammen med sommerens vemodige blomster tog sig nydeligt ud i bede med

opstandere i form af koldhus- og udplantningsplanter som Kristi Bloddråbe, Lantana med de rødorange blomster, trompettræ samt den i Mellemamerika hjemmehørende Agave med de brede kaktusagtige blågrønne, stærkt tornede blade. Virkelig noget folk kunne nyde sammen med pleje og vedligeholdelse til topkarakter.

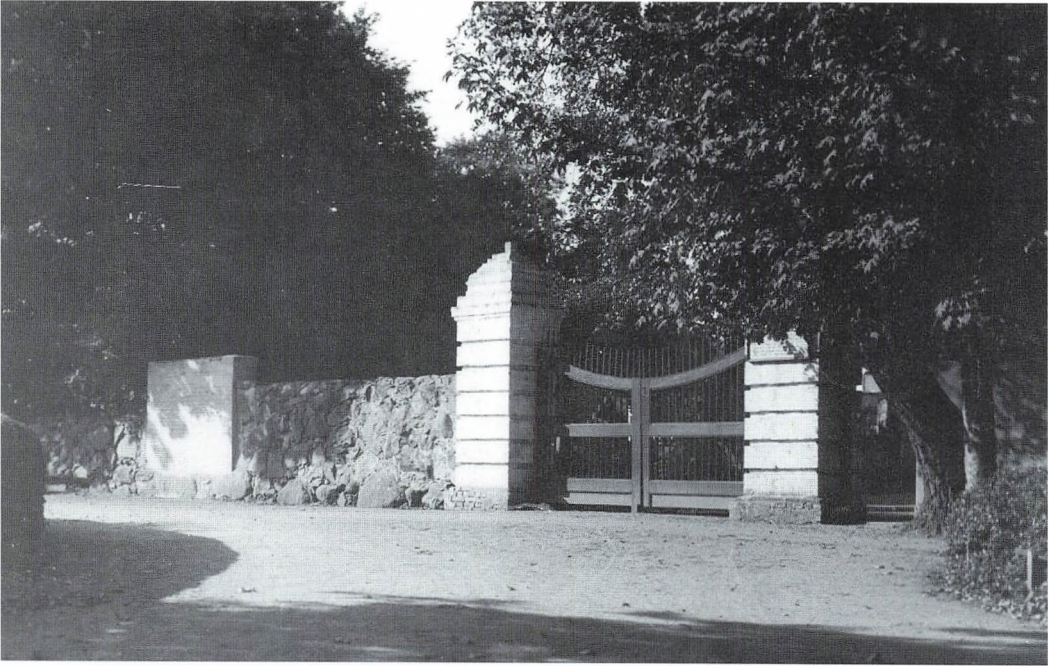
Røde hvilebænke tog sig godt ud. Som ovennævnte opstandere havde de overvintret indendøre før de som nymalede blev kørt ud for at blive brugt, ofte af folk, der havde gået tur på Galløkken eller inde på kirkegården for at tilse familiegravstedet. I fred og ro kunne de nyde blomsterne, skærmet af beplantning mod den støjende trafik på alleen bag dem.

Ingen tænkte på anlæggets oprindelse i 1860'erne. På bønder og avlsbrugere i det sydlige opland. Dengang de havde ærinde ind til byen og hvor de ofte på hjemturen fulgte hjulsporene ned til havet ved Kanondalsområdet for at tilegne sig et læs bændeltang med de lange og græslignende blade til jordforbedring eller som dækmateriale over roe- eller kartoffelkulerne for at modstå den ofte overraskende og med mellemrum strenge vinter.

Var vestenstormen hård og kom den uden forvarsel, var der ikke tid til ærinderne, for den der kom først ned til havkanten fik godt udbytte af sin iver ved at køre bændeltangen op på lager på arealet ved kirkegården, ligesom det gjaldt om at benytte sin »egen« plads, inden naturkræfternes gave skulle hjemføres til den lille ejendom.

Om det var det nystiftede »Dampskibsselskab af 1866«, der førte den tilrejsende amtsfuldmægtig N.L.C. Jensen til øen for at overtage formandshvervet for kommunens skovudvalg, er tænkeligt. Han havde tillige interesse for byens forskønnelse og indstillede til kommunen, at området ved kirkegården var velegnet til forskønnelses-anlæg og ikke lagerplads for landbruget.

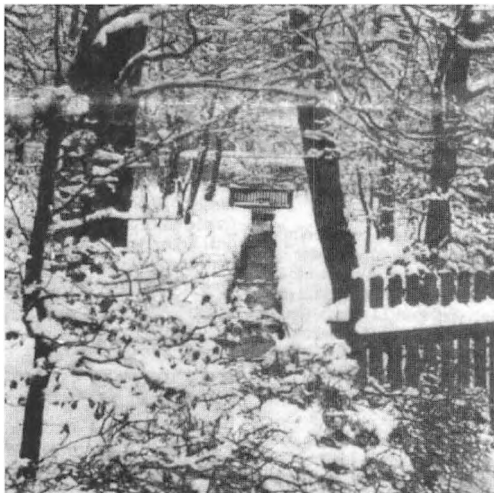
Det blev drøftet i byrådet, og etatsrådin-

Den forhenværende mur mellem den først anlagte kirkegård (1813) og det senere Søndre Anlæg (1867).

Blomster og bænke – en god kombination.

Tevandsbækken (Dommerbækken) hyggede ved vandets rislen. En lille bro med gelænder øgede romantikken.

de Marie Kofoeds legat gav 100 rigsdaler til formålet, idet det var næsten umuligt at få skattepenge til sådan noget »luksus«.

Der gik et halvt hundrede år med vildnis og hvad dertil hører. Affald fra borgere og tilholdssted for drikfældige. En storbladet elm, et par storbladede lind og en enkel hvidtjørn som de første træer. År efter birk

og bøg. Birkene i to rækker langs den murede kirkegårdsindhegning, der tillige indeholdt stenbrokker i tilfældig sammensætning, men med dog en pæn træport som indgang til den gamle kirkegård.

Tevandsbækken, der kom østenfra, løb gennem anlægget og gjorde dette levende ved sin lugt og det rislende vand. En bro gik henover det sted, hvor en smal sti førte folk fra byen hen til den nærmeste kirkegårdsport. Desværre kunne især de unge mennesker ikke kende forskel på Galløkkens vilde bevoksning og det påbegyndte anlæg. For medens førstnævnte sted fik lov at passe sig selv, så begyndte interessen for en kultiveret udvikling af anlægget, der krævede fred og ro.

Det endte så galt, at udvalgsformand Ludvig Rasch ofte kom i strid modvind til sine vælgere ved kommunalvalget i 1928. Nogen af dem ville gerne have lagt grus på stierne. Særlig den opad kirkegården. Det fik de, men da vinteren kom, klagede andre over samme sti.

I et enkelt tilfælde havde det medført, at en ældre dame, der havde til hensigt at besøge sin afdøde mand på kirkegården, brækkede armen.

Før den nye kampestensmur blev opført, stod der træer langs den gamle. Bemærk det levende hegn som værn ind mod anlægget. Huset i baggrunden er den gamle fyrværkerbolig.

Billede fra 1950, da der var gangsti og levende hegn. Set fra den nuværende rundkørsel.

Ved fordeling af udvalgsposterne efter førnævnte kommunevalg måtte der uvilkårligt skiftes formand for Lystanlæggen og Spadserestierne. Ikke blot på grund af stierne i anlægget, men også på grund af den stærkt trafikerede spadservej langs Søndre Allé. Forretningsfører Ejnar Fogh blev ny udvalgsformand, og på budgettet afsatte han straks 600 kroner årligt til spadserestierne. En ringe beslutning, folk ikke ville finde sig i. De var af den opfattelse, at enten skulle anlægget fjernes, eller også skulle det holdes ordentligt vedlige. Det sidste blev lovet sammen med udsigten til endnu en af de røde bænke udover de to eksisterende, idet der forventedes indtægter fra udlåning af en græsslåmaskine til De gamles Hjem, Zahrtmannsvej, hvis der med bestyrerinden kunne opnås enighed om dette.

Før den anden verdenskrig kom der kun forsigtige henvendelser fra borgerne med ønsker. Et brev fra kaptajn Jespersen (Kon-

go Jespersen) indeholdt kun hans mening om at opstille en bæk med læskærm, idet folk stod ubeskyttede i vejr og vind, når de ventede på bybussen. Arkitekt Reker anmodedes om en tegning incl. beregning over udgifterne til begge dele. Forslaget lød på 1000 kroner, men Reker fik besked på, at arrangementet ikke skulle stå der for evigt. Nyt forslag 550 kroner – men kun til en bæk, idet en læskærm var udelukket.

I kraft af det nedsatte beløb til en bæk kunne typograf Henry Lund, Kirkestræde, fritages for stigning i arealleje for sit telt ved salg af is og chokolade, dog måtte han sammen med sine to søstre love at holde anlægget rent for papir, flasker og anden til kiosken tilhørende emballage.

Et forslag om et anlæg på begge sider af Zahrtmannsvej, der i forvejen på den nordre side var udlagt med haver, eventuelt i form af et Rosarium, der skulle indeholde en samling roser i alle varieteter, blev al-

drig ført ud i livet, idet Hitlers planer vedr. Danmark kom på tværs.

Ved en besigtigelse af de kommunale anlæg i 1967 blev amtsfuldmægtig N.C.L. Jensen mindet på hundrede års dagen som initiativtager til Søndre Anlæg. Udvalg, borgmester og stadsingeniør, stående ved den lige så gamle, storbladede elm med mindeplade for amtsfuldmægtigen på træet, gav i ærbødighed udtryk for byens taknemmelighed.

Ingen af de herrer havde anelse om, at århundredets værste orkan ville rase inden efterårets løvfald. Den syttende oktober samme år lagde træet sig ned sammen med fem gamle kæmper i det smukke anlæg. Elmen med sin store og flade rod lå stille på græsset. Gode råd var dyre. Kunne den rejses og fortsætte sin vækst? Fortilfælde manglede, og opskæring syntes ikke at være tilfredsstillende.

Kraner og stålwirer blev taget i anvendelse efter kraftig beskæring over kronens start. Der var kun at håbe. Desværre for

træet blev vejrforholdene ugunstige i de følgende år. Tørke, blæst og storme gjorde deres til træets endeligt.

Bagerpladsen

Kun et halvt hundrede meter fra hovedfærdselsåren i den gamle bydel har der siden 1910 ligget et lille, men meget idyllisk anlæg. Engang det yderste af købstaden, hvor kreaturer og fjerkræ skabte liv omkring ejendommene, og hvor ingen havde fantasi til at forestille sig den udvikling, det gamle Rønne skulle gennemgå.

Færdselsåren var Søndergade, og det lille anlæg blev til på Bagerpladsen, der blev betragtet som Vimmelskaftets forlængede arm.

Pladsen, eller torvet om man vil, med sin begrænsede størrelse og agtværdige ejendomme, indeholder en mindre bygning fra 1870 opført i mursten og med fortid som opholdssted for en af Rønne brandvæsens seks sprøjter (deraf navnet »Sprøjtehuset«),

Et lille springvand tiltrak mindre børn.

Bænke og sprøjtehuset som baggrund.

samt en tid garage for en ligvogn, der var hestetrasket. Hestene var opstaldet på en ejendom i nærheden af Byparken.

Vognmand H.P. Holm, Storegade, ejede vogn og heste samt leverede kusk. Denne så statelig ud, når han sad på bukken, med høj hat og lang sort kappe, der kunne dække arbejdstøjet, idet han som regel kom lige fra sin daglige gerning: Udkørsel af kul og koks.

Efter en frivillig indsamling til Lille Torvs forskønnelse gik beboerne i kvarteret omkring Bagerpladsen ufortrødent i gang med en privatindsamling til beplantning af et nyt anlæg. Der berettes om 300 kroner, og at der blev søgt byrådet om at tilføre samme beløb. Rådet viste sig imidlertid at være karrigt ved sin behandling af ansøgningen, idet det kun bevilgede 50 kroner og gjorde opmærksom på andre udgiftskrævende sager, der belastede kommunen.

Almindelig vortebirk med den hvide bark (som ældre gråsort) formildede omgivelserne.

Kandegade med hyggelige forhaver.

Indtil anden verdenskrig så Bagerpladsens anlæg ikke ud af meget. Et gammelt trådhegn holdt hunde og alt andet strejpende borte, der løb omkring i kvarteret og generede det, der var plantet i bedste mening, og for at hundeejerne også kunne have noget at glæde sig over. Alt for mange så stort på det og lod tilfældighederne råde.

Værre blev det for anlægget, da beboerne måtte affinde sig med en bunker, der blev benyttet som lagerplads for en nærboende håndværksmester, efter at dens formål var opfyldt.

Interessen for en istandsættelse af anlægget voksede. Og i 1948 fremlagde havearkitekt E. Mygind, København, to skitseforslag, hvoraf det foretrukne krævede, at der skulle skrælles en meter af overfladen og påfyldes med muld.

Resultatet blev overmåde smukt med bede i forskellige størrelser. De 5.614 kroner var alle enige om var givet godt ud til den lille oase.

I det nedgravede anlæg med den brolagte bund afgrænset til gaden af en kantklippet ligusterhæk, sad folk og snakkede og hvilede ud. På den tid så man ikke så nøje på uret. På tre bænke opad »Sprøjtehuset« - under tre vortebirke med overhængende grene og høstfarvede blade samt et rislende springvand sat i et lavtliggende cementfad, der tildels var dækket af den vintergrønne Vinca minor - opstod en stemningsfuld harmoni.

Bagermester Svendsen fra Bagerpladsen, hans efterfølger Kure og Kures efterfølger igen, sodavandsfabrikant Thinggård og forsyningsleder i militæret, intendant Kure, blikkenslagermester Jensen og lærer Kofod fik snakket ud om deres vidt forskellige gerninger.

Hvem ved? Måske talte de om anlæggets blomster? Ildkronen? Et lille opstammet træ i mindst to af bedene. Farver i gult og orangeødt – velegnet til de lavere blomster, og særdeles gode farver til de ældre, nærlig-

gende ejendomme, hvoraf en enkelt for mange år tilbage havde drevet avlsbrug.

Eller herrerne kom ind på dagbladenes meddelelser. En enkelt lød således:

Rønne Ligvogn

Rønne Byraad har modtaget et Andragende fra Kirkeinspektionen om at Ligvognshuset måtte blive flyttet hen til Bagerpladsen. Byraadet har billiget at nævnte Hus bliver flyttet og opføres paa Bagerpladsen efter de fremlagte Tegninger og Overslag.

Kirkens Kasse skal selv erholde Omkostningerne uden der sker noget Tilskud fra Byens Kasse og at Kirken selv vedligeholder Bygningen.

Vel har det været gammelt stof, eftersom huset er fra 1870. Men Bagerpladsens anlæg er egnet til sommersamlingssted den dag i dag. Blot anvendes huset til andre gøremål end tidligere.

Klingegade med hyggelige forhaven.

Lille Torv

Bornholmske dagblade har gennem tiderne skrevet en del om Lille Torv.

Bornholms Socialdemokrat 1941:

I denne tid da byens kommunale anlæg står i deres sommerlige pryd, falder anlægget på Lille Torv særdeles i øjnene. Ikke blot er det et af de smukkeste, men i sin centrale beliggenhed det byanlæg, der passerer af de fleste trafikanter, bl.a. alle dem, der har ærinde på posthuset. Der er vel næppe mange, der tænker på, hvor højt man bør værdsætte et sådant anlæg, nemlig ud fra bevidstheden om, hvor utiltalende og skønhedsforladt pladsen tidligere lå hen. Først når dette erkendes, får man den rette taknemmelige indstilling overfor, hvad der er ydet til forskønnelse på dette sted af Rønne by og de mænd der virkede herfor.

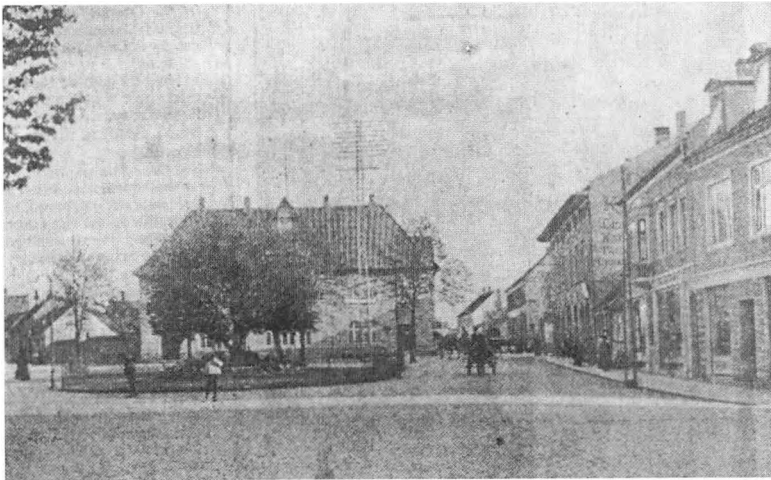
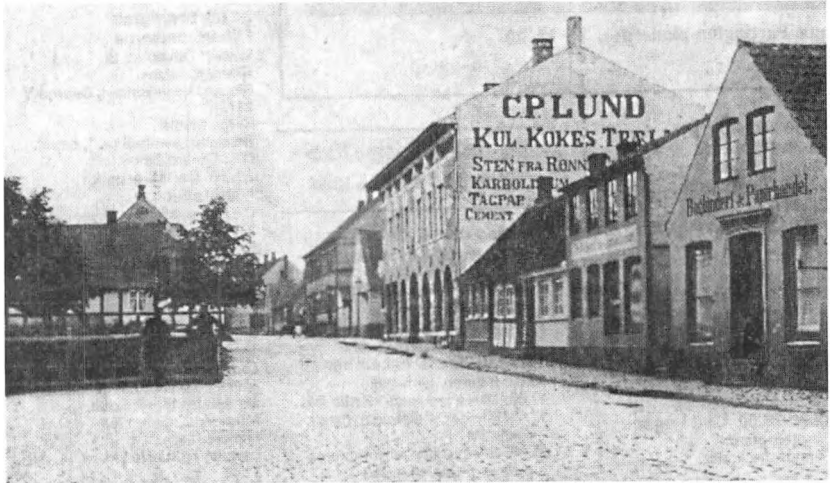
Lille Torv fik sit navn i 1761 under formen »Det lille Torv« til forskel fra sin store nabo, der samtidig bl.a. kaldtes »Det store Torv«, Hverken i anlægsform eller i størrelsesforholdet kunne Lille Torv konkurrere med storebror og blev gennem fortiden ofte betragtet som askepot.

Torvets vartegn var i øvrigt de to pumper, der stod ved torvets sydlige ende en snes alen fra den derværende avlsbruger-ejendom, nu posthuset. Men pumperne var mere til nytte end til pryd. De firkantede trækasser duftede af tjære, og i formen lignede de et par skilderhuse og havde ingen begreber om skønhed.

Rønne Kjøbstads Forskønnelses-Comitee, som amtsforvalter Jensen senere blev et aktivt medlem af, var allerede blevet dannet i 1860, men havde ikke haft opmærksomheden henledt på Lille Torv. Det første anlæg her, der synes at være opført omkring 1880, skyldes vistnok særlig telegrafbestyrer Carstens. Han indsendte i 1884 et andragende til byrådet om hegnets reparation, en henvendelse, der skal gengives i sin ordlyd, da den forklarer et og andet om dette første anlægs karakter:

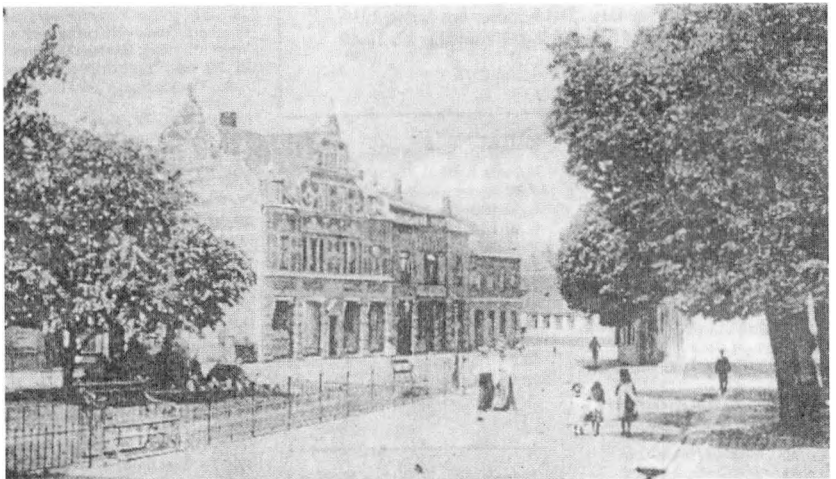
KNUD WILLY JOHANSEN

*Billedet er fra før
1909. Det grønne
anlæg tager form.*

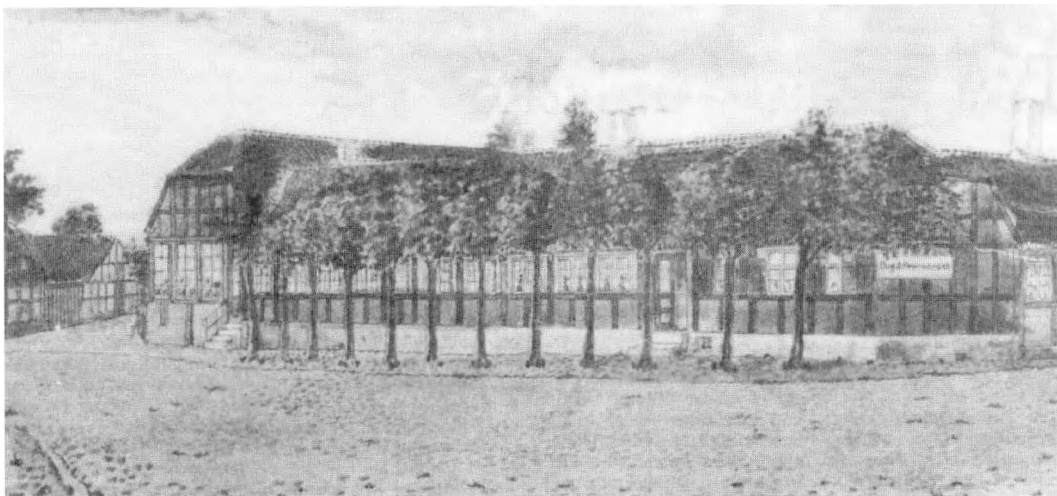

*Lille Torv omkring 1917.
Rødtjørnen dominerer.*

*Frodige træer på
Lille Torv.*

Købmand Anchers gård på Lille Torv i 1860 med købmandsbutikken tv. Ud over indgangen til Ellekongstræde ses en række (formentlig) lind, der sagtens kunne have prydet som stammehæk i år 2000 – hvis de blot var blevet fredet!

14. april 1884.

Da hegnet omkring anlægget på Lille Plads trænger til reparation, og da det tillige, for at bringe den plantede ligustrumhæk mere fredet stand og fri vækst, samt for at holde hunde og høns ude fra anlægget, helst bør gøres højere, indsender undertegnede et overslag, hvorefter en reparation af hegnet med påslag af lister vil koste 101 kroner og 40 øre, medens nyt hegn vil koste 188 kroner og 75 øre.

Angående træer på Lille Torv stod der i en avis, at såvidt træer kunne forskønne, så havde Lille Torv også en forskønnelse i en række sådanne. På torvets vestside, udenfor konsul Lunds tidligere ejendom, og fra Baptistkirken nordefter til Torvegade, stod i alt 9 træer, og på den modsatte side ud for den store gård, hvor kunstneren Michael Ancher havde sit barndomshjem, var der en halv snes træer, hvoraf endnu enkelte er bevaret.

Den sidste store omdannelse af anlægget på Lille Torv skete i forbindelse med opførelsen af det ny posthus i 1909-10. De daværende tilsynsførende med de offentlige

lystanlæg var byrådsmedlem amtsvejinpektør Gregers Jensen og, valgt udenfor byrådet, rentier H.P. Ambrosen. Anlægget blev nu reguleret og fik et holdbart og dekorativt jerngitter. I den nordre ende anlagdes en springvandskumme tæt ved den gamle rødtjørn, der endnu er bevaret, om end decimeret af stormene. Siden mod posthuset blev prydet med fire storbladede lindetræer.

Også Lille Torvs anlæg fik sin private indsamling af penge. Det blev til 140 kroner fra de omkringboende folk, der gerne så pengene brugt til flere bænke. De få, der var, overvintrede ude i det fri, idet det skønnedes at være billigere end at ofre transport til et sted, hvor de kunne opbevares indendørs. Spørgsmålet var blot hvor? Og hvor skulle pengene komme fra? Vandværksudvalget havde lige sagt nej til en ansøgning om fritagelse for betaling af vand til fontænen.

En sidste rest af en prydelig bræmme af træer langs fortovet stod endnu i vinteren 1939/40 ved skotøjshandler Alfred Jørgensens ejendom på den nordre side af tor-

Fotograf P. Müller, skotøjshandler Alfred Jørgensen (bag træerne) og uldvarehandler S.P. Sillehoved.

vet. Skovens folk blev sat til at fælde dem og køre dem væk på kommunens enlige arbejds køretøj.

Efter de rolige år i trediverne må anlægget (som Sdr. Anlæg og Bagerplads) affinde sig med en beskyttelsesbunker i den nordre ende. Og samtidig hermed omlagdes græsplænen, der blev etableret med runde bede,

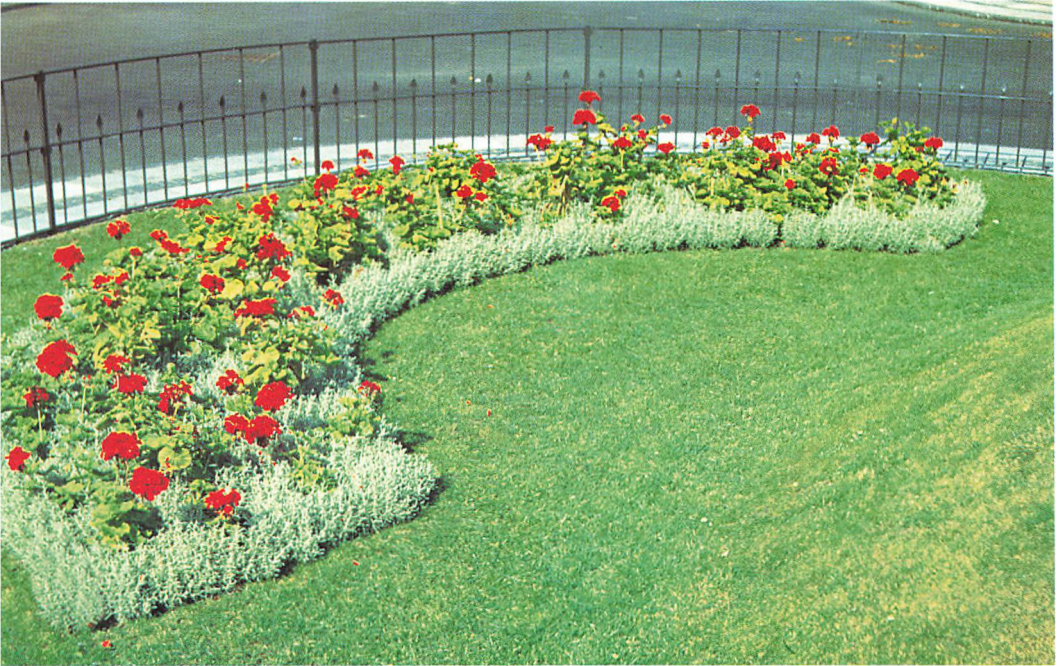
der indledte en ny æra til glæde for blomsterelskere.

Bedene var som skabt til formålet. Løvemund, Calceolaria, Celocia, Gazenia, Canna, de prægtige storblomstrede knoldbegonier, der blev plantet med Dreazena som opstandere. Ved deres lighed med palmer blev de ofte fotograferet af turister, der

Frodige træer har sine fordele om sommeren. Billedet er fra før 7. maj 1945.

»Halvmånen« i den nordlige del – op ad Civilforsvarets beskyttelsesbunker.

11 runde bede blev stærkt beundret p.g.a. de smukke farver og den intensive pleje.

ikke altid tænkte på skiltet over Elna Kofods boghandel. Og på den måde kunne de ikke overbevise familien derhjemme, at de havde besøgt de varme lande.

Lille Torv var ikke som Bagerpladsen – stedet med ro og fred. Den intense trafik gjorde sit til, at opmærksomheden var rettet mod kørebanen. Kun meget få fik tid til at tænke på de småbladede lindetræer i den nordlige del af torvet, der plantedes i 1970'erne.

Lille Torv er en perle. Et sted hvor grønne tiltag må og skal bevares og beskyttes. Interessen for torvet er der. Se blot »Puggan« (bornholmsk for skrubbudse), der i de første årtier af dette århundrede var en del af et springvand, der stod midt i anlægget. Denne vandkunst forsvandt ved opførelsen af bunkeren i 1940'erne, og ingen var i lang tid klar over, hvor den befandt sig. Da bunkeren blev fjernet i oktober 1997, blev den et samtaleemne – og fundet i god stand.

Da beskyttelsesbunkeren blev fjernet, var der de bedste betingelser for en ny og grøn model. I stedet sattes en skulptur, kaldet »Kommunikation«, udført i aluminium. En sløret beplantning af figuren er ikke tilstrækkelig.

Springvandet

Den 13. februar 1940 afholdt udvalget for lystanlæggene møde på kommunekontoret i Pistolstræde. Første punkt på dagsordenen var forslag til budget for 1940/41. Efter lønninger og maling af anlæggenes bænke kom det lille udvalg til punktet: Pasning af Springvand.

Det var første gang, emnet kom ind i billedet, idet kommunen, i lighed med andre danske kommuner, var af den mening, at et springvand hørte til det udvalg, der varetog det forskønnelsesmæssige. Der var fuld enighed om at ofre 150 kroner til pasningen det første år.

Som forhistorie til Store Torvs forskønnelse kan man i en artikel i Bornholms Social-Demokrat den 14. september 1939 læse, at der i tidens løb har været adskillige planer fremme om torvet, som det lille udvalg dog holdt adskilt økonomisk fra selve springvandet.

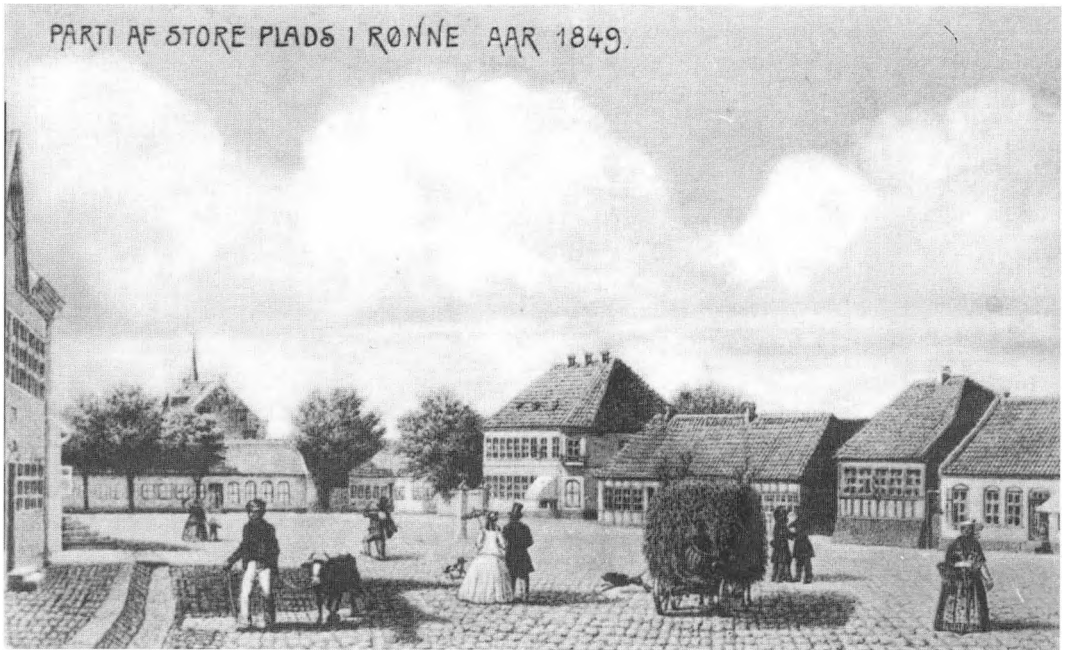
Fra avisen plukkes følgende, idet begivenhederne er nært knyttet til selve midtpunktet.

Der har i tidens løb været adskillige planer fremme til forskønnelse af Store Torv,

Eksotiske blomster (bl.a. Dreazena), med Elna Kofods boghandel som baggrund, blev fotograferet af turister.

Rundt om Torvet foran husfacaderne var der træbeplantning. Først da disse træer forsvandt, opstod spørgsmålet om en erstatning, og sagen blev i 1850'erne rejst i byrådet. - De to pumper ses på Torvets midte. - Tv. skimtes det fhv. Rådhus, nu domhus.

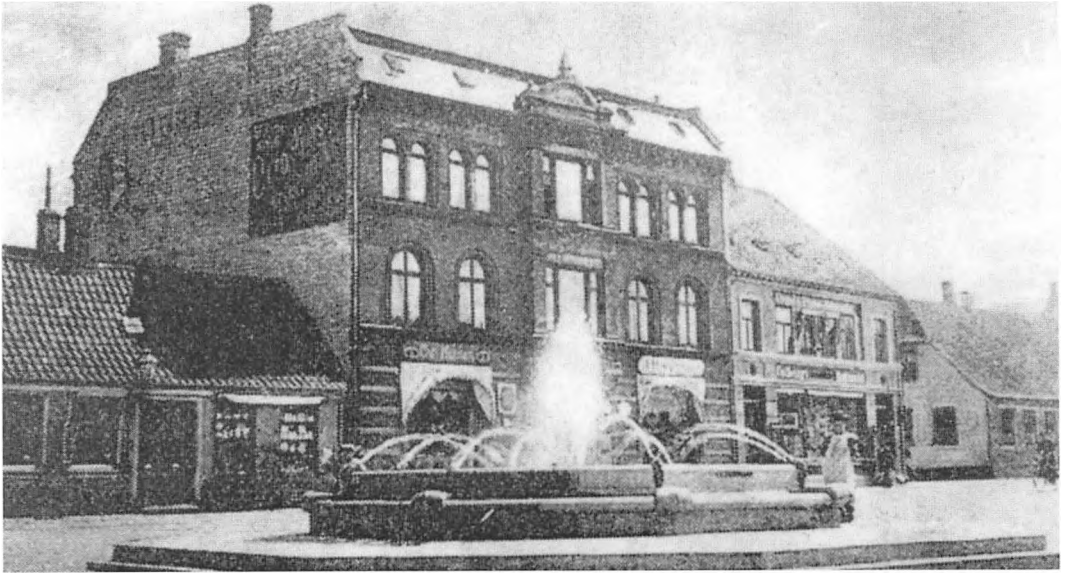
der, som man ved, er et af Danmarks største provinstorve. Men netop denne størrelse vanskeliggjorde spørgsmålet om at skabe noget smukt ud af denne byens »frie mark« og »Mønsterplads«, som det hed. Her lå desuden det problem, at man måtte tage hensyn til torvehandelen, der på de store dage efterhånden lagde beslag på det meste af torvet trods størrelsen. Dertil kom, at torvet endnu for et århundrede siden virkede ret æstetisk på beskueren. De mange store træer i haverne strakte deres kroner op over de lave bindingsværkshuse, og rundt om torvet foran husfacaderne var der træbeplantning, der som en grøn ring omsluttede den store plads. Først da disse træer forsvandt, fremstod spørgsmålet om en erstatning, og sagen blev i 1850'erne rejst i borgerrepræsentationen. I april 1858 vedtoges det at anlægge en 15 alen bred gruset allé langs torvets midtlinie, begyndende 30 alen fra plad-

sens nordside og sluttende 30 alen fra sydsiden, samt ved de midt på torvet stående to offentlige pumper, brudt ved en 30 alen bred brolagt passage.

Den af de to rækker træer bestående allé ville således få to afsnit, et nordligt og et sydligt. Udenfor alléen skulle der brolægges overalt. Senere under forhandlingerne indsnævredes alléen til 10 alens bredde, og sluttelig blev den på foranledning af utilfredse borgere, der androg om at blive fri for alléen, nedstemt i borgerrepræsentationen, hvor stemningen i øvrigt aldrig havde været stærk for dette projekt.

De to pumper, rejst 1805 på brønden på torvets midte, stod endnu længe til mindre pryd for torvet og til hindring for et centralanlæg her. Først efter en 100-årig tilværelse måtte de vige for det monumentale springvand.

Samme dagblad november 1903:

Springvandet i 1908. Det blev foreslået at lade 16 lindetræer forskønne stedet.

Vandværket blev i går højtideligt indviet. Først en lille frokost på Dams Hotel i Krystalgade. Derpå gik selskabet med et musikkorps i procession til Store Torv, i hvis midte der var bygget et midlertidigt springvand. Kummen udgjordes af et hegn af lægter, klædt med gran, og indenfor det cirkelrunde hegn var der udspændt et sejl, i hvis midte der var tildannet et jernrør, således at det kunne udsende forskellige stråler, hvorefter fysikus Hansen overgav borgmesteren den smykkede nøgle, hvormed hanen åbnedes til springvandet.

Et jernrør med forskellige stråler holdt ikke. Impulser fra det øvrige land gjorde sig gældende, og endnu engang, i 1908, blev springvandet åbnet efter et særligt privatinitiativ af overlæge, fysikus C.V. Zahrtmann, død 1899, der havde deponeret den store gave til det springvand, der i 1907 opførtes af bornholmsk granit med udsmykning i bronze, alt efter sønnen, kunstmaler Kristian Zahrtmanns tegning.

Efter springvandets fuldførelse var der diskussion om en passende beplantning.

Imod forslag om trægrupper nord og syd på torvet valgte man at samle træerne om springvandet, således at det hele blev et centralanlæg med 16 storbladede lind.

I 1942 rettede udvalgets medlemmer, Einar Fogh, Valdemar Jensen og Thorkil Lund, en henvendelse til byrådet om, hvorvidt man havde interesse for springvandet. I så tilfælde skulle man rådføre sig med havearkitekt C.Th. Sørensen, København.

Forslaget fra havearkitekten lød, at der skulle fældes træer, der står udenfor de 8 i cirklen, samt at der indenfor træstammerne skulle sættes en krans af hugne granitsten, der samtidig kunne benyttes som siddeplads.

I 1944 afholdt udvalget møde ved springvandet for at træffe beslutning om, i hvilket mønster springvandets chausseebrolægning skulle lægges,

De forenede Granitbrud stod for opførelsen af det gedigne værk, der skulle vise sig at have tiltrækkende evner som opholdssted. Rimelige 8.590 kroner kunne byrådet være tilfreds med, især da bevillingen lød på

11.000 kroner. Det sparede beløb foreslages hensat til eventuelle skulpturer.

En særlig meddelelse fra borgmesteren gik på ønsker fra en af torvets store købmænd, der i anledning af sit 40 års forretningsjubilæum gerne ville skænke byen 5.000 kroner i form af en skulptur på betingelse af, at træerne omkring springvandet fjernedes, og at dette arbejde udførtes senest to år efter krigens afslutning.

Efter fuldførelsen af omlægningen i 1944 er ingen betydelige ændringer kommet i forslag, udover at elinstallationerne skulle flyttes fra kælder til skab udenfor granitkanten.

De 8 bronzesnegle, formet og støbt på Hjorths keramikfabrik 1908, har trofast holdt deres pladser gennem årene. Kun enkelt gang, 1974, blev en af disse fjernet. En af de andre snegle måtte sendes over vandet for at få lavet en ny kopi, og på den måde kunne den fjernede figur erstattes med en ny snegl.

Springvandet har måttet lægge øre til meget om sig selv. På et budgetmøde i 1960'erne i udvalget for parker og legepladser (som denne artikels forfatter var medlem af) blev et velmenende forslag fra byrådsmedlem, gående ud på at lukke for springvandet i regnvej, kun taget til efterretning.

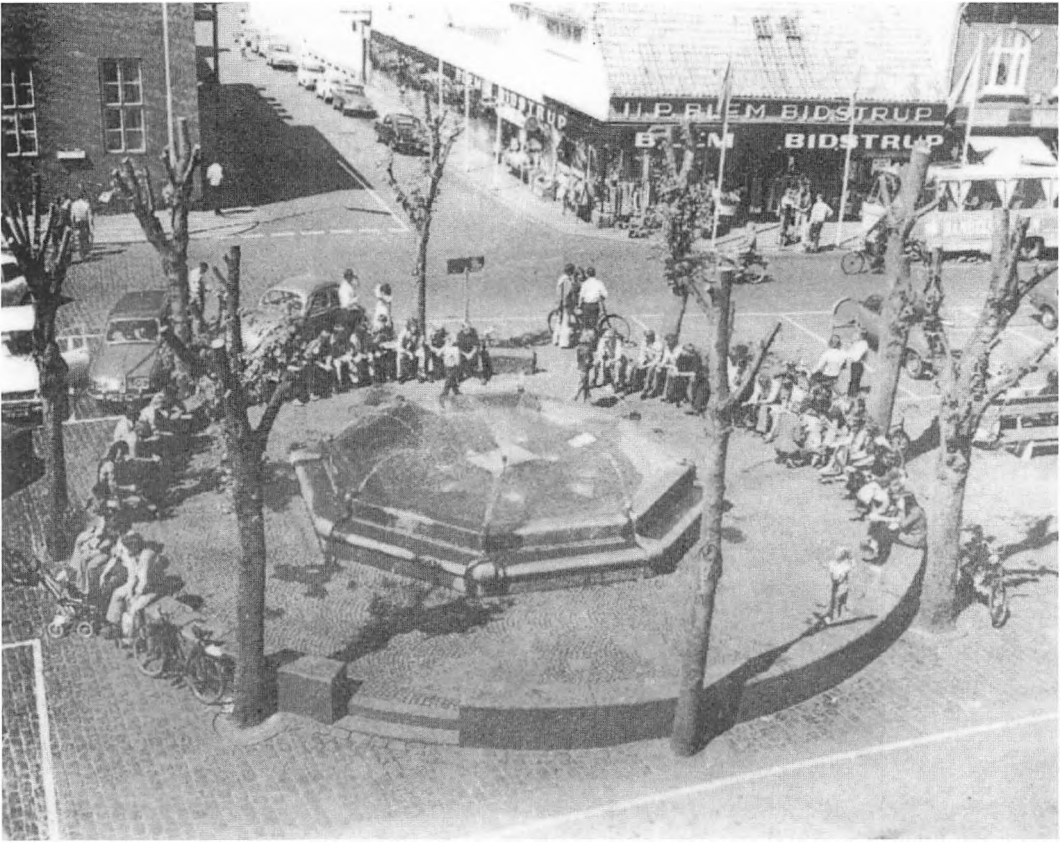
Springvandet blev ofte angrebet for at være grimt og tungt i udseende foruden at være malplaceret midt i byen.

I velmenende læserbreve fra borgere i byens dagblade fremkom der bl.a. forslag om at flytte springvandet til Rådhusparken, Rundkørslen ved Zahrtmannsvej eller Rønne havn.

På springvandets vestre side, vendt mod Krystalgade, er C.V. Zahrtmanns navn hædret med bogstaver i bronze.

Med tiden blev lindetræerne ujævne (billede fra 1963).

Man søgte at rette op på lindetræernes ujævnhed. (Billede fra Bornholms Tidende, 14/6-1975.)

Byplan syd

Selvom befolkningstilvæksten i Rønne i tresserne var beskeden, fandt byrådet det alligevel vigtigt at få udarbejdet en dispositionsplan for et 191 ha stort område i den sydøstre bydel. Dette skulle ske i forståelse med boligministeriets kommitterede for byplansager. Dette område havde indtil da været et landskab med marker, Rønne Boldklubs idrætsanlæg, kolonihaver samt min egen grund beliggende Strandvejen 15.

Her skulle Rønnes største ubebyggede areal fremstå med gode trafikale muligheder, og bebyggelsen skulle være i umiddelbar tilknytning til den eksisterende by. Den smukke placering ved stranden og Rønne

Plantage, samt områdets terræn og beplantning – alt sammen skulle bidrage til at gøre det til det mest attraktive sted for byudviklingen med veje, stier og stamveje, der for de flestes vedkommende tænktes udført som blinde veje. To af dem, en i den nordligste og en i den sydligste del af området, tænktes forenet med Strandvejen.

Der blev taget udgangspunkt i boligområdernes behov for sportspladser med boldbaner, løbe- og springbaner etc. fælles med den kommunale skole i Knudsker, øst for Smedegårdskvarteret – i alt skønnedes der at være behov for 3 ha til formålet. Endvidere indgik i planlægningsområdet et areal til centralplacerede småbørnslegepladser

samt et fritidshjem for skolesøgende børn nær skolen med mulighed for brug af den eksisterende landbrugsejendom Smedegård.

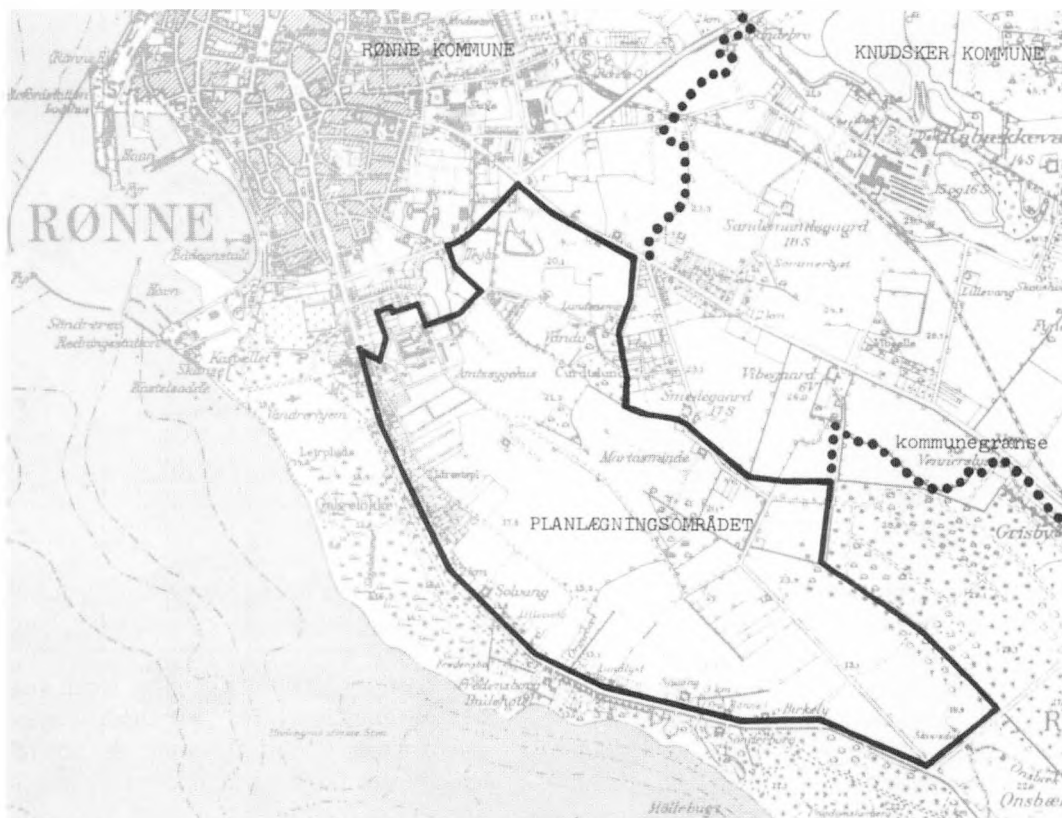
Der blev heller ikke udelukket muligheder for opførelse af børnehaver, idet behovet skønsmæssigt ville blive stort, og endnu var der kun to rigtige børnehaver i den forholdsvis store by på dette tidspunkt.

I planlægningen indgik også behov for yderligere arealer til en kirkegård med kapel, men da området var midlertidigt inddraget i vandindvindingsområdet, kunne stedet kun anvendes til urnekirkegård. En eventuel kirke kunne placeres i tilknytning til et lokalcenter og tillige indgå i folks daglige liv og færden.

Det nye og grønne rekreative boligområde ville ud fra planlægningen få de bedste

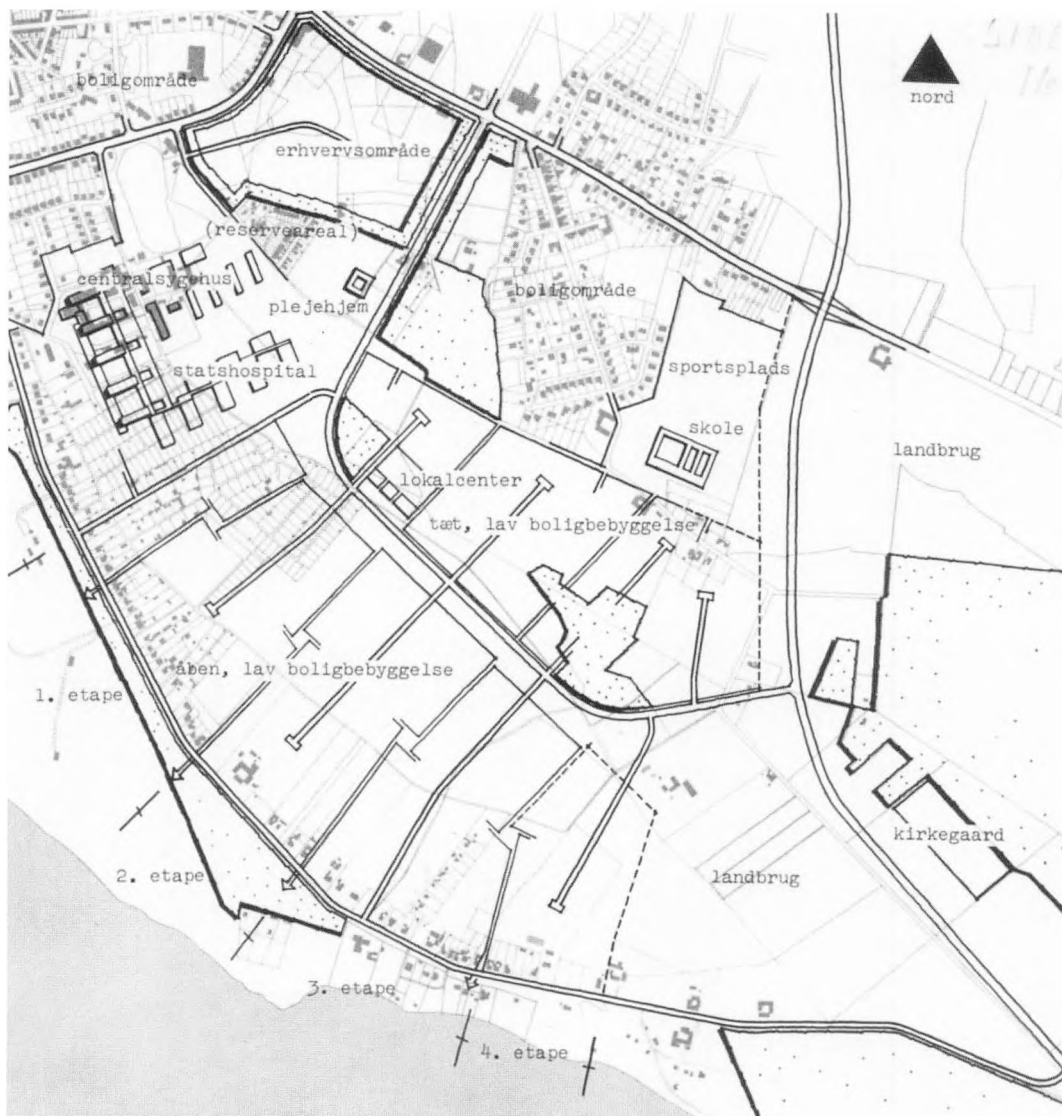
forbindelser til Rønnes indre by og med Bornholm i øvrigt ved at blive knyttet til Aa-kirkebyvej og den projekterede ydre ringvej. En forbindelse til Zahrtmannsvej måtte der ses bort fra.

Således inddraget i planlægningen i 1960'erne som politiker, blev jeg som stadsgartner efter kommunesammenlægningen med Knudsker pålagt at udføre dele af dispositionsplanen. Desuden skulle byens grønne afdeling stå for pleje og vedligeholdelse af det mægtige areal, hvis veje skulle navngives af et af de store udvalg med besked på at holde sig til træers benævnelse. Det gik godt i det allerførste kvarter. Aske-, Bøge- og Egeløkken gik glat igennem. Knap så godt med Enebær- og Brombærløkken og så de navne på buske,

Oversigtskort over den sydlige del af Rønne Kommune 1967.

Illustrationsplan over den sydlige del af Rønne Kommune 1967.

der har blomster og bær tæt på jordoverfladen. Ikke helt efter planlægningen – men dog brugelige.

Af beplantning bør nævnes den på Sagavej i form af ahorn med det brede, gule høstfarvede løv, plantet 1980. Galløkkevej blev beåret med japanske kirsebærtræer, og græsarealet, der skulle markere afstanden mellem bebyggelsen og den kørende trafik

på Sagavej, måtte lægge ryg til grupper af hvidel med bærmispel som underbeplantning.

Arkitekterne Gunnar Jensen, Finn Monies og Ole Svensson i samarbejde med stadsingeniør Robert Sørensen, der var toneangivende de første år, nåede ikke at deltage i planerne om beplantning. Deres interesse var den lave bebyggelse forsynet

med institutioner og en bevaring af de tre mindre fredsskove ved Curdtslund.

Teglårdsparken

I 1950'erne så der anderledes ud omkring det lille anlæg ved søen i Pingels Allé. Ingeniør og teglværksejer C.J. Kielberg boede i den hvide villa på Paradisvej, og i sin baghave havde han store kristtorn og birketræer, der i ærbødighed lænede sig ind over »Dammen«, som folk yndede at kalde den.

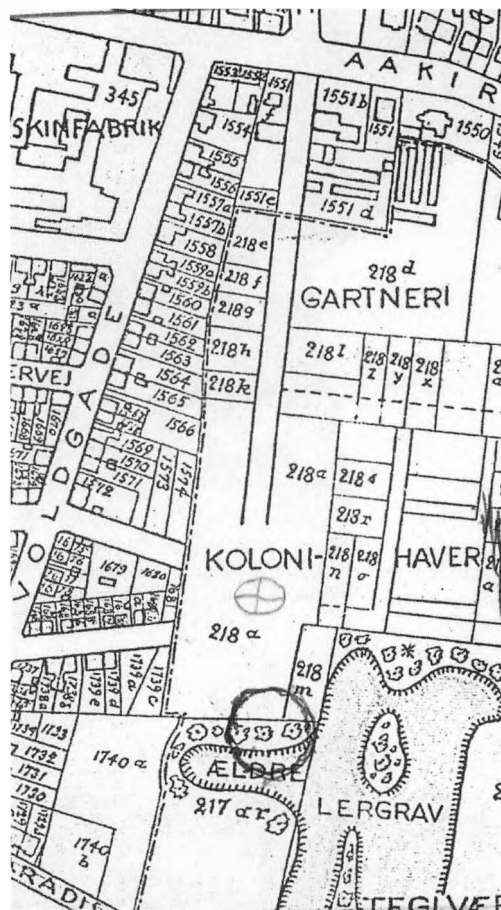
Pingels Allé gik som nu fra Landemærket til Østergade, fortsatte sydpå gennem kolonihaver samt et gartneri, der først blev drevet af handelsgartner Sørensen, senere af Bengtsen, begge dygtige fagfolk.

Efter anden verdenskrig opstod fiskeindustrien med tilhørende transport af fisk. Nye færdselsårer måtte af kommunen tages under overvejelse. Zahrtmannsvej og Pingels Allés forlængelser planlægges og gennemføres.

November 1958. Udvalget for Lystanlæg og Legepladser samledes for at diskutere et forslag til indretning af et grønt anlæg langs Pingels Allés østside ud for den gamle lergrav, hvor arealet mellem vej og grav var så smalt, at dets anvendelse som byggegrunde var udelukket. Og den hidtil foretagne henkastning af affald på modsat side foreslages stoppet ved opsætning af skilte med forbud mod dette og eventuel politianmeldelse af syndere.

Der gik to år, før anlægget stod færdigt. Nydelige græsskråninger på langsiderne tilplantet med guldhængepil og ægte dugpil foruden prydbuskene ildtorn, kornel, dværgmispel, gyvel, rhododendron, berberis, snebær, bambus, enkelte vandgran, lærk og ildløn samt kastanietræer langs fortovet.

På grund af faren for ulykker ved søen (»Dammen«) var den indhegnet med et 1,25 m højt trådhegn og jernstøtter med overliggere, der førhen blev anvendt på den i 1947

Oversigtskort over området før 1940. Nye færdselsårer måtte af kommunen tages under overvejelse. Zahrtmannsvej og Pingels Allé planlægges. På kortet ses Pingels Allé på vej til Zahrtmannsvej, der endnu ikke er påbegyndt.

nedlagte fodboldbane (»Østergadebanen«), der havde ligget mindre end et hundrede meter derfra i østlig retning.

Teglårdsparken blev et fredeligt sted. Bænke på de bedst egnede steder med læ for vinden og med solen imod sig. Adgangsveje og trappetrin belagt med sveller fra de gamle jernbanestrækninger og et rigt fugleliv til alles glæde.

Især ænder og gæs var fornøjelige at fodre. De følte sig godt tilpas bortset fra peri-

Oversigtskort over området efter 1950. Anlægget mellem Stengade, Pingels Allé og Zahrtmannsvej ved søen, der førhen havde ligget i teglværksejer C.J. Kielbergs have. (Trykt med tilladelse fra Bornholms Tidende.)

Herlige grågæs.

oder, hvor de fik besøg af svaner, der ikke afholdt sig fra slagsmål.

De store grågæs rugede i det tidlige forår mellem de lave bjergfyrr på skråningen modsat alléen. I deres adfærd tog de magten fra ænderne samtidig med, at de var til gene for trafikken og slemme til at flyve mod luftledninger. Dette havde til følge, at beboerne gjorde ophævelser over, at deres fryser og andre strømforbrugende goder blev afbrudt.

På mørke efterårsaftener tog grågæssene på udflugt ud over havet, og på hjemturen i lav højde gennem de nærmeste gader fløj de hen over hovedet på skrækslagne folk.

Der kom klager fra folk, der ikke så det formålstjenlige i, at der gik toogtyve grågæs i deres forhave. Man lovede klagerne at nedbringe bestanden til det halve. Spørgsmålet var blot hvordan?

Det var heldigt, at kommunens gartneri lå lige overfor Teglgårdsparken med de store grågæs. Mindre heldigt det modsatte.

Anlægget bliver ofte besøgt – især af forældre med børn.

En dag klokken 10.25 vandrede grågæsene over Pingels Allé på ekskursion i det plantepatologiske mysterium for at få en bid brød af den venlige gartner, der var ansvarlig for området.

Klagerne tog til. I gartneriet blev der lavet et bur bestående af lægter og hønsetråd og en faldlem, der skulle virke, når gæssene stod inde i buret og spiste af deres vanter spisekar. Gartneren stod bag et træ klokken 10.20, parat til at trække i snoren.

De toogtyve blev på fortovet, hvor de pladrede og vendte ryggen til og gik tilbage til søen.

Politiet underrettedes. En af betjentene havde lystgård på landet med en lille sø. Med loven i hånd måtte han konstatere det ulovlige i at bruge våben i bebyggelse område. Alt andet var umuligt.

Falck underrettedes. De sagde, de havde ordnet det, der var værre. To veltrimmede reddere sprang ud af bilen og så ud, som om det blot var noget, der skulle overstås.

Skovrideren, som jeg havde et nært kendskab til, underrettedes. Han mødte selv op sammen med folk og en lasso, der lagdes ud som fælde. Dette var den eneste måde.

Major Jensen, til hvem jeg også havde et nært kendskab, blev nu underrettet. Jensen havde ord for at være en dreven jæger. Han fortalte, at piller var sagen. Et kvarter skulle være nok til, at de sov ind, hvorefter de kunne samles op og køres til lystgården på landet. Åbenbart var grågæs sejle. Efter pillen var der ingen ændring i deres adfærd.

Udvalget, som jeg kendte godt, blev informeret skriftligt. Skrivelsen kom retur, underskrevet af udvalgsformanden. Den gjorde

de opmærksom på, hvor vigtigt det var at have en god, sund fuglebestand.

Anlægget var og blev til glæde for voksne, der med børn tog turen til Pingels Allé for at nyde idyllen og samtidig fodre fugle uden at tænke på ingeniørens baghave, der på den tid, hvor folk gik til fodbold og forlystelser ikke langt derfra, var indhegnet af en to meter høj murstensmur ud mod Paradisvej og op til folkets kolonihaver.

Kommunegartneri og opholdsplads

Midt i 1930'erne tog kommunegartneren skridtet fuldt ud. Han flyttede sit materiel fra Østre anlæg ned til lejede kolonihaver ved Paradisvej, hvor teglværksarbejdere fra »Kielbæran« levnedede plads til udplantningsplanter og buske og træer til kommunens grønne arealer.

Kommunegartner Carlo Andersen i kommunens drivhus på Pingels Allé.

I forbindelse med Pingels Allés forlængelse efter krigen blev det lille areal udvidet, og hovedindgangen flyttedes til den nye færdselsåre.

I takt med udviklingen blev der ved budgetlægningen for 1944/45 taget højde for bygning af eget drivhus beregnet til overvintring af koldhusplanter og til forspiring af sommerblomster.

Et tilbud fra snedkermester Pihl, Absalonsgade, på 5.400 kroner blev antaget, og huset blev opført. Ikke ret stort, kun 50 kvadratmeter, men solidt med kedel til opvarmning.

Drivhusgartner Hans Lind Petersen.

Kommunens gartneri i Byledsgade 1973.

Otte år senere tilføjedes en mindre bygning til kontor for kommunegartneren, samtidig med der byggedes et materielskur til større værktøj og køretøjer. Og nu da man var i gang, blev drivhuskapaciteten forøget med 100 kvadratmeter.

Det blev arbejdskrævende at være kommunegartner. Ikke blot var der udsmykningen af store og små anlæg, men år for år kom nye institutioner til foruden plantebede ved vejreguleringer. Utroligt hvad der skulle bruges af planter for at gøre byen præsentabel. For, som en amerikansk kommunegartner sagde under et besøg i København, man bedømmer ofte en by efter dens grønne områder. Han gav hovedstaden et fint skudsmål i så henseende, men skammeligt nok nåede han ikke at besøge Rønne i 60'erne og 70'erne, hvor brændselspriserne blev holdt i ave, og alt gik i en rolig rytme med plejede sommerblomster, der gjorde byen kendt og agtet.

Drivhuspladsen blev igen for lille. Det hjalp kun lidt, at der til Københavns kom-

mune kunne afsættes et parti Dreazena til udsmykning af Kongens Nytorv. Derfor, og i forbindelse med kommunesammenlægningen 1970, blev gartneriet med garager, opholdsrum og kontor flyttet op til Byledsgade i Kyhns gartneri - med især et større drivhusareal. Desværre kom oliekrisen umiddelbart derefter med budgetnedskæringer til følge.

Den overordnede planlægning sidst i 80'erne foranledigede flytning til Sandemandsvej, hvor der opførtes et drivhus i passende størrelse og hvor der indrettedes garager og værksted. Samtidig hermed etableredes gode spise- og opholdsrum for mandskabet sammen med byens gade- og vejafdeling – der tilsammen fik navnet Teknisk Service Center.

Mindre anlæg

Rønne har altid været kendt for sine små grønne pletter jævnt fordelt over det store areal. Rønne har private haver, hvor end

Kirkepladsen 9.

man færdes, enten ved udfaldsveje eller inde i bykernen, for ikke at tale om kyststrækningen fra nord til syd.

Kirkepladsen 9

I begyndelsen af århundredet vedtog Udvalget for de offentlige lystanlæg og spadserestier at indhegne området ud for bankbogholder Lund, Kirkepladsen 9, med et trægitter. Det mente Lund, at kommunen selv kunne gøre, desuden ville han være glad for et par læs jord. Hr. Lund blev højtideligt indbudt til samtale på kommunkontoret, og her opnåedes der enighed om, hvem der skulle vedligeholde stedet, idet kommunen mente, det var dem uvedkommende! Også det lille stakit ud til fortovet. Der oplyses ikke noget om ejerforholdet. Kun at begge parter havde interesse i at tilvejebringe et mindre anlæg!

Hjørnet Tornegade og Nellikegade

Et årti efter ovenstående anlæg påtog samme udvalg sig at beplante dette hjørne med roser af den på den tid kendte sort Karen Poulsen. Ingen tvivl om arealets ejerforhold. Kommunen gjorde sin pligt - også ved at sætte et lavt og sort jerngitter.

Hovedvagtspadsen

Den sydlige del. Et hyggeligt, skyggefuldt lille sted med bænke, træer og god udsigt for hvilende personer, der yndede at kalde pletten for »Hundekirkegården«. Stedet var skabt af de lokale beboere ca. 1900-1920.

Lergraven ved Zahrtmannsvej

Medens ovennævnte tre anlæg hører fortiden til, så har lergraven ved Zahrtmannsvej bevaret sin identitet – og har endda udvik-

Ved Brønden.

Bornholm. Søndergade med Hovedvagten Rønne

*Hovedvagtspladsen med det lille anlæg »Hundekirkegården« tv.
Foto fra brdr. Jensens Lokalhistoriske arkiv.*

let sine omgivelser. Det vides, at der i 1890'erne på Colbergdammen, som den hed dengang, var en skøjtedam på en nogenlunde brugbar bane. Her samledes ungdommen, der nød musikken til sine elegante ottetaller.

Men Colbergdammen blev til lergrav, og man gav den det populære navn »Kielbærakulan«, der indtil midten af det 20. århundrede blev brugt til fremstilling af mursten og drænrør på basis af de rige lerforekomster. Produkterne blev transporteret med tipvogne til lagerpladsen nordøst for teglværksejerens hvide villa, der endnu ligger på samme plads som dengang, der var gang i fabrikationen.

Det endte med et lille parkområde i 1992 tæt opad Zahrtmannsvej uden hegn til søen og ellers beliggende mellem Paradisvej, Helsevej og Ullasvej. Keramikfabrikken »Johgus«, lægehuset, amtets administrationsbygning og den nyligt opførte børnehave er synlige bygninger sammen med den smukke bevoksning søen rundt. Hovedsageligt birke-, bøge- og elletræer. En spadseresti i dette miljø var med i forslaget, ligesom der fra ungdommen lød begejstrede toner om anlæg af en isskøjtebane.

Resultatet blev det lille anlæg ved den stærkt trafikerede Zahrtmannsvej. Det ret usædvanlige træ, vingevalnød, med sine buskformede forgrenede og brede kroner, der virker smukt ved sin stærke vækst med de lange og mangefinnede blade og uanselige blomster, og hvor hunraklerne udvikler sig hen på sommeren, er sammen med en træbro med til at præge billedet, hvortil også hører askbladet løn, paradisæble, hanesporetjørn, hjertetræ, buskroser, pil og kornel foruden stauder som daglilje og juligold.

Rundkørslen

Mellem Borgmester Nielsensvej og Zahrtmannsvej blev der efter anden verdenskrig lavet en rundkørsel med en beskeden be-

plantning af den kuppelformede og tornede *Berberis thunbergii*. Ganske vist med gyldne og røde høstarver, men uimodståeligt effektiv når det drejede sig om at fange effekter fra folk, der ikke tog det så højtideligt at få det overflødige ud af bilvinduene. Kulturen er i dag forbedret og beplantningen kønnere. Ikke nok med at der er en rand af små rønnetræer; der er også rækker af den lille *Spiraea japonica* (»Little Princess«) i under halv meters højde sammen med *Salix purpurea Gracillis* (Nana). En mellemhøj, særdeles sirlig busk med fine, slanke grene og skud med små blade.

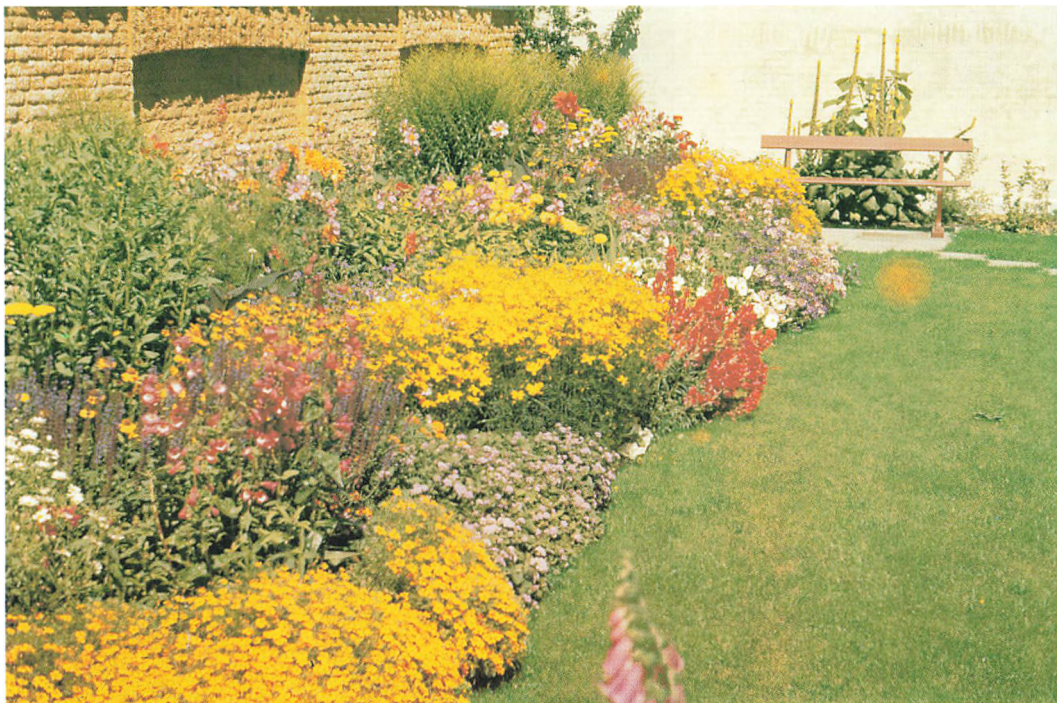
Hjørnet Almindingsvej/Harbovej

Ved et møde i Plan- og miljøudvalget i 1981 besluttedes det, at bestående hegn samt legegrejere skulle fjernes. Arealet indhegnedes med en hæk af liguster og et fodhegn af rafter. Der anlagdes et græstæppe og plantedes en sørgebirk samt en guldhængepil. Arealet var ejet af »Produkten 1129«, Østergade. Et firma der købte og solgte varer. Ejeren holdt umådeligt meget af børn, især dem der havde hjælp behov. Dermed var han initiativtager til opgaver, hvor han bl.a. kunne glæde disse med legeplads og legegrejere. Da firmaet ophørte, overtog kommunen det lille anlæg.

I områder syd og øst for byen opstod der ved kommunesammenlægningen små grønne åndehuller. Smedegårdsparken med sin egen form for beplantning og sine legegrejere, Rønne Ø, det gamle trinbræt, der blev betænkt med elmetræer og sølvløn opad den nedlagte jernbane. Efter opførelsen af de svenske træhuse blev der ved Malmøvej anlagt et grønt areal til leg og boldspil; desuden anlagdes en asfalteret rulle-skøjtebane, der kan overrisles med vand om vinteren til isskøjteløb.

Ved enhver gade- og vejregulering blev der nogle kvadratmeter jord tilovers til grønne anlæg og legegrejere. Det være sig nord-

Det gamle kommunekontors have inden for muren til Snellemark i 1960'erne.

på i de nye kvarterer eller i den søndre del med nye sti- og vejføringer.

Sammen med inderbyens små pletter kunne der skrives bøger om dette emne. Lad os slutte med en for ældre mennesker god sommerhyggeplads, hvor gående og kørende glider forbi i en uendelighed: Busstoppestedet Snellemark.

Busstoppestedet Snellemark

Forhistorien går kun tilbage til 1960'erne, hvor byrådet tog sig en gevaldig diskussion, fordi nogle af medlemmerne ønskede at anlægge en have med bænke i det gamle kommunekontors gård ud til Pistolstræde, samtidig med at de ønskede, at muren ud til Snellemark skulle nedbrydes. Andre (bl.a. denne artikels forfatter, der deltog i diskussionen) varslede, at stedet ville få en fremtid som opholdssted for unge mennesker,

som her ville have gode betingelser for at flirte på et kommunalt matrikelnummer.

Efter kommunesammenlægningen i 1970, hvor kommunekontoret flyttedes til Landemærket, var det slut med at flirte i mørke kroge. Muren til Snellemark blev revet ned og et mindre anlæg med bænke og springvandskumme opført til almen benyttelse i selskab med platantræer stående i nydelig brolægning, brudt af duftsnebolle, ildtorn, fyr, taks, vinterglans og buskroser.

Noget særligt blev »Kejseren«, der skulle gå så meget igennem. Det særprægede træ, hvis blomster lader røre på sig, inden bladene giver tegn på at ville udfolde sig. I det gamle kommunekontors lille anlæg i Pistolstræde stod det (inden murens fald) i et hjørne på det mest beskyttede og lune sted. Træet kommer oprindeligt fra Østasien; blot ville man se, hvordan det ville opføre sig i Rønne. Efter snart 50 år har træet det ri-

*Kejsertræet (Kejseren) i blomst.
Løvet følger efter.
(Fot.: Mogens Dam).*

meligt godt. Afdøde apoteker Poul Fischer Jørgensen fulgte som nabo godt med i træets udvikling. Den dag i maj, da blomsterne sprang ud, kunne han finde på at ringe ved middagstid og meddele medierne begivenheden. Eksempelvis sprang træet i 1989 ud d. 17. maj, mens det andre år skete tidligere eller senere. (I 1999 skete det d. 29. maj). Et eksempel på godt naboskab og værn om offentlige værdier.

Staudebedet ved Rønne Havn

Før Rønne Havn blev ændret til færgehavn

med de store parkeringspladser, kunne man fra Snellemark gå ned til Rønne H(ovedbanegård) og dreje mod syd henad Jernbanevej til »Dampskibsselskabet af 1866«. På højre side, efter DBJ's (De Bornholmske Jernbaner) hovedkontor, lå det kendte og meget agtede staudebed – ét af havnens mange mindre anlæg, der skabte idyl med sin egen atmosfære.

De fleste folk vidste, hvor det lå og beundrede de mange smukke planter, fx Strandaster, Phlox, Ridderspore, Solbrud o.m.a. (En beplantningsplan med samtlige 46 stauder – og disses latinske navne – kan

Staudefledet ved Rønne Havn.

fås ved henvendelse til artiklens forfatter, hvis nogen skulle være interesseret i at tilplante en kopi af bedet.)

Friluftsteateret

Efter de sidste ejendomme på Søndre Allés vestre side ind mod Galløkken lå der fra gammel tid et ukultiveret skovområde med en grusgrav, som i mange år havde været brugt af folk, der stod og manglede en spand grus til gårdspladsen, og hvad det nu kunne bruges til.

En herlig legeplads for drenge med en seks til syv meter skråning ned i dybet, der kunne sætte fantasien i sving, og hvor man kunne lege cowboys og indianere.

Da anden verdenskrig var overstået, blev friluftsmøder og friluftsskuespil almindelige i enhver by med respekt for sig selv. Bor-

gerne fik virkelig noget at samles om efter de mørke og ufrie år.

Rønne kommune fandt det muligt at indrette en plads til disse underholdningsformer på drengenes tumleplads. I første omgang skulle blot træer og buske, krat og ukrudt fjernes. Ideen var god. Blev bedre og bedre. Det tog bare sin tid, inden byrådet omsider opdagede, at rydning alene ikke gør det. Og penge til sligt var ikke noget, der førhen var til stede.

En historisk dag, den 25. januar 1962, mødtes skovudvalget og udvalget for lystanlæg med økonomiudvalget for om muligt at nå til enighed og indstille til byrådets beslutning om beliggenhed, fald ned mod scenen og siddepladser til op mod tusind tilhørere.

I dette nedsænkede friluftsteater forudså man gode lydforhold, men var tillige opmærksom på, at vestenvinden kunne være

kold og generende for de tilstedeværende. Men denne vind, rydning, hus, bænke, planter og regulering af stier samt vand, el og kloak foruden indretning af beskedne toiletforhold til damer og herrer samt rum til oprædende og gartnere ved den daglige drift kunne holdes indenfor 90.000 kroner.

De første brugere meldte sig samtidig med indretningen af en parkeringsplads ved vandrerhjemmet, før de sidste forberedelser gennemførtes i 1964. En ny æra skulle begynde i Rønnes kulturelle liv.

En novemberdag samme år samledes Udvalget for lystanlæg mv. for at udfærdige en skrivelse til Det kongelige Teater. Heri spurgte man, om dette kunne tilrettelægge sin turné i 1965 således, at det kunne indvie vort omdannede skovområde med et festligt skuespil.

Svaret lød, at man ville komme 24. juni 1965 og spille to aftener. Der var glæde og forventning i Pistolstræde til denne dag. Endnu kan jeg se for mig et par flyttebiler

runde hjørnet ved vandrerhjemmet – flere fulgte efter. Turnéleder Otto Hallstrøm hilste og præsenterede berømthederne, der alle som en ville spille fodbold til de to mål, der stod henne ved campingpladsen.

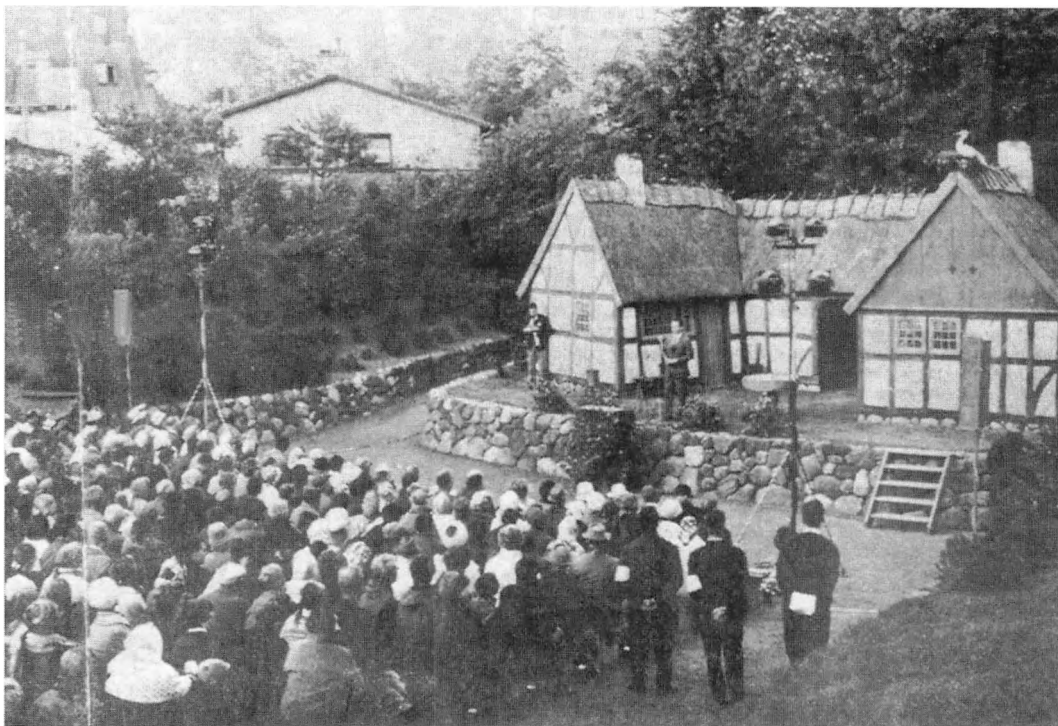
Lise Ringheim og Elith Foss tog sig herligt ud. Helge Kjærulf Schmidt virkede særdeles ungdommelig, og Poul Reichhardt lod til at styre spillet, hvor lydfolk og øvrige teknikere deltog i en venlig og munter atmosfære.

Henne på scenen begyndte andre at rejse kulisser, der endte med en lille, trelænget bondegård med stork på taget. Meget passende til scenens størrelse, sådan som vi havde opgivet den i mål. Og hvad mere var, så passede alt godt ind i billedet med de store træer i baggrunden. Men det var koldt den aften, da 800 forventningsfulde tilskuere indtog deres pladser til en værdig optræden.

Borgmester A. Andresen holdt indvielses-talen og sagde bl.a.:

Indvielsen 1965.

Udvalgsformand Knud Willy Johansen byder velkommen.

Det er med en vis ængstelse, vi i de sidste dage har gået og set hen til denne aften. Sommervejret har ikke været det bedste og var regnen fortsat, var aftenens forestilling formentlig blevet ødelagt.

Borgmesteren bød derpå velkommen til de særligt indbudte og alle øvrige deltagere. En speciel velkomst til kunstnerne fra Det kongelige Teater, som gjorde Rønne by den ære at medvirke ved friluftsteaterets indvielse, hvorefter jeg som udvalgsformand takkede for overdragelsen og præsenterede de øvrige udvalgsmedlemmer, Johanne Weyhe og Erik Laursen, før komedien *Erasmus Montanus* kunne tage sin begyndelse.

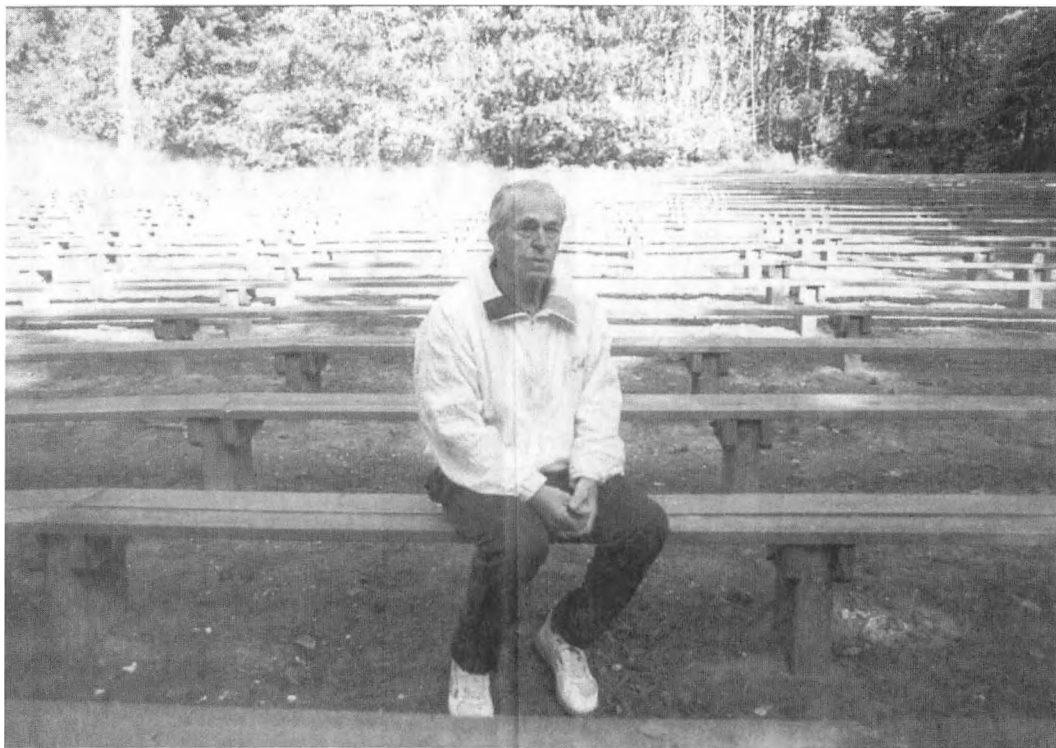
Efter en vellykket aften i det noget kolde vejr samledes byråd og optrædende på Rønne Teater, hvor de kongelige kunstnere udtrykte tilfredshed med forholdene derude. De plejede ikke at være forvænt med disse

på rejser rundt i landet. »Og her har I spejle på væggene. Herligt«, sagde Lise Ringheim. Turnéleder Otto Hallstrøm sagde, at dette teater var bedre end det forrige, man havde optrådt på. Det var som en swimmingpool, som Gefionspringvandet. Det, man havde mødt her i aften, var enestående.

Gode år fulgte med stor interesse for brug af scenen. I udvalget bevilgede vi 5.000 kroner årligt til underholdning. The Vanguard var de første, der meldte deres ankomst, og udvalget var spændt på udfaldet, idet der var røster fremme imod denne form for brug af kommunens penge. Og så det slagsmål der ville følge i kølvandet.

En aften mødte 2.200 stk. lydhør ungdom op. Politimesteren var derude, og han virkede urolig. På afstand fulgte han slagets gang. De unge klappede af begejstring. Alt forekom i bedste orden. Klokken tyve skul-

Knud Willy Johansen 30 år efter indvielsen. Ønsker mere benyttelse af friluftsscenen.

le flaget sænkes. Musikken gjorde ophold, og de unge mennesker rejste sig i respekt for Dannebrog. Et uforglemmeligt øjeblik, der gjorde indtryk på politimesteren. Nu var der noget at bygge på. Parkunderholdning for byens borgere.

Der blev investeret. Et læ- og regntelt til brug ved elektrisk musik. Teltdug og galvaniserede rør løb op i 503 kroner. Rammerne var lagt. Arealet stod til fri afbenyttelse, dog skulle der først gives den nødvendige tilladelse. Udvalgets sekretariat modtog anmodningerne, dernæst informeredes kommunegartneren, som stod for de praktiske ting som flag, indhegning, lætelt og den almindelige rengøring på de omkringliggende arealer.

Udover kunstnerne fra Det kongelige Teater var interessen stor hos Waage Sandø, leder af en nyoprettet sammenslutning

uden for statsscenen, som i ansøgningen ville have kommunen til at dække et eventuelt underskud.

Der var mange lokale interesserede. Én af dem var elektriker Svend Aage Larsen, ivrig musiker, og fra ham forelå en ansøgning på KFUK's vegne om tilladelse til at benytte scenen. Der svarede tilbage, at der ikke ville blive krævet vederlag for benyttelse af teateret, men der anmodedes om ...

... ved underskrift på vedlagte genpart af nærværende skrivelse, at erklære Dem forpligtiget til efter benyttelsen at foretage fuldstændig ryddeliggørelse og rengøring af pladsen. Med hensyn til Koda-afgift i forbindelse med parkunderholdning, skal man anmode Dem om selv at indbetale denne afgift, der for arrangementet med et orkester andrager 28,50 kroner, og såfremt der medvirker solister eller flere orkestre er prisen 65,00 kroner.

Desværre lå det tungt med Rønne Teaters Aktører. Deres aktivitet var bygget op til vinterens lange aftener. Undtagelsesvis tilbød de at underholde ved en friluftsseriestilling, hvor kommunen tilbød et kontant bidrag, og at eventuelle prøver på scenen kunne aftales med kommunegartneren.

En privatperson, der sammen med andre musikere søgte at underholde folk, måtte søndag formiddag pakke indhegning m.m. sammen, til trods for han ikke var forpligtiget til at betale for scenen, men hans udgifter ved annoncer og plakater var betragtelige. Sølle tyve tilhørere fredag og lørdag gjorde sit til, at søndag aften blev aflyst.

Evangelisk Alliance Rønne var i en årrække trofaste brugere af friluftsscenen med ugentlige onsdagsmøder fra 15. juni til og med juli måned. Alle dage fra klokken 18.30 til 20.30. Deres gudstjeneste med sang og musik trak mange tilhørere, alt efter den lunefulde sommer. I de halvkolde aftener sad især ældre mennesker og frøs med anstand på de hårde bænkerækker. Deres beklagelse herover endte med alliancens ophør som bruger af stedet.

Friluftsscenen blev i tresserne og halvfjerdserne flittigt brugt af tilreisende gæster. Landsforeningen Danske Folkedansere tilbød optræden og selv at afmærke den nødvendige opvisningsplads samt i øvrigt foretage opslag og annoncering.

DUI Glostrup og Brøndbyerne ønskede sommerlejr på Galløkken og anmodede om tilladelse til at benytte friluftsscenen. Og Folehavens Ungdomsklubs Teaterkreds tilbød kommunen en FUT REVY en søndag eftermiddag. Forinden havde de optrådt i statsfængslerne Horsens, Nyborg og Herstedvester, foruden at de havde besøgt højskoler rundt om i landet.

Der var teatergruppen Vester 60, og der var Concord Brass, FDF-orkesteret fra Thisted samt foreningen Amnesty International, hvis overskud blev tildelt det danske hovedkvarter i København.

Vardal skoleorkester fra Norge med ca. 100 unge mennesker i alderen 9-18 år gjorde friluftsscenen den ære at besøge denne efter en march gennem byen, hvor de undervejs havde besøgt og underholdt på De gamles Hjem, Zahrtmannsvej.

Vagttårnets Bibel- og Traktatselskab var glad for at besøge Bornholm. Dets friluftsmøder blev afholdt på en overmåde smukt pyntet scene. Stævnet blev afholdt over fire dage med besøg af folk fra ind- og udland.

En jævn strøm af brugere så det fornuftige i, at kommunen brugte grusgraven til andet end drengelæg og grus til det glatte fortov derhjemme.

Foreninger som Luthersk Missionsforening, Bornholms Fredskomiteé, Sct. Georgs Gilderne i Danmark, Spejderkorpserne, Socialdemokratiets 1. kreds, Kræftens Bekæmpelse, Viking, Røgfri Dag, Dansk Metal og Gangforeningen Bornholm skabte liv og en slags lokalhistorie, der hermed er nedfældet.

Oktoberstormen 1967 var nådig overfor friluftsteatrets hus og bænkerækker. Omkring halvfjerds af Jespersens store og næsten hundredårige gamle østrigske fyrretræer i det nærmeste område lagde sig som næsten aftalt til rette i hvilestilling udenom det næsten nyopførte etablerment.

Skoven bag bænkerækkerne tilhører staten. Ingen ved rigtig hvorfor. Vi drenge fik fortalt om soldater, der gjorde ophold og faldt til hvile i nærheden af arsenalbygningerne, og så blev det ikke kommunens areal. Men vi hørte nu også så meget.

Et læbælte ud mod Galløkken, tilplantet 1969, bestående af bærmispel, ærtetræ, fuglekirsebær, lind, løn, avnbøg og vilde roser kunne ikke finde sig til rette på den hedske jord. Og vel godt det samme, idet arelets øvrige vegetation ikke syntes om det nye selskab.

Kommunegartnerens vilkår

For langt over hundrede år siden eksisterede der på lige fod med landets øvrige byer forskellige udvalg i Rønne kommune. Et af dem havde det jordnære navn: Udvalget for Lystanlæg og Spadserestier.

Udvalget eksisterede dog mere af navn end af gavn, for der fandtes ikke penge til det unødige. Og folk i almindelighed indstillede sig på at leve med de omgivelser, der nu engang var, og som de altid havde været.

Plejede og friserede arealer var således ukendte begreber. Naturen voksede fra landskabet ind over bygrænsen med sit krat og vildnis, der gav rig lejlighed for menigmand at aflevere sit haveaffald og sit brugte juletræ til kommunale arealer, der i forvejen var fyldt med den slags tiloversblevne materialer fra år tilbage.

De penge, der blev skrabet ind i skat, så man hellere brugt til kloakering og brorlægning samt til at hæve det elendige niveau på det sociale og kulturelle område. Sådan kunne det ikke blive ved med at gå.

En privat og omvandrende gartner blev løsningen. I forvejen passede den udpegede sparekassens forhave på Store Torv samt oberstens baghave i Rosengade foruden forældende havearbejde. Udvalget mente at have fundet en god løsning, idet manden selv kunne bestemme sin arbejdstid. Dage var lange og lyse, og ingen tog notits af, at der blev udført gartnerarbejde klokken ti om aftenen.

Tiden gik, og opgaverne voksede i takt med ukrudtet og de mosbegrøede græsplæner. Vinterbeskæring toges ikke højtideligt, og den faglige kunnen i øvrigt satte tanker i gang om ansættelse af en fastere medarbejder i de fleste af årets måneder.

Det talte med, at kommunen var stor i udstrækning; der var mange kvadratmeter til rådighed for den enkelte indbygger. Måske de fleste i landet?

Tre ud af tolv ansøgere sorteredes fra. Året var 1929, og den foretrukne blev anmodet om at stille med cykel og være indforstået med at betale reparationerne af denne. Værktøj til gartnerarbejde blev stillet til rådighed, men ikke mere end at dette kunne bindes på cyklen ved kørsel mellem arbejdsstederne. Der lovedes ingen medhjælp og ej heller nogen tidsbegrænsning i sommerhalvåret. Dermed ingen mulighed for at udføre arbejde for private i fritiden – om der skulle blive nogen?

Dage for den nyansatte blev lange og slidsomme. Om aftenen skulle der tillige holdes vagt på grund af tiltagende tyverier i plantebede foruden hærværk på hegn og bænke. En opsynsmand kostede penge, og tidspunktet for at ansætte denne faldt uheldigt ud i forbindelse med krisen i landbruget, som gav økonomiske dønninger ind i byerne.

Da disse år var overstået, lå der et forslag om en opsynsmand på byrådets bord. Spørgsmålet om 365 eller 312 tjenest dage årligt gik stridigt tværs over bordet. Fler-tallet gik ind for det første, men måtte indrømme en frisdag i sommerhalvåret mod, at der til gengæld blev holdt vagt nytårsaf-ten i Byparken.

Problemerne hobede sig op, men hvor skulle pengene komme fra? Frisdagen skulle bemandedes. Nok var Bornholms Spare- og Laanekasse flinke med et éngangsbeløb, og Marchers legat på seksogtredive kroner var vel værd at ansøge. Men alligevel. Kommunegartneren ville også have sit ønske opfyldt – en brugt motorgræsklipper fra Brdr. Bendix, København, der viste sig at skulle repareres i tide og utide. Og når græsset havde nået de otte centimeter, havde cykelhandler Bjørklund, Antoniestræde, travlt med at reparere cykler og havde derfor ikke tid til at skrive til Brdr. Bendix efter reservedele.

Op mod anden verdenskrig ansættes løshjælp, ligesom der i den kommunale bud-

getbog, under kommunegartnerens løn, indførtes fremmedordet feriegodtgørelse samtidig med, at der på et udvalgs-møde tildeltes kommunegartneren æren at lede og fordele arbejdet. Cyklen skulle stadig medbringes, men med den ændring at der i budgettet afsattes halvtreds kroner til dennes vedligeholdelse, incl. batterier til en lygte ved færdsel i de tidlige morgentimer i vinterhalvåret.

Under krigen steg lønnen til kommunegartneren, og der betaltes til en pensionsforsikring. For disse goder pålagdes det vedkommende at påtage sig lederarbejde i andre afdelinger på det kommunale område. Blot anførtes ikke hvilke. Samtidigt blev der givet tilladelse til privat arbejde efter fyraften, såfremt udvalget gav skriftlig tilladelse.

Efter krigens afslutning i 1945, for at afhjælpe arbejdsløsheden, trådte arbejdsministeriet til og ydede 50% til den langtidsledige arbejders løn samt 50% heraf som tilskud til øvrige udgifter – såsom trillebøer, skovle og skurpenge. Det kom kommunegartneren tilpas, idet Arbejdsmændenes Fagforening for Rønne og Omegn meddelte, at man ikke kunne godkende de spise- og opholdsrum, der i forvejen anvendtes til oplags- og redskabsrum.

Og fra Dansk Gartnerforbund ankom en repræsentant (senere fiskeriminister Jens Risgaard Knudsen) med et ærinde om løn- og arbejdsforhold indenfor den bornholmske gartnerstand. Det kunne være løn for at tilse varmfyr i sene aften-timer eller løn for at rulle halmmåtter på mistbænkevinduer i det tidlige forår alle ugens syv dage.

Der var nok at se til for de tre udvalgs-medlemmer, håndværkerne Axel Berg og Robert Kure foruden direktøren for »Dampskibsselskabet af 1866«, Thorkild Lund. Især de to socialdemokrater kom på prøvelser, idet en skrivelse fra Danske Anlægs-gartnere gav udtryk for, at arbejdet i de grønne afdelinger i danske byer burde udføres af private gartnerfirmaer.

En anden skrivelse kom fra Arbejdsmændenes Fagforening for Rønne og Omegn, der gerne så en udligning af tillæg i forholdet til arbejdsmændene i Gade- og Vejafdelingen. Og når dertil kom klager fra arbejdsløse, der udgav sig for at være gartner og gerne så sig blandt kommunegartnerens folk – så var det ikke nemt at være politiker. Måske værre for kommunegartneren, der blev bedt om at holde orden i sagerne.

Halvtredserne begyndte med anskaffelse af en Ferguson traktor og senere en påhængsvogn tillige med en transportabel skurvogn, idet områderne udvidedes og der søgtes at få skabt bedre forhold for mand-skabet. Og de tre medlemmer fra udvalget for de kommunale anlæg, Johs. Lund, Hilda Madsen og S.A. Munch, modtog en skrivelse fra Kommunernes Landsforening angående overenskomstens bestemmelse om gartneriarbejders beskæftigelse med det faglige arbejde.

De årlige besigtigelsesture i anlæggene gav kommunegartneren gode karakterer. Alt syntes i skønneste orden. De små anlæg i byen og nede på havnen var vidnesbyrd om en interesse og faglig kunnen, som enhver indbygger og turist lagde overmåde stor vægt på.

Ved kommunesammenlægningen 1970 udvidedes min lederstilling med beføjelser til at lede og fordele arbejdet i den nye storkommune. Stillingsbetegnelsen: Stadsgartner, iflg. vedtægterne i Stads- og Kommunegartnerforeningen under Dansk Hortonomforening, medlem af Danmarks Jordbrugsvidenskabelige Kandidatforbund, tilsluttet Akademikernes Centralorganisation (AC).

Opgaven lød på egen forvaltning med politikerne som overordnede og med eget budget med regnskabsaflæggelse.

Dygtige afdelingsgartnere forestod det praktiske arbejde som holdledere for mand-skabet, der var tildelt opgaver som plejere og vedligeholdere af bestemte opgaver indenfor de kommunale anlæg.

Idrætsanlæg i Rønne

Galløkken 1864-1945

Kort over »Galgelykken«, tegnet 1860.

At skrive om ældre idrætsanlæg i Rønne, deres opstart og videre igangsætning, er som at beskrive en særlig kulturhistorie i byens farverige liv, uden at idrætsgrenen opnår rollen som hovedpersonen.

Især i første halvdel af det tyvende århundrede blomstrede idrætten om kap med gyvelen ude på Galløkken. Men før tæppet går op, må det fastslås, at arenaen endnu har det godt, selvom aktørerne er borte og vel har det bedre på kultiverede græstæpper.

Galløkkens store slette har det som for hundrede år siden, og de gamle østrigske fyrretræer, plantet i 1870'erne af skovfoged og landmåler Christian Jespersen, hvis min-

desten står i Onsbæk ved skovfogedboligen, har vokset sig op i sine forventede 25 meters højde med en tredjedel grønt i toppen og for resten af stammen enkelte tørre grene. Ingen tvivl om træerne blev plantet for at give læ til Galløkkens 80 tdr. land – »Byens frihed«, som det blev kaldt – hvor militæret fra gammel tid havde brugsretten til området.

Chr. Jespersen plantede også gyvelen på Galløkken, nærmest for at hjælpe fyrreplanterne i gang – vel mindre for at store drenge på friarealerne kunne slå sig ned og danne foreninger efter Borgerkompagniets skydeøvelser og Skytteforeningens indtræn-

gende opfordring til alle om at medvirke til dannelse af skyttelaug på Bornholm. (Skytteforeningen i Rønne stiftet 1864 – under navnet »Riffelskydeforeningen for Rønne Kjøbstad«). Skydebanen og skydehuset opførtes syd for nuværende campingplads. De mange tønder land var meget – selv til idræt, der helt op i 1890'erne stadig var et underligt begreb. Det var godt nok med al den skydning derude, men man gav byfogeden ret, når han i pressen udtalte sin forundring over, at nogen var gået ned til stranden kun iført benklæder. Og Bornholms Avis (1890) mindedes sommeraftener, hvor idyl og stilhed prægede stedet:

En enkel søndag kunne det ske, at 3-4 unge mennesker fik sig et slag croquetsspil derude, men ellers var der intet andet end den blå himmel og det uberørte græs. Og så nu. Nu rører der sig hver sommeraften det fornøjeligste friluftsliv. Der cykles på de første velocipeder, der arrangeres hyppige væddeløb tillavet af Bornholms Cykle Club, og der spadseres og leges. Og det er godt og glædeligt. Vi hilser sporten velkommen.

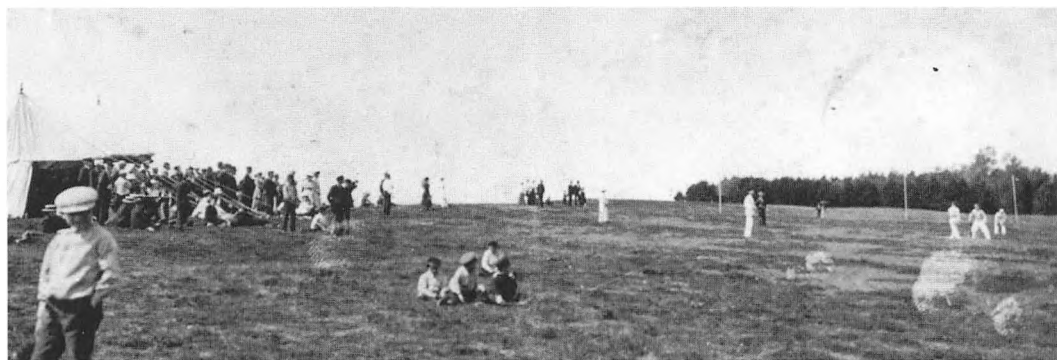
Samme avis skrev om konsul Magerius Bidstrups søn, Hjalmar. Den unge mand kom hjem til sin fødeby på ferie i halvfemserne og viste, hvor morsomt det var at løbe efter en bold, han forinden havde sparket til.

De gamle østrigske fyrretræer, plantet i 1870'erne.

Folk fra byen blev nysgerrige. Nogen skulle selv prøve: Unge som ældre kastede sig over tingesten, og hermed startede en fritidsformøjelse, der nu har eksisteret i over 100 år.

Én ting er sikkert. Det hele blev et vendepunkt. Galløkkens fortid med græssende kreaturer helt ned til vandet ved det jævnt skrånende areal blev historie.

Friluftsliv på Galløkken (Kanondalen) o. 1910.

Skytter fra Bornholm og Skåne i 1938 foran Skydehuset (opført ca. 1930, nedlagt i 1968).

Hestevæddeløb på Galløkken efter århundredskiftet. (Bornholms Museum.)

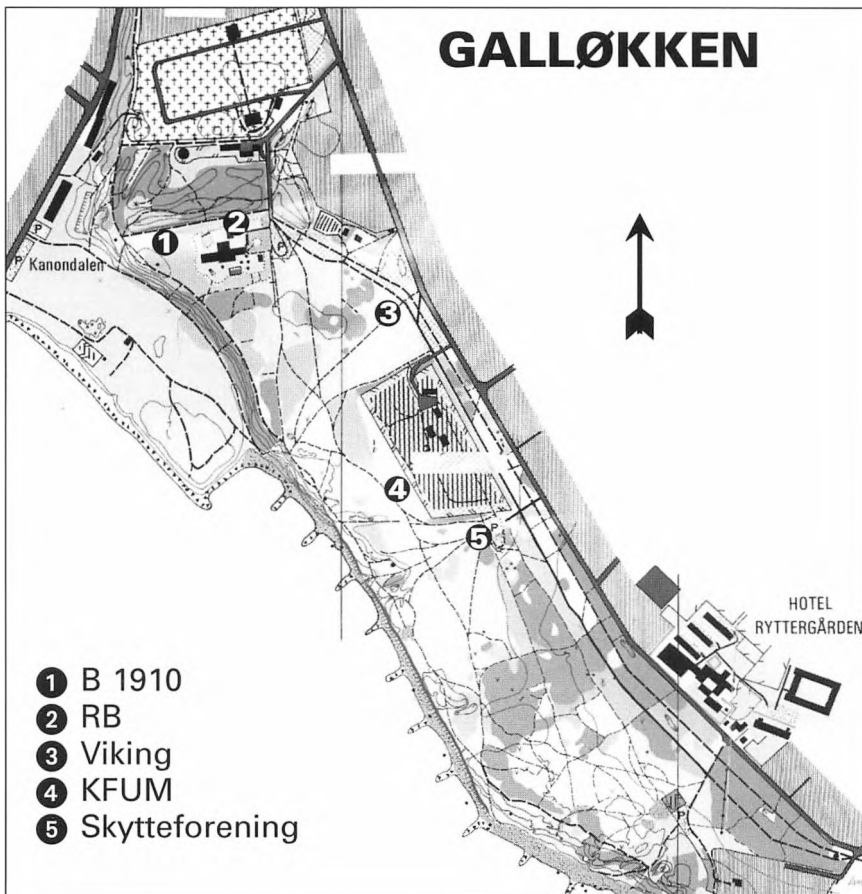
Før der fortælles om klubberne på selv-erhvervede arealer, skal der berettes om et par sære genvordigheder, før idrætsarealerne og sporten kom for at blive.

I folkemunde snakkede man om »sportspladsen« – men i pressen fremkom der stadig kritik.

I 1908 skrev et af dagbladene, at i begge pinsedagene havde den nordlige del af Galløkken været afspærret i anledning af, at der havde været afholdt fodboldkampe. Og at der var opkrævet entré, 35 øre pro persona, for at komme ind på Galløkken. Ja, endog cykelstien havde været afspærret. Dette havde vakt forundring og harme. Kunne det være rigtigt, blot fordi nogle sportsmænd trampede rundt og manglede penge? Gal-

løkken havde gennem generationer været samlingssted for de fattige, der ikke havde penge til længere udflugter end dette sted. Avisen mente, den sydlige del godt kunne afspærres engang imellem, og så opfordrede man folk til at gå 200 meter for overvære kampene fra dette sted.

Et uddrag af Byrådsforhandlingerne fra 1908 understreger medlemmers undren over, at unge mennesker drog i flok ud til Idrætspladsen. Men gik man i kirke, ville der kunne iagttages tomme stolerækker. Muligvis kunne der fra politimesterens side gøres noget for at få søndagen fredet. Andre byrådsmedlemmer mente, at selv om der blev råbt højt derude, var det alligevel så langt væk.

Nyere kort over Galløkken med angivelse af idrætsforeningernes klubhuse.

Rønne Boldklubs klubhus, opført 1908.

Idrætsforeninger

Rønne Boldklub 1897 brugte i starten det elendige græstæppe, sandjord med græsknolde måske mere korrekt, til cricket og hockey, men fodbold fortrængte disse akademiske discipliner. Spillepladsen lå, hvor Rønne Vandrerhjem ligger i dag. Var der god tilslutning til træningen, blev pladsen hen mod det nuværende Friluftsteater inddraget.

Den nære beliggenhed til havet bevirkede, at spillet ofte foregik i blæsevej. Vi drenge så (det var i 1920'erne), når stormen var særlig hård, at træningen blev flyttet ind i skoven, der ellers kun blev brugt, når Frelsens Hær holdt møder. Derfor blev den i mange år kaldt for »Frelserskoven« – gående hen mod Kastellet – hvor bolden ikke altid havde det for godt efter berøringerne med fyrretræernes ublide og tørre grene.

Inden for en kort årrække blev klubben beriget med »nye baner«, idet det var nødvendigt at flytte målene, fordi spillerne havde forkærlighed for at skyde til ét mål en hel aften. En øvelse, der gravede huller i jorden og ikke ligefrem forbedrede baneforholdene.

Undertiden kunne det regne så meget, at det ikke var morsomt at hænge tøjet på »stabbene« (bornholmsk for korte, dvs. 30-

50 cm lange, afbrækkede grene gående ud fra træets stamme). Men heldigvis fandtes der fremskridtsfolk blandt datidens RB'ere. Folk der ventilerede tanker om eget klubhus, og som også fik det opført i 1908 af midler, fremskaffet ved arrangementer såsom opvisning i folkedanse og komediespil. Bygmester Mads Hansen fik opgaven at opføre huset efter tegning af Akademisk Tegneforening, der dog undlod at tage hensyn til de sanitære forhold, idet man dengang brugte naturens gaver til bl.a. at bade i havvandet, der lå lige neden for skrænterne.

Sådan havde det altid været, og sådan fortsatte det til 1931, hvor Rønne Boldklub på eget initiativ flyttede ud på egen bane ved »Saga«. I dag øst for Askeløkken i Rønne Syd.

KFUM's idrætsafdeling 1905 brugte »højdedraget« vest for den nuværende Camping syd – tæt ved Rønne Boldklubs flytbare baner. Endda så tæt at bestyrelsen frarådede ethvert samarbejde med denne borgerlige klub.

Det blev en stor dag i 1930, da idrætsafdelingen indviede sit eget klubhus. Det blev fejret med jordbær, sodavand og æblekage, hvortil kom glæden over, at bygmesterens regning på 500 kroner blev reduceret i kraft af kontante gaver. Blandt andet fra medlem, pastor Viggo Nielsen, der yndede at være blandt de store drenge.

KFUM bevarede sin plads på det forblæste og ujævne sted til og med anden verdenskrig, hvor der kom »gæster« til øen, der foranledigede en flytning til det nye stadion på Torneværksvej. Klubhuset blev desværre »væk« i forbindelse med den almene oprydning på Galløkken efter værnemagternes besøg.

Boldklubben »Stjernen« nedfældede sine love i 1906, der især gik ud på, at enhver mand eller kvinde skulle være medlem af en afholdsforening i Rønne og omegn for at blive optaget.

KOMMUNALE ANLÆG I RØNNE

Her lå KFUM's klubhus, opført i 1930. Billedet er set ned mod Arsenalet. Den forreste bygning var til tyskernes heste mm.; de øvrige bygninger var soldaterbarakker.

KFUM's forhenværende træningsbane.

*Stjernen mod
KFUM (?)*

Th. Kreutsberg blev rekvisitforvalter, men der spørges til hvad og hvor, idet den enlige fodbold og det manglende klubhus på de tilfældige træningspladser vel ikke kunne optage hans tid. Nogen mente derfor, at Th. kunne bruges i forbindelse med komediespil, der krævede et godt stykke arbejde at sætte op ved brug af »andre« rekvisitter.

Da boldklubben i 1910 fik problemer med medlemmerne angående forholdet til alkohol, ophørte interessen for en videre udvikling af det sportslige arbejde.

Idrætsklubben »Viking« 1907 brugte sin første søndag på at udbedre det nogenlunde jævne areal nordvest for den nuværende Camping syd, anlagt i 1960'erne. En snes unge mennesker mødte op med hver sin rive under ledelse af den nyvalgte formand, Adolf Møller. Efter veludført arbejde blev riveskafterne stukket i jorden til fodboldmål. »Her blir vi« sagde Møller. En virkelig god start for en idrætsklub – indtil der kom fire KFUM-folk og fortalte, at den nyindrammede bane var lagt på tværs af deres. »Riveskafterna ska væk« sagde de. »Pælana blev stånes, sålænge vi e på Gal-

løkkan« svarede Møller, og så fór hele sværmen efter den runde genstand, foruden at der blev »puffad å skrinkad å jamrad« af bare glæde over det nyerhvervede areal. De der KFUM'ere kunne passe deres egen bane, eller de kunne melde sig ind i »Viking«!

Da først klubhuset, bygget af Frydenlund Byggeforretning, stod færdigt i 1913 til 1675 kroner - uden maling men med hornmusik på indvielsesdagen ud til huset og ind til byen igen -, havde klubben gode muligheder for at optage andre sportsgrene end fodbold – såfremt damerne og herrerne kunne forliges om rummet til omklædning. For heller ikke her havde arkitekten, tegner Bentzen, tænkt på installationer til brusebad m.m. Huset havde været dyrt nok endda. Og hvor skulle pengene komme fra?

Det var ikke gået så godt året før, hvor bestyrelsen så frem til et overskud i forbindelse med et påtænkt flyvestævne. Man havde henvendt sig til en af datidens flyvere, hr. Severinsen, med anmodning om at komme over til Bornholm for at give opvisning.

Det endte med, der blev skrevet kontrakt. Pris 1000 kroner. For dette beløb skulle fly-

veren holde sig svævende i luften i mindst 3 minutter.

Flyver og mekaniker mødte til tiden. Maskinen kom pr. damper og ikke ad luftvejen. Uheldigvis var det stormvejr, og dagene gik, uden at flyvningen kunne finde sted. Lørdag skulle det være. Der var på forhånd lavet en masse reklame, og der blev foretaget afspærringer, ligesom en masse kontrollører ydede en indsats.

Der var solgt mange billetter, vist nok mest til folk udenfor byen, og disse ringede hver dag og spurgte, hvornår det skulle foregå. De spurgte også, om ikke flyveren kunne tage en tur hen over det sogn, de tilhørte. Den lørdag travede folk ud ad landevejen (Søndre Allé), og flere blev der uden at betale den billet, der var så afgørende for kassereren.

Efter at motoren ved gentagne igangsætninger var rigtig opvarmet, måske endda overopvarmet, satte »bæsted« sig i gang og trillede hen over Galløkkens grønsvær. Var der et hul eller en lavning, så fløj den også

over disse. Men den fortsatte flyvning i 3 minutter fik man aldrig set.

Hvad der viste sig at være uhyre klogt og viste formandens intelligens i sådanne tilfælde var, at han havde fået en dommer til at vurdere, om der blev fløjet i 3 minutter. Denne mand på den såre vigtige post var ingen ringere end byens borgmester, byfoged og politimester Wøldiche, og i denne nye egenskab konstaterede han, at flyveren ikke var oppe over sandbunkerne i de kontraktmæssige 3 minutter og således ikke kunne gøre sig håb om de 1000 kroner. Slutresultatet for »Viking« blev et nedslående overskud på kun 13 kroner og 17 øre. Efter forhandling med hr. Severinsen måtte der slås betydeligt af prisen. Selv holdt han på, at det var en dårlig bane. »Viking« var skuffet over ikke at have fået midler til bl.a. bane- og husanlæg.

»Viking« havde sin træningsbane og sit klubhus liggende nær vejen, der går op til »Saga«, beliggende hvor Søndre Allé støder til Strandvejen. Fra april til november

Vikings klubhus (1913-1946) ses til højre. Russerne indrettede »værelser« og tilføjede en sidebygning. Bygningen til venstre blev opført af russerne i 1945.

var der belagt med idrætsudøvere alle ugens dage fra eftermiddag til mørkets frembrud. Ingen åbnings- eller lukketid. Ingen opsynsmand. Håndbold, fodbold, spyd- og diskoskast i skøn harmoni. Cyklende tilskuere og ryttere til hest skærende hjørnerne på træningsbanen.

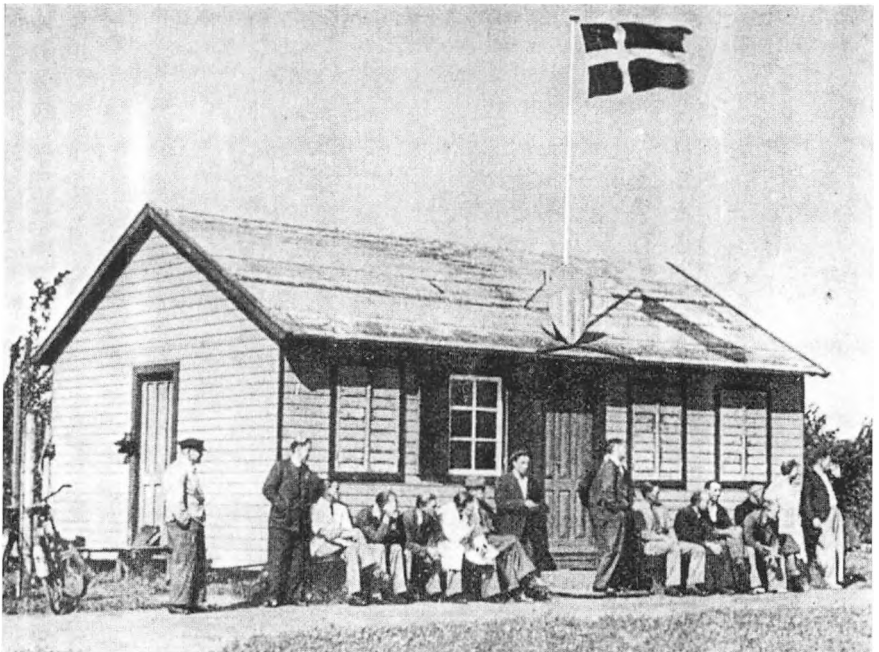
Det blev vemodigt at forlade denne frie idrætsplads efter 1945, men fremmede værnemagter gjorde det umuligt at dyrke den mindste form for sport, og når dertil kom at klubhuset delvis blev overtaget og beskadiget af »magten«, måtte der findes på andre udveje. Gyvelen fik lov at blomstre videre. Klubhuset blev solgt efter krigen, og den nye ejer fik huset nogenlunde samlet til nydeligt sommerhus beliggende i Boderne sommerhusområde.

En ny klub måtte uvægerligt komme. De tre nævnte klubber fik skabt en fjerde ved at skille sig af med utilfredse medlemmer. Disse blev dog en frisk fornyelse, der tog opholds- og spilleplads på det yderste og sydvestre hjørne af Galløkken – nær skræn-

ten til havet. Navnet var »**Boldklubben 1910**«.

Under skovkantens gamle fyrretræer, og opad skovstien i retning ned mod Kanondalen, sattes en bæk med formålet at være samlingsstedet, inden der skulle spilles fodbold langs kysten ud mod den stikkende tornblad med de grønne grene og dens nåleformede blade og de om efteråret gullig-lignende ærteblomster. Om dette lille parti planter hørte vi drenge, at de var kommet her til Bornholm fra Portugal, og at det var søfolk, der havde plantet dem. Men vi hørte også så meget. For B. 1910's unge folk gjaldt det om at holde bolden væk fra denne sjældne plante. Hellere bolden i retning mod KFUM'erne, der var til at snakke med. For alt i verden ikke hen mod RB'erne, der var sønner af folk med gode og faste stillinger, håndværksmestre og forretningsdrivende.

Til trods for de ringe forhold (cykelsti til stranden midt på banen) opførte klubbens egne medlemmer et 40 m² stort klubhus i

B. 1910's klubhus: Godt kammeratskab.

Dette areal blev brugt til boldspil af klubberne Viking, AB og RB.

1925 ved samlingsbænken. Kun et stenkast fra RB's klubhus!

Træningsbanen blev efter få år et sandet og opkørt sted, der i nogle år fik lov at være sådan, men først i trediveerne skulle det gode sammenhold bestå sin prøve. Man tilførte stedet et 30 cm lag muldjord med nogle lånte køretøjer – hvorefter man i fællesskab og i rækker med river hakkede græsfrøet ned en dag, der var stille og grøde i luften. Vinteren gik. B. 1910'erne så hen til en brugbar bane. Desværre flød den tilkørte jord væk i kraftige regnskyl. Endnu engang et bevis på at Galløkken aldrig overgiver sig.

Kort tid efter at den tyske værnemagt gik i land den 10. april 1940, optog den forhandling med Rønne kommune om et opholdssted. B. 1910's klubhus flyttedes op på det påtænkte stadion ved Torneværksvej, hvis græs desværre endnu ikke var stærkt nok til slitage.

Arbejdernes Boldklub kom til verden i 1933 og slog sig ned på Galløkken ud for stedet, hvor Friluftsscenen ligger i dag. RB havde to år tidligere forladt Galløkken, hvilket gav spillerum til andre aktiviteter. AB klemte sig ind på arealet, der på skift også

blev brugt til håndbold, hovedtennis og andre småøvelser af »Vikingerne«, der tillige lånte materiel og bold til den nystartede forening, der aldrig nåede at fejre sin treårsdag. Onde tunger påstod, at kritik fra BBU på grund af manglende opkridning var årsagen. Andre mente, det var fordi Viking lånte spillere til gengæld for materiellet.

Atletikanlæg var noget særligt. Især på sommersøndage om formiddagen blev de anvendt under publikums store opmærksomhed, og hver klub havde sin egen »hjemmebane«, hvor der til dagens øvelser blev taget hensyn til vindretning og vindstyrke. For eksempel kunne B. 1910 vælge 100-meteren lagt mellem kanonhuset og ned til den gamle fyrværkerbolig eller på skovstien ved klubhuset, der var ideel ved vestenvind.

»Viking« kunne byde på Galløkken, som den var, med lige gode forhold til hvem, der end turde melde sig. Det primitive, det umiddelbare blev sat i højsædet til midt i 30'erne, hvor en 100-meter cindersbane blev anlagt på den østre langside uden for fodboldtræningsbanen. Arbejdet blev udført ved frivillig arbejdskraft, men desværre blev

banen ikke plejet, som den burde. Den ellers så kønne snerle med de rosenrøde blomster fik overtaget, ja, dens ranker var endog så uvenlige at slynge sig om anklerne på de seks løbere, der var plads til, og som ellers kunne have fordelen af vestenvinden. Desværre var banen kun 106 meter, men gyvelbuske efter opløbsstregen tog venligt imod folkene, der sjældent løb under de 12 sekunder.

Et 1500 meterløb kunne klares på gangstien til »Hotel Fredensborg«, og springøvelserne var der god plads til på steder, der passede til vind og vejr. Kasteøvelserne kunne udføres, hvor der ikke var folk, som skulle til stranden.

De store forbedringer på idrætsanlægget kom ind i et dødvande. Al snak om en travbane på Galløkken forstummede, og desværre kom der ubudne gæster i 1940. Vi fik nære naboer. Tonen var lagt, og luften blev kold. Selvom vi ikke blandede os, kunne vi se, at situationen ikke var holdbar.

En epoke sluttede for øens på den tid største idrætsanlæg. Da KFUM byggede sit klubhus i 1930, og indtil RB flyttede ud til »Saga« i 1931, stod der fire klubhuse med deres baneanlæg, som dog i de første år af trediverne fik aflastning af »Østergadebanen« til turnerings- og opvisningskampe.

En vidunderlig stemning havde bredt sig i gammel tid på det særprægede areal. Folk fra byen lagde cykelturen forbi på søndage og hverdagsaftener – ofte medbringende kaffe og brød, og der var nok at se på. Fodboldkampe med reb omkring banen. Kassereren med cigarkassen, og folk der flyttede sig foran ham.

Gallielyckan nævnt 1569 – er stadig et smukt naturområde som Danmarks Naturfredningsforenings lokalkomité har sympati for. Lyngen med egne, lønnene, bøgene, granerne og fyrrene hævet over sig er nu forskånet for ekstreme udfoldelser.

En uanselig granitsten ved Galløkkens brinker (100 m sydvest for kastellet) står

som et minde om kaptajn Sonnes afsked med Rønne i 1832. Navnet er Frederik Sonne, søn af guldsmed Sonne, Rønne. Konstabler rejste stenen i taknemmelig erindring.

Endvidere står der en mindsten (100 m syd for campingpladsen), rejst af højtærede provst Viggo Nielsen efter KFUM's landsommerlejr i 1955.

Østergadebanen (1921–1947)

Det var af stor betydning for fodboldspillet i Rønne – og vel for hele Bornholm –, at man først i 1920'erne kunne se frem til en god bane, hvor tilrejsende spillere kunne bydes velkommen på et kultiveret græstæppe. Og i pressen kunne der læses om pionerer, om besværligheder, om at løfte i flok og om dem, der derefter vedtog at gå egne veje. Der var dem ude på sletten mellem gyvelen, der stod tættere sammen end andre i ønsket om at tilvejebringe en fælles opvisningsbane, der fik navnet »ØSTERGADEBANEN«, uden at nogen vidste hvorfor.

Der fortælles om dem, som havde gode forbindelser de rigtige steder, og som bevirkede, at Rønne kommune lovede et stykke jord vederlagsfrit i fem år, beliggende ved ingeniør C. J. Kielbergs teglværk øst for byen. Endvidere ville kommunen – om alt gik vel – sikre et areal i tilknytning til lervarefabrikken på østre side af det påtænkte anlæg.

Den nye fodboldbane, der skulle være byens stolthed, blev begavet med to ind- og udgangsveje. Den ene begyndende hvor Skarpegade, Paradisgade og Voldgade løb sammen til Paradisvej – eller Thorsensvej som den blev kaldt, uden nogen vidste hvorfor, men som var præget af gamle piletræer, der stod godt til landskabet med marker, enggræs og kolonihaver i forbindelse med den hvide, trelængede bindingsværksejendom, »Teglpræstegården«. Videre forbi Kielbergs villa og ad vejen i nordlig retning forbi stabler af drænrør og mursten – og

med Aakirkebyvej liggende for enden af vejen, der fik »Østergadebanen« på sin østre side.

Et baneudvalg nedsattes først i tyverne. Foretagsomme folk fandt sammen. Mænd der kunne klare store besværligheder, og som ikke gik af vejen for de endelige og afgørende beslutninger.

Bestyrelserne for KFUM, Viking og Rønne Boldklub var positive, men ville forelægge sagen for medlemmerne. Boldklubben 1910 var efter første verdenskrig inde i en svaghedsperiode og havde ikke søgt optagelse i fællesskabet. Fra starten blev der lagt vægt på at sikre jorden i en længere årrække, og ved yderligere forhandling gik kommunen med til 25 år, der også kom til at gælde lervarejorden. Dog sikrede kommunen sig at være berettiget til når som helst at kræve arealet tilbage mod at betale klubberne en erstatning svarende til udgifterne ved arealets indhegning og ved eventuelle bygningers opførelse – og i forhold til det antal år, der måtte mangle i lejemålets udløb.

Et lån på 3000 kroner blev diskuteret. Udgifter til indhegning og materialer var på dagsordenen. Barske vilkår. Et forslag om at få en fisker til at lave 2 målnet vedtoges. Hvad med en mand til opkridning? En fodbold? Var det noget, der skulle være til rådighed? Skulle banen have sit eget korps af dommere? En ny tid stod for døren.

Der gik nogle år, inden hornmusikken kunne bestilles. Først det der med plankeværket. To, sommetider tre mand påtog sig opgaven som delvist fritidsarbejde. Man tumlede med overskårne lægter og træstøtter. Græsset blev slået med et hestetrukket landbrugsredskab. Det var ikke så godt. Banen pløjedes op, planeredes og nytilsåedes for derefter at blive foreslået anvendt til skøjtebane om vinteren i tilfælde af gunstige frostgrader.

Ved indvielsen 17. juli 1927 priste borgmester Niels Nielsen det opnåede resultat

Kort over arealet omkring Østergadebanen.
(Trykt med tilladelse fra Tele Danmark Forlag.)

og ønskede lykke til. Han roste dem, der havde taget del i arbejdet. Det måtte give de bedste muligheder for ungdommen, som hermed måtte se sig fritaget for at sidde og drikke tilfældige steder i byen. Efter denne svada hornmusik og indvielseskamp.

Rønne havde fået en præsentabel bane. Op gennem trediverne besøgte københavnerne, jyder, svenskere, tyskere, islændinge og østrigere banen til glæde for publikum uden for og inden for øens længste plankeværk. Alle var godt tilfredse. Dog – BBU's formand, overlærer N. M. Hedegaard, skrev et brev til banebestyrelsen, hvori han venligt, men bestemt, henledte opmærksomheden på, at andre end dem, der var tiltænkt et frikort, formåede at overvære unionsskampe uden at betale. Hedegaard bad om svar – og spurgte samtidig, om der mon fandtes hammer, knibtang og læst på banen ved så vigtige kampe. I bekræftende fald: Hvor fandtes disse redskaber?

Tiden kom, hvor B. 1910 søgte om optagelse i fællesskabet, og med fire klubber gav det mange hjemmekampe foruden de indbyrdes opgør. Men klubbernes træning foregik stadig på Galløkkens ujævnheder.

Selvom tælleapparatet på Østergadeba-

Fodboldspillere foran øens længste plankeværk. I regnskabet var plankeværket opført under »aktiver«! (Bornholms Museum.)

nen gik som aldrig før, så kneb det stadig med de fire klubbers økonomi. Det ene ansøgningskema efter det andet, gående ud på fritagelse for baneafgift, forelå til behandling, og baneudvalgets bestyrelse var som regel forstående, thi når ens egen klub søgte om bistand, og man forstod dennes problemer, måtte der ses venligt på de tres andres bekymringer. Samtidig søgte alle fire om kommunetilskud, hvad også lykkedes i nogen grad, men samtidig bad udvalgets formand om pressens forståelse og tilbageholdenhed, når der skulle skrives om forskellige arrangementer, der havde givet overskud af betydning.

På de to ind- og udgangsveje gik eller cyklede man med respekt for omgivelserne. Biler kunne undtagelsesvis ses om søndagen ved de store kampe. Kom der flere end et par stykker, opstod dog parkeringsproblemer. Men stiltiende fandt bilejerne selv ud af, at vognen kunne parkeres inde på teglværkets grund bag stabler af mursten – uden risiko for senere at finde en seddel

anbragt under viskeren, selvom ingeniøren ofte gik tur med sin store Sct. Bernhards-hund, Scot.

En lang træbro førte op til en større bygning, hvor brændingen af sten og rør fandt sted. Her var de bedste tilskuerpladser til kampene, men herfra var der også en vidunderlig udsigt til det åbne land med den snoede landevej op ad bakken til Knudsker og Almindingen – og andre skønne steder på vor dejlige ø.

Til Østergadebanen kom også tilskuere fra de omliggende markjorder med ensomt beliggende ejendomme. Eller også fra lystige stunder i sommeretablisementet »Lundens Minde«. En halv snes hestekastanietræer står i dag ved Lundensvej og fortæller om en genvej for fodboldinteresserede og andre, der valgte en græssti op mod banens sydøstre hjørne.

Vist ikke mange bornholmere husker i dag, at der for over 50 år siden lå en brugbar fodboldbane, indrammet af et over to meter højt raftehegn og med sit nordøstre

hjørne ikke langt fra den nuværende rundkørsel og med to fodboldmål i nærheden af Stengade og Zahrtmannsvej. Stedet tilhører i dag Fridolf og Bidstrup. Og fra den nuværende forretning med hårde hvidevarer, på den anden side af vejen, måtte man dengang nøjes med sit kikhul mellem rafterne i plankeværket for at betragte fodboldkampene.

Vendte man sig om, kunne man iagttage Forsørgelsesgårdens marker og avlsbygninger. En advarsel om, hvordan det kunne gå mennesker, hvis vi betalte entré for alt det, vi faktisk ikke havde råd til. Vi så op til de folk, der udenfor banen stod på deres cykler og dermed kunne se kampene derfra. At de så dukkede hovedet under plankeværkshøjden når bolden kom, var tilgiveligt, for de vidste, at tilskuerne så i den retning.

Med en halv snes år på bagen var der ved at komme styr på Østergadebanens økonomi. Driftsindtægterne på årsbasis oversteg det magiske tal 1500 kroner. Der blev holdt igen med udgifter til sanitære forhold. En gedebuk holdt græsset nede i passende højde i straffesparksfeltet, og gødning kunne klares med en sæk salpeter om året. Vandforbruget sørgede Vorherre for. Fire armbind til kontrollører gav problemer – for skulle disse folk have gratis adgang til de store kampe?

Og så var der aktiverne. 1 stk. plankeværk 1300 kroner. Motorklipperen, en trillebør og en kridtemaskine hørte med, medens en bære stod på ønskesedlen. En sådan kunne købes for 15,50 kroner, og det var ikke udelukket, at der på et tidspunkt kunne blive brug for den. For ved de store opgør på banen blev der ikke lagt fingre imellem. Ingen tænkte på det hensigtsmæssige i, at en ambulance kunne køre lige hen til en uheldsramt spiller overalt på banen. Det krævede ganske vist en port i plankeværket og en overkørsel over en grøft. Det var noget, der kunne komme, når tiden var dertil. Flagstangen, målstænger med net og bæn-

kerækker taltes sammen til 675 kroner, men så var det også med cementstøtter under bænkebrædderne.

Under »Bygninger« opføres 900 kroner. Herunder hørte omklædningshuset i det sydøstre hjørne af banen. Ikke mange penge i forholdet til alt det, huset kunne mindes for. Opført af træ i størrelse 4x5 meter. Ydervægge indsmurt i italiensk rødt, tagbeklædning tjæret, gulvbrædder lagt på jorden og kolde brusere, der affødte de obliqatoriske brøl ved brugen af dem.

Kassebrædder fra motorklipperen til toiletbygning talte ikke med, så længe der kun var plads til én person. Og i modsat hjørne var banens indgangsparti med et tælleapparat fra en af byens biografer foruden en cykelstald med inventar. På vestre langsiden den legendariske tribune bygget for godt et par tusinde kroner med 300 siddepladser og omklædningsrum i begge ender. Værdier der forøgede aktiverne betydeligt.

De løbende driftsudgifter fortsatte. Fem læs myremalm, der skulle holde ukrudtet i ave. Pigtråd over plankeværket, der skulle holde folk fra at springe over. T-formede, galvaniserede jernstolper med tilhørende fletværk for at danne hegn mod folks indtrængen på banen – især ved målstolperne havde tilskuerne været til gene for målvogteren.

Undertiden kom der også uforudsete udgifter. Som når sneen et år i marts måned havde lagt en 70 cm tung dyne over banen, der gerne, og efter turneringsplanen, skulle tages i brug ved påsketid. En entreprenør, som var ejer af en hest og et mindre køretøj, forlangte 80 kroner for arbejdet med at fjerne årsagen til de umulige forhold. Ved lange arbejdsdage og solen til hjælp lykkedes det at få kørt en del af de 5000 m³ uden for spillepladsen.

Krigsårene var svære at komme igennem. Forhandlinger om hjælp fra kommunen endte som regel med talemåden: »Tiden læger alle sår«. Den engelske græsklipper

fik et klap på skulderen. Ingen reservedele med posten og de fremmedes huseren på Galløkken medførte, at klubbernes træning blev henvist til »Østergadebanen«, der skulle lægge græs til et sammenpresset turneringsprogram, som tillige krævede megen opkridning.

Det gik langsomt med at få Stadion Nord færdiggjort. Tredivernes arbejdsløshed blev under krigen afløst af mangel på arbejdskraft. Der var andre kommunale opgaver, der skulle løses i takt med industriens behov for vejfjring.

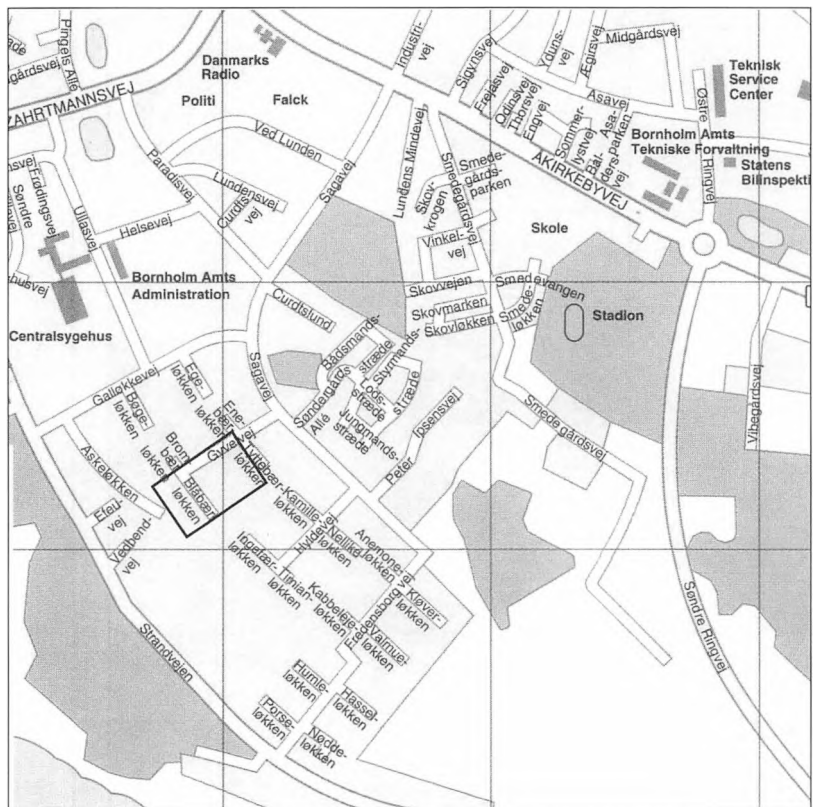
I dagene op mod bombardementet i 1945 myldrede det med tyske, østrigske og litauiske soldater, der indrettede sig under tribunetaget og på det nærliggende teglværk.

Det gamle plankeværk havde svært for at holde sig oprejst under de værste storme,

og hus- og rådvildhed blev nøgleordet indtil foråret 1947, hvor vi fik besøg af Fyns Boldspil-Union, uden at denne kamp på nogen måde blev regnet som en afskedskamp for »Østergadebanen«. En sådan blev nemlig aldrig spillet.

Rønne Boldklubs selvejende baneanlæg (1931–1956)

Det blev en stor dag for Rønne Boldklub af 1897. Efter 34 år på Galløkkens magre jord oprandt dagen den 14. juni 1931, hvor klubmedlemmer i selskab med 400 tilskuere kunne glæde sig over indvielsen af et nyt anlæg med et frodigt græstæppe på et godt beliggende areal – og kun halvanden kilometer syd for bykernen. Dette areal kaldtes »Saga«.

Kort med angivelse af RB's bane 1931-1956. (Trykt med tilladelse fra Tele Danmark Forlag.)

Klokken 14 spillede direktør P. Andersens orkester den bornholmske nationalsang, hvorefter journalist Charles Mortensen, der havde været toneangivende i anlægsfasen, besteg talerstolen og bød velkommen og gjorde rede for den spændende tilblivelse. Formanden for BBU, Niels M. Hedegaard, og en repræsentant for naboklubben »Viking«, H. P. Reker, ønskede begge tillykke og held i fremtiden med de nye, forbedrede omgivelser.

Derefter spillede Rønne Boldklub mod »Viking« en indvielseskamp, hvorefter alle forlod den stilfulde festlighed – nogen ned til deres bil stående på Strandvejen. De få autokøretøjer kunne ikke køre op ad en smal sti til Møllestien, der gik videre hen til den nye banes indgangsparti med plads til et begrænset antal cykler. Måske i dag svært at forstå, hvad man havde tænkt sig i tilfælde af ambulancekørsel. Og hvor længe kunne man byde folk med biler at sætte køretøjet i græsrabatten ved en trafikeret vej?

Ganske vist var det mere end 5 meter brede klubhus transporteret ad 3,5 meter brede stier fra Galløkken hen til sin nye plads i nærheden af indgangspartiet, men ingen af de hjælpsomme mænd fra 1931 kan fortælle, hvordan det gik for sig. Dem, der på en eller anden måde fik huset kæmpet igennem langs stakithegn og udadhængende grene.

Tilbage til begyndelsen. I 1927 fik bestyrelsen ved en ekstraordinær generalforsamling sanktion til at købe et 3 tdr. land stort jordareal øst for (i dag) Askeløkken, Rønne Syd. Klubben ejede 1200 kroner, mange penge syntes man dengang, men det skulle vise sig, at de hurtigt fik ben at gå på. Arealet købtes for 7000 kroner uden udbetaling, hvor Sparekassen fik en førstprioritet på 3800 kroner, medens vognmand H. P. Holm, der solgte jorden, lod restsummen på 3200 kroner stå som anden prioritet.

Klubhuset indeholdt foruden omklæd-

Knud Kofoed ved »kassen«.

ningsrum et kontor. Ikke stort, men anvendeligt til formålet. Hertil kom et omklædningsrum for damer, der havde spillet håndbold eller dyrket atletik. Inventaret var en gammel sofa og et skrivebord, købt i 1908 af Rønne Handels- og Kontoristforening som brugt, men som var brugbart og endda ville have kunnet fortælle om diskussioner, der var foregået til langt over midnat.

Tillige blev skrivebordet flyttet udendørs og brugt i indgangspartiet, når der var kampe eller stævner. Uden overdækning ude i det fri blev der solgt billetter og vekslet penge af et betroet klubmedlem – ofte købmand Knud Kofoed.

Det historiske klubhus (pavillon) flyttedes efter banens nedlæggelse til en privat virksomhed i nærheden.

Rønne Boldklub blev således Bornholms første baneejende klub med kamp- og træningsbane tillige med en 100-meter bane til atletik. Bedre forhold havde man ikke nogetsteds i byen.

I 25 år kom banen til at spille en større rolle end forudset, idet »Østergadebanen« indtil dens lukning havde stor tilslutning af hold i BBU's rækker, hvorved denne bane blev overbelastet, hvilket fik til følge, at RB's baneanlæg fik tildelt kampe og dermed tiltrængte indtægter.

En udvidelse af det i 1931 indviede idrætsanlæg blev aktuel, og i 1944 købtes noget nærliggende jord, samtidig med at der lagdes planer for fremtiden om opførelse af et *rigtigt* idrætsanlæg i det søndre område af byen.

Her som andre steder bragte tiden uvisshed om fremtiden med hensyn til idræt og anlæg. Og sideløbende med Stadion Nord's tiltrækning af idrætsudøvere ophørte brugen af det hyggelige baneanlæg midt i halvtredserne, hvor Rønne Boldklub måtte erkende udviklingen med hensyn til idrætten i Rønne.

På Station Nord blev Boldklubben 1910 og Rønne Boldklub samarbejdspartnere – også ved brugen af idrætsanlægget fra året 1956.

Stadion Nord (1947 –)

Til et »egentligt stadion« blev der forhandlet om leje af et stykke jord ved siden af »Østergadebanen«. Da det ikke lykkedes, forhandlede man om et stykke jord ved »Lundens Minde«.

Således skrevet i den bornholmske presse inden et nedsat stadionudvalg i 1937 redegjorde for projekt »Nyt stadion«. Der skulle gå ti år, inden kommunens nye stadion ved Torneværksvej var klart til at blive taget i brug.

Fra kommunens forhandlingsprotokol 1937 noteres:

Grundejere har givet tilbud. Priserne findes for høje. Viking og B. 1910 beder om bedre forhold end på Galløkken og på »Østergadebanen«. Byråd svarer: Først efter ny byplan. Borgmester Niels Nielsen: Klubberne må stå mere sammen.

I 1941 mødtes klubbernes repræsentanter. Arbejdet kunne udføres iflg. lov om »Beskæftigelse af arbejdsløse«. Klubberne dannede deres eget stadionudvalg. Formand blev dyrlæge K. Ahlstrand. Der opnåedes enighed om Torneværksvej med tilhørende

tennis- og badmintonhal. Lektor Glistrup og handelsskoleforstander N. M. Petersen var ikke glade for en hestevæddeløbsbane. N. M. Petersen foretrak stadions beliggenhed ved »Saga« syd for byen. Borgmesteren svarede hertil: Hvis der er uenighed, vil der intet stadion blive!

Byplanlægger Hendriksen, København, foreslog Torneværksvej. Byrådet købte et areal af handelsgartner Svend Hansen, Frydenlund. Kommunen og klubberne blev nu enige: En opvisningsbane, tre fodboldtræningsbaner, to håndboldbaner og en atletikbane. Byrådet foreslog: Kommunen anlægger, klubberne vedligeholder. Jord købt af vognmand Hermansen, avlsbrugerne Dam, Sonne og Nielsen samt af Rønne Menighedsråd.

Spørgsmålet om anskaffelse af sportspladsen fremskyndtes, idet den tyske krigsmaskine delvis lagde beslag på Galløkken. Samtidig indstilledes det, at der snarest udarbejdedes planer, der indsendtes med ansøgning om tilskud, hvorefter arbejdet påbegyndtes, når et tilsagn om tilskud forelå.

Som beskrevet i afsnittet »Idrætsanlæg i Rønne – Galløkken« tog besættelsesmagten herredømmet over Galløkken, hvilket især gik ud over B. 1910, der på grund af den uventede udvikling må flytte sit selvbyggede klubhus op på det kommende stadion. Her måtte fodbold- og håndboldspillerne tage til takke med et græstæppe, der mere lignede landbrugets friarealer.

En skrivelse fra Rønne Boldklub, med adresse ved »Saga« og eget baneanlæg, rettedes til Stadionudvalget for at gøre opmærksom på, at klubben er villig til at gå ind i driftsudgifter til opvisningsbanen, idet byrådet samtidig ansøgte om garanti for, at der blev givet træningstimer på det nye stadion, for så vidt dette ville være formålstjenligt. Byrådet svarede, at der ikke kunne ydes garanti, men at man var velvilligt indstillet.

Kort over området før anlæggelsen af Stadion Nord.

I 1942 stod der i en skrivelse fra Rønne Menighedsråd:

...stiftsørigheden for Københavns Stift har godkendt, at Rønne kirke overlader den Kirken tilhørende jordlod matr. nr. 2a markjorder stor 3.861 m² til en pris pr. m² 0,15 kroner til Rønne kommune til brug ved anlæg af en sportsplads.

Arbejds- og Socialministeriets skrivelse gav forventning om tilskud på 60 % af arbejdslønnen samt 30 % af denne til materialer til det projekterede anlæg af en sportsplads i Rønne Kommune.

Det vedtoges at påbegynde arbejdet, og at civilingeniørerne G. Thomsen og R. Sørensen skulle føre tilsyn. Nu hastede det. Sommeren nærmede sig og andre opgaver, så som Zahrtmannsvejs gennemførelse fra Søndre Allé til den påtænkte rundkørsel gennem H. P. Larsens handelsgartneri, stod for at skulle påbegyndes.

Avlsbruger Carl Sonne, Brøndshøj, ud-

førte aftalen med Stadionudvalget om transport af slagger fra gasværket i Kajstræde. Hans lille enspændervogn, som blev trukket af en gammel hest, var et dagligt billede op gennem Kalkbrænderivej og Absalonsgade.

Efteråret nærmede sig, og læbælter skulle plantes for at indramme arealerne. Landvejspopler, elletræer, birketræer, elmetræer, bøgetræer blev de foretrukne, medens prydbuske som hassel, forsythia, paradisæble, fuglekirsebær, buskroser og snedrivebuske jævnt fordeltes for at bryde vinden til fordel for tilskuere og aktive udøvere.

En af de gamle kuske, som byen havde så rigeligt af, påtog sig opgaven med at holde græsset nede i passende højde, før vinteren holdt sit indtog. En »efterløber«, trukket af en hest, gjorde sig ud for at være græsslåningsmaskine. Men desværre trådte hesten huller i jorden med sine hove, og en påtale var ham ligegyldig. Han havde førhen

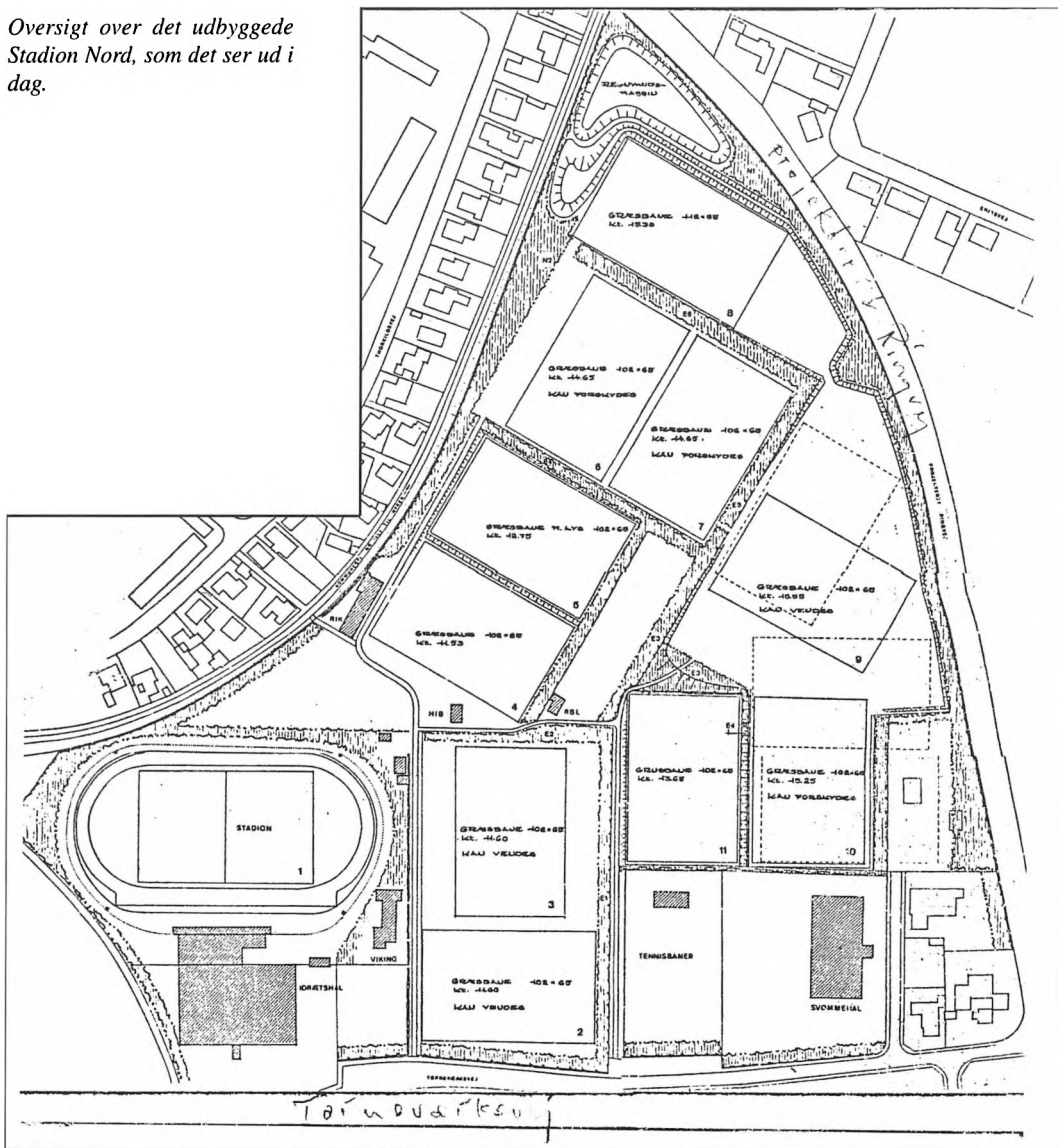
tjent på de store herregårde ovre, og desuden havde han kørt mange hektoliter koks ud til folk, uden at nogen af disse havde været utilfredse. Det hjalp, da udvalgsmedlemmerne stenhugger Valdemar Olsen, kranfører Johan Nielsen og sygehusinspektør Ingemann Mogensen, fik sagen forelagt.

Man diskuterede erhvervelsen af et mindre areal af matr. nr. 60, tilhørende gartner

og cigarhandler Julius Nielsen, som kunne erhverves for 1.000 kroner. Et godt køb for kommunen – men arealet ville være upraktisk beliggende for Nielsen.

Inde på den kommende opvisningsbane begyndte sagerne at trænge sig på. Et tilbud på flethegn til 6,25 kroner pr. m. blev antaget, hvormed hele anlægget kunne blive indhegnet. Et raftehegn var en mulighed,

Oversigt over det udbyggede Stadion Nord, som det ser ud i dag.

men erfaringen fra »Østergadebanen« var ikke glemt. Bueskytterne fik den besked, at de selv måtte sørge for sikkerhedsforanstaltninger til deres påtænkte anlæg. En besked der kunne undre.

Det lå tungere med installeringen af toiletter. Det var gået så godt i mange år, og mon ikke de fleste folk sørgede for at have styr på tingene hjemmefra? I et hjørne hende i en krog stabledes dog et træskur op på manges opfordring med plads til én person, der endda kunne sidde ned.

Det siger sig selv, at de svenske træhuse endnu ikke var opført. Lokomotiver slæbende med passager- og godsvogne var hverdagskost. Gartnervangens boligblokke, Sejersvej, Nørreløkke, Eriksvej og den planlagte ringvej var endnu kun fremtid. Kun gårdejer Jens Holm, Sejersgård, og handeleggartner Svend Hansen avlede på livet løs, så længe de endnu havde jorden i behold – inden sporten fik overtaget.

En henvendelse fra »Bornholms Motorsport« om tilladelse til at anvende stadions opvisningsbane til 6 motorløb i sommerperioderne, imod at der betaltes et vist beløb af nettooverskuddet samt istandsættelse efter hvert løb, blev udsat, til der ville blive lavet en ordning om driften.

Ved et senere afholdt Stadionudvalgsmøde indstilledes til byrådet, at man vedtog et reglement for brugen af Rønne kommunes Idrætspark samt et forslag om betingelserne for »Bornholms Motorsports« benyttelse af stadion.

Det vedtoges, under forbehold af byrådets godkendelse, at give tilladelse til 3 motorløb på betingelse af visse afgifter af entreindtægten. Efter en gennemgang af reglementet vedtoges det at sende dette til klubberne og derefter indbyde dem til et forhandlingsmøde.

Ved mødet blev det først fastslået, at sammenslutningen af foreninger, som for tiden havde ret til at benytte stadion, omfattede: Boldklubben 1910, Boldklubben Viking,

KFUM og KFUK's idrætsafdelinger, Rønne Bueskyttelaug og Rønne Boldklub.

Det blev vedtaget at godkende tegningerne og give tilladelse til KFUM og K's idrætsafdeling at opføre et klubhus af træ. Og samtidig vedtoges det at antage J. Svendsen og Conrad Olsens tilbud på 500 kroner om at sælge is, chokolade m.m. foreløbig for et år.

Der var henvendelse fra Arbejdersamaritterne om betaling for vagter ved sportsopvisninger på stadion, og der var spørgsmål om afgift til stadion af cykler. Det vedtoges at kræve 5 øre i stedet for 10 øre. Endvidere accepteredes et tilbud fra bygmester Ludvig Johansen på flytning af tribunen fra »Østergadebanen« til Stadion Nord for 2.800 kroner. Dertil kom 700 kroner, idet nogen fandt ud af, at tribunen skulle have cementstøtter at stå på – så vidt muligt.

Der blev endvidere anskaffet en motorgræsklipper til 4.400 kroner. Både den og samaritterne ønskede et træskur. Derfor var det ikke underligt, at BBU skulle betale 10 % af entreindtægten til deres kampe, og at klubberne måtte af med 100 kroner pr. år for en træningsbane til fodbold og 25 kroner for en håndboldbane.

Bag den legendariske tribune, dér hvor Rønne Idrætshal (bygget 1967) ligger, lå en håndboldbane, der i nødstilfælde kunne bruges som vintertræningsbane for fodboldspillerne. En delvis tilladelse foranledigede en ansøgning om 4 lamper til belysning ved aften træning. I stedet for bevilgedes 8 med besked på selv at betale strømmen. Glæden over baneforholdene forstummede den aften, stadsingeniøren aflagde besøg. Det var skam ikke meningen at bruge støvler. Politikerne blev underrettet. Spil med det fodtøj, der skal bruges, når der spilles med en fodbold, svarede stadionudvalget.

Inden Stadion Nord blev indviet, vedtoges det at indstille til byrådet, at kommunen overtog vedligeholdelsen og pasningen af stadionanlægget til 15.000 kroner, hvorfra

Luffoto af anlægget ved indvielsen i 1947. (Bornholms Museum.)

Borgmester N. C. Nielsen ved indvielsen i 1947. (Bornholms Museum.)

Formanden for stadionudvalget, dyrlæge Knud Ahlstrand, ved indvielsen i 1947. (Bornholms Museum.)

blev fratrukket indtægterne fra klubberne, dels for benyttelse via en medlems- eller kontingentafgift og dels fra erhvervsindtægter for sportskampe, i alt 5.000 kroner, således at nettoudgiften blev 10.000 kroner.

Det blev borgmester N. C. Nielsen, der indviede det nye stadion. Dagen var den 29. juni 1947. Omkring 1.000 tilskuere overværede den stilfulde begivenhed. I sin tale

nævnte borgmesteren en skøn juvel for byen, og at der her var opnået et resultat ved fælles indsats.

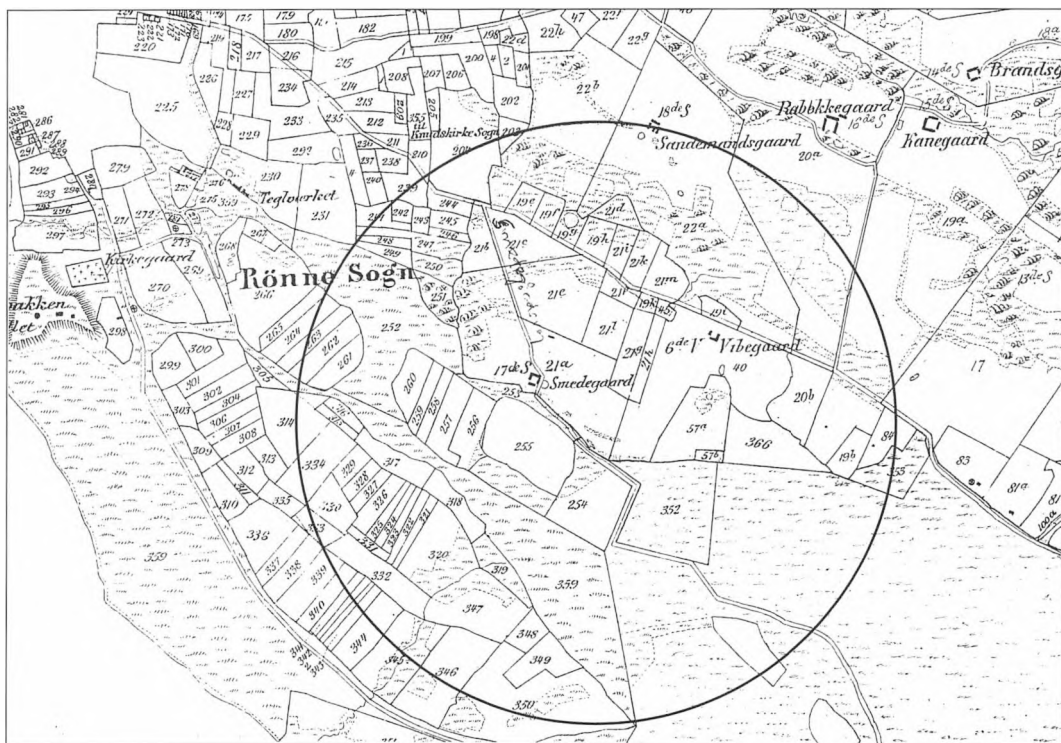
Herefter marcherede de kommende brugere af det nye stadion banen rundt i deres klubdragter med fanerne højt hævet til musik i anledning af dagen, der sluttede med en unionskamp: Bornholm mod København.

*Vikings første »hjem«
på Stadion Nord
(1947).*

Stadion Syd (1983 –)

Kort over området før anlæggelsen af Stadion Syd.

I Knudsker Idrætsforening blev der set hen til kommunesammenlægningen 1970. Det »ulmede«, da Rønne kommune budgetterede med fire fodboldmål inkl. net til træningsbanerne oppe på »Bakken«, som senere og eventuelt kunne bruges på Søndermarksskolens idrætsanlæg! Dermed var grunden lagt til det nye Stadion Syd.

Stadion Syd havde sin egen forunderlige forhistorie, hvor aktøren, Knudsker Idrætsforening, måtte gå så meget igennem som den lille landsbyklub ovenover Snorrebakken. Omlædning i »Kalveløkken« når der skulle spilles fodbold på Præstegårdens jord langs Stavelund. Var jordbunden elendig, toges der til takke med et mindre areal bag »Kastaniebo« på den anden side af landevejen.

Sympatien var stor i sognet med det gode sammenhold. Fru Andersen på »Solbakken« tilbød sit græsareal, og »Rabekkeværket« ser gerne, at loftet ovenpå produktionshallen blev brugt til en form for vintertræning, ligesom »Superfos A/S« lejlighedsvis gav en håndsækning ved planering af ekstremt ujævne småarealer.

Da man havde lagt begyndervanskelighederne bag sig, viste Knudsker skolevæsen sig fra sin tjenstvillige side ved at stille skolefodboldbanen til rådighed for træning og turneringskampe tillige med omlædningsrum og klublokale i god forståelse med skoleinspektør Knud Andersen og pedel Lars Dahl, som også var så venlige at tildele aften-gymnastiktimer i salen.

Den spredte bebyggelse i sognet gjorde

det ikke nemt. 1960'erne rykkede ikke beboelsesejendommene tættere sammen – det kunne ikke fortsætte på den måde samtidig med, at klubben udvidedes med ungdoms- og seniorhold i Bornholms Boldspil Unions rækker.

Formanden for Rønne byråds udvalg for skoler og idræt, overpostbud Knud Jeppsen, gjorde sig til talsmand for en perspektivplan for Rønnes idrætsanlæg. På Stadion Nord var der en mærkbar mangel på baner, idet klubberne der, Viking og RIK, var ved at sprænge rammerne, selvom kommunen havde erhvervet den nordlige trekant.

Derfor erhvervedes Smedegård med omliggende arealer af Rønne kommune, idet der skønnedes at være et stort pladsbehov til idrætsudfoldelser. Og så gik det stærkt. De første fodboldbaner blev drænet og to-

ges i brug, så snart græsset kunne bære. Håndboldbaner og atletikanlæg fulgte efter. Parkeringsplads og tilkørselsvej fulgte i kølvandet.

Et klubhus ved Søndermarksskolen og en idrætshal i forbindelse dermed - udover skolens store gymnastiksal - gjorde det store etablerement fuldendt – beliggende mellem Smedegårdsvej, Aakirkebyvej og Søndre Ringvej med den kanadiske poppel og el-letræer som læhegn.

Et lokomotiv var sat i gang – Knudsker Idrætsforenings medlemmer havde i en årrække udført et stort arbejde sammen med Rønne kommune.

Borgmester Johannes Schou udtrykte sin taknemmelighed for dette eksemplariske initiativ ved Stadion Syds indvielse i sommeren 1983.

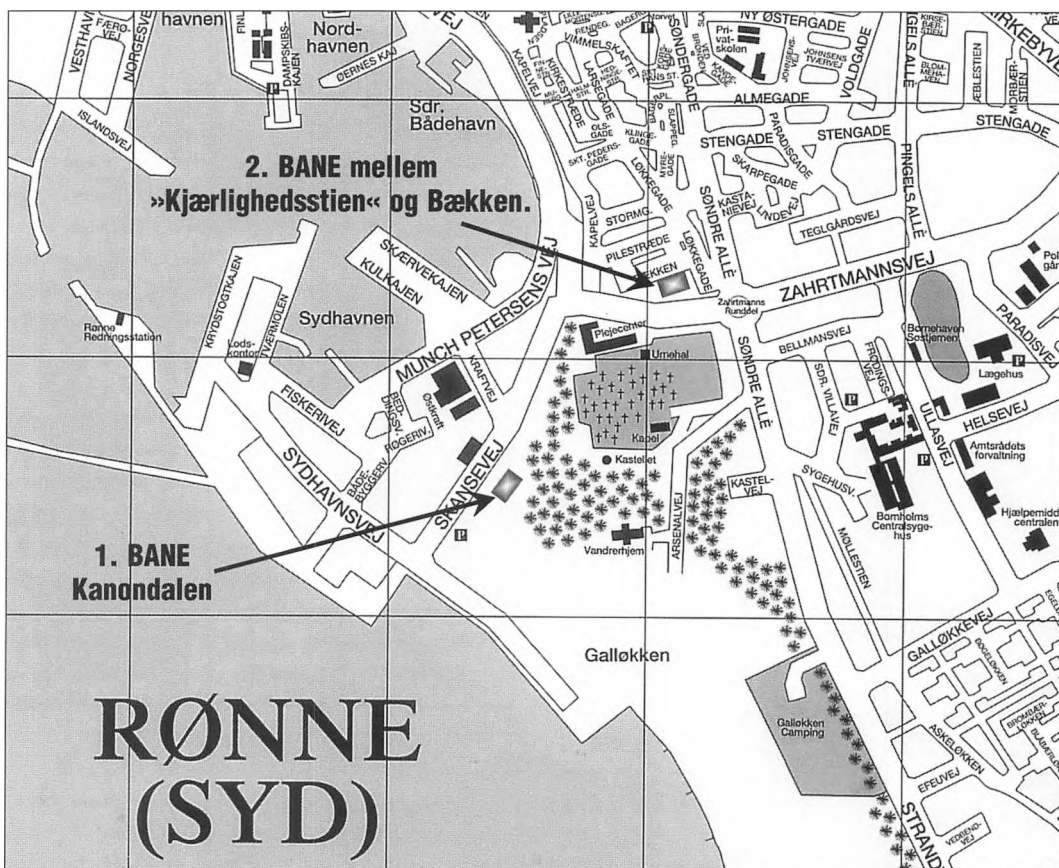
Et af lokalerne i Knudsker Idrætsforenings klubhus.

Tennisbaneanlæg

Den nystartede »Rønne Tennisklub A/S af 1903« erhvervede et skøde på en tom byggegrund med den hensigt at dyrke det ædle spil på denne plads, efter at den først var ryddet for skrammel og tilplantet med skovranker ind mod naboerne – samt lagt stenmel ud som underlag til banerne iblandet ler for at holde på »melet«. En trist grå farve, men en utrolig drøm var ved at gå i opfyldelse for dem, der havde set hen til tennisportens indførelse i byen.

Kanondalen talte ikke rigtig med, selv om det var dér, spillet tog sin begyndelse i årene forud. Hvordan kan der kun gisnes om.

*Kort med angivelse af de to første tennisbaner.
(Trykt med tilladelse fra Bornholms Tidende.)*

Underlaget har ikke været godt, men legen med bold kombineret med selskabslivet under private former har formentlig været god og tilfredsstillende underholdning.

Den tomme grund, klubben erhvervede, lå mellem »Kjærlighedsstien« og Bækken (i dag neden for Løkkegades sydligste ejendomme), og da man købte arealet, blev man naboer til kolonihaver liggende ud til Zahrtmannsvej, der hvor Keramisk Fagforening i halvtredserne byggede etageboliger. Stien fik navn efter unge menneskers aftenture, og på den tomme grund, efter at klubben havde forladt stedet, blev der bygget ejendomme med Bækken som adresse.

I begyndelsen lejede klubben et værelse hos en nabokone. Det var brugbart til omklædning og rekvisitter, men så blev der

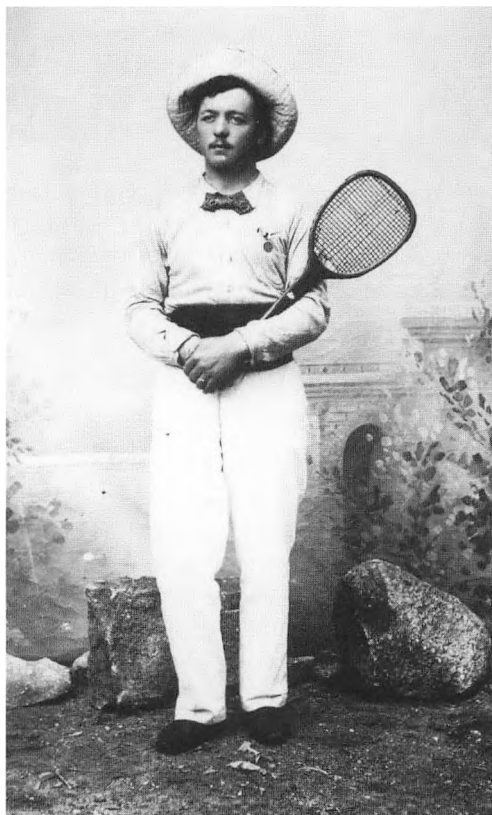
fremSAT et forslag om et »eget hus«. Bestyrelsen syntes, det var i orden. Blot skulle der først sælges aktier for 300 kroner. Det »eget hus« kom til at ligge opad »Kjærlighedsstien«, idet det skønnedes, at de fleste spillere kom ad den vej efter at have gjort toilette hjemmefra. Indlagt vand og elektricitet lå ude i fremtiden. Der var simpelthen ikke råd til denne luksus. Kommunekassen var særdeles lukket i disse år (1903-1920), da Rønne Tennisklub brugte denne smukt beliggende bane. Skatteprocenten skulle holdes i ro. Skolevæsenet og havnen var i pengenød. De tre store partier i byen havde andet at tænke på end tennisbaner.

Ingen i tennisklubben tænkte på, at der kunne sendes et andragende til kommunen. I stedet for, som klubbens navn antydede, blev der solgt aktier, der var et bevis for ejendomsret og vel ikke udgjorde en større risiko end det beløb, der var betalt for aktien. Ethvert medlem havde forståelse for, at pengeinstitutter brugtes til ind- og udlån.

Det er vel ikke for meget at kalde disse fortidens aktionærer for nutidens sponsorer. De var byens forretningsdrivende, der i vid udstrækning lagde ryg til de ydre rammer, der nu engang er så vigtige for at dyrke den idræt, man har så kær.

Nogle af disse aktionærer solgte kaffe og mel. Andre solgte klæder og guld. Flere var blot fruer til mændene. De blev set på gaderne. Statelige med eller uden håndstok. Navnene talte for sig selv:

G. K. Hansen, Vilhelm Rønne, Simon Madsen, Annæus Nielsen. A. B. Kløcker, Krusell, Valdemar Ahlstrand. H. P. Blem-Bidstrup, Carl Rehfeldt Svendsen. Emil Lund, Johs. Jespersen, C. P. Lund, Th. Rübner Wissing, Dortha Erthmann, rektor Kofoed. Eva Jespersen, Hjalmar Kofoed, fru dr. Gudjohnsen, direktør Th. Lund, Frits Sørensen, Knud Jørgensen. Gertrud Østerbye, Tryde, Inger Bille Brahe, doktorerne Hald og Kaaber. Hans Hjorth, Gudrun Holm, direktør Nørregård, brdr. V. og F.

En ordentlig påklædning hørte sig til som tennisspillere ved århundredskiftet. (Bornholms Museum.)

Lindberg, ingeniør Carl Bidstrup. Direktør Bidstrup, H. Mogensen, Josef Kjøller, arkitekt Harald Bidstrup og frue. Et overmåde pænt selskab, om hvem det fortaltes, at de havde omgang med hinanden i byens pulserende liv.

Med nutidens målestok var det kun småpenge, der cirkulerede på denne tid. Danmark gik lykkeligt udenom første verdenskrig, og aktieselskabets udgifter var begrænsede. Indtægterne bestod hovedsageligt af kontingenter fra medlemmerne. En overgang 9 kroner årligt for et almindeligt medlemskab. Og for udlejning af skabe til træningstøj i »skuret« betales der yderligere 5 kroner for en sæson. Da der kun var én sæson om året, er det overskueligt at reg-

Den hyggelige pavillon, tegnet af arkitekt Harald Bidstrup.

ne ud, at det kun indbragte mindre beløb til kassererens fremlæggelse af årets regnskab. Her forties det, hvor ofte strømper og den øvrige beklædning til træningen blev taget med hjem til familiens almene storvask.

Udover at holde banerne vedlige var det aktieselskabets opgave at fordele spillestederne og behandle en henvendelse fra kommunen, der var interesseret i opførelse af et par ejendomme i Bækken, og dermed beslaglægge banen. Bestyrelsen var imidlertid klar over, at da kommunen i 1920 var ved at erhverve jord til en fodboldbane ved Kielbergs teglværk, ja så kunne tennisspor-

ten lige så godt følge med derop. Kommunen tilbød dermed Rønne Tennisklub et areal vederlagsfrit i tyve år, hvilket blev vel modtaget, men det indebar også, at man havde fået noget at tænke over.

En likvidationskomité blev oprettet. Selskabet forsloges opløst. Aktierne skulle overgå til en ny påtænkt tennisforening, og den forladte grund skulle sælges til ikke under 2.500 kroner.

Direktør P. M. Nielsen og bestyrelsen lavede et udkast til nye love, og pavillonspørgsmålet overlodes til den nye bestyrelse. Rønne Tennisklub blev en realitet. Dens ønske var at optage hæderlige mennesker i klubben.

Bestyrelsen overdrog arkitekt Harald Bidstrup at komme med et forslag til en pavillon. Alle var tilfredse med udkastet, og i øens dagblade søgtes efter håndværkere. Resultatet blev overmåde smukt på det lille anlæg med de fire baner, hvor man gik i den tro, at her skulle man blive for evigt. Men også tennisklubben hørte om rundkørslen, Zahrtmannsvej og flytningen af Østergadebanen.

Dyrlæge K. Ahlstrand, nyvalgt formand for stadionklubbernes udvalg, blev indkaldt til tennisklubben for at orientere om det ny Stadion Nord. Dog vidste ingen, hvornår

Fra banerne mellem »Kjærlighedsstien» og Bækken kunne tennisspillerne følge opførelsen af De Gamles Hjem på Zahrtmannsvej.

dette blev færdiggjort. Foreløbig fik tennisklubben tildelt to mand i udvalget (Fossum Poulsen og Erling Kofoed), der holdt møder på det gamle kommunekontor i Pistolstræde. De to herrer fik føling med fremtiden, men gav udtryk for, at de var godt tilfredse med, hvor de var, og endog havde tænkt på at bygge en kombineret tennis- og badmintonhal oppe i »Industriens Have«. De lovede dog kommunen ikke at spænde ben for den videre udvikling for idrætten i Rønne. Og da de af Ahlstrand og stadsingeniøren samt de folkevalgte stadionudvalgsmedlemmer fik tilkendegivet, at banerne på det ny stadion ville blive vedligeholdt af kommunen, var der intet til hinder for et videre samarbejde.

Hverdagen fortsatte for »Rønne Tennisklub« op gennem trediverne som nabo til »Østergadebanen« indtil krigen, hvor klubben skulle gå så meget igennem. Materiel, især bolde, var næsten ikke til at opdrive. Derfor var der ingen juniorer; kun et æresmedlem og nitten seniorer stod noteret som aktive spillere. Baneforvalteren, pensioneret skipper Christensen, slap nemt over det med vedligeholdelsen, selv om dem fra Sparrekassen og Bankerne indfandt sig fra morgenstunden med egne bolde og ketchere i hånd.

Hegnet og pavillonon havde lidt svære skader under bombardementet. Men enhver kunne forstå, at kommunen havde fået andet at slås med, end det at bistå en lille tennisklub.

Der var lys forude. De mest skadede ejendomme og gader inde i byen blev efterhånden sat i stand, og lidt hjælp fra kommunen til hegn og baner kunne ydes. Desuden blev to baner, der var overgroet med ukrudt, omlagt til røde grusbaner for klubbens egen kassebeholdning. Men dog med hjælp af Rabekkeværket ved levering af knuste røde mursten iblandet med en ringe procent ler, der i storme holdt fast på den røde belægning.

Der kom mere aktivitet i halvtredserne. Og sammen med klubbens nye baneforvalter, Ansgar Jensen, deltog bestyrelsen og medlemmerne i arbejdet med vedligeholdelsen, idet især de røde baner var meget tidskrævende med vanding og tromling,

Således gik det indtil først i tresserne. Parterne, kommunen og tennisklubben, måtte indse, hvad vej det gik, for der var tidligere luftet tanker om et Stadion Nord inkl. tennisbaner. I kommunens udvikling lå det lige for, at man gerne så anlagt en børnehaven ved Morbærstien, hvilket Rønne Tennisklub ikke ville modsætte sig.

Med stort besvær flyttede »Rønne Tennisklub« i 1964 sit klubhus op på Stadion Nord ved Torneværksvej. En epoke med »Østergadebanen« var slut. Banens hegn bestående af lægter lå delvis henslængt på jorden efter stormenes rasen.

Den nye børnehaven slettede alle spor.

Golfbanen i Robbedale

(Når sneen var tøet og frosten gået af jorden).

En vis herre slap løs først i 1970'erne. I Rønne blev der bygget og plantet på livet løs, og så skulle det endda holdes vedlige. Det var godt nok, hvis bare ikke oliekrisen samtidig kom og satte sine spor. Det blev vanskeligt at skaffe penge til nødvendige investeringer, og midlerne til arbejds løn skulle holdes i ave ved budgetlægningerne. For man var vel en ansvarsbevidst kommunalbestyrelse, hvis flertal ikke ønskede, at den seriøse skatteborger skulle belastes med øgede udgifter.

Christian var en af disse. Han hed Jensen til efternavn og var oppe i årene. Ugift og boede på en lille ejendom i nærheden af Robbedale sammen med sine to søstre, Ellen og Helga. Et par hundrede meter op ad Plantagevej gik en ubetydelig avlsbrugersti op til en perle af fred og idyl – op til Robertsdal, Jensens lille ejendom. Kun kendt

af indviede og i læ af en mindre skov på den ene side og nogle tønder græsmark på den anden.

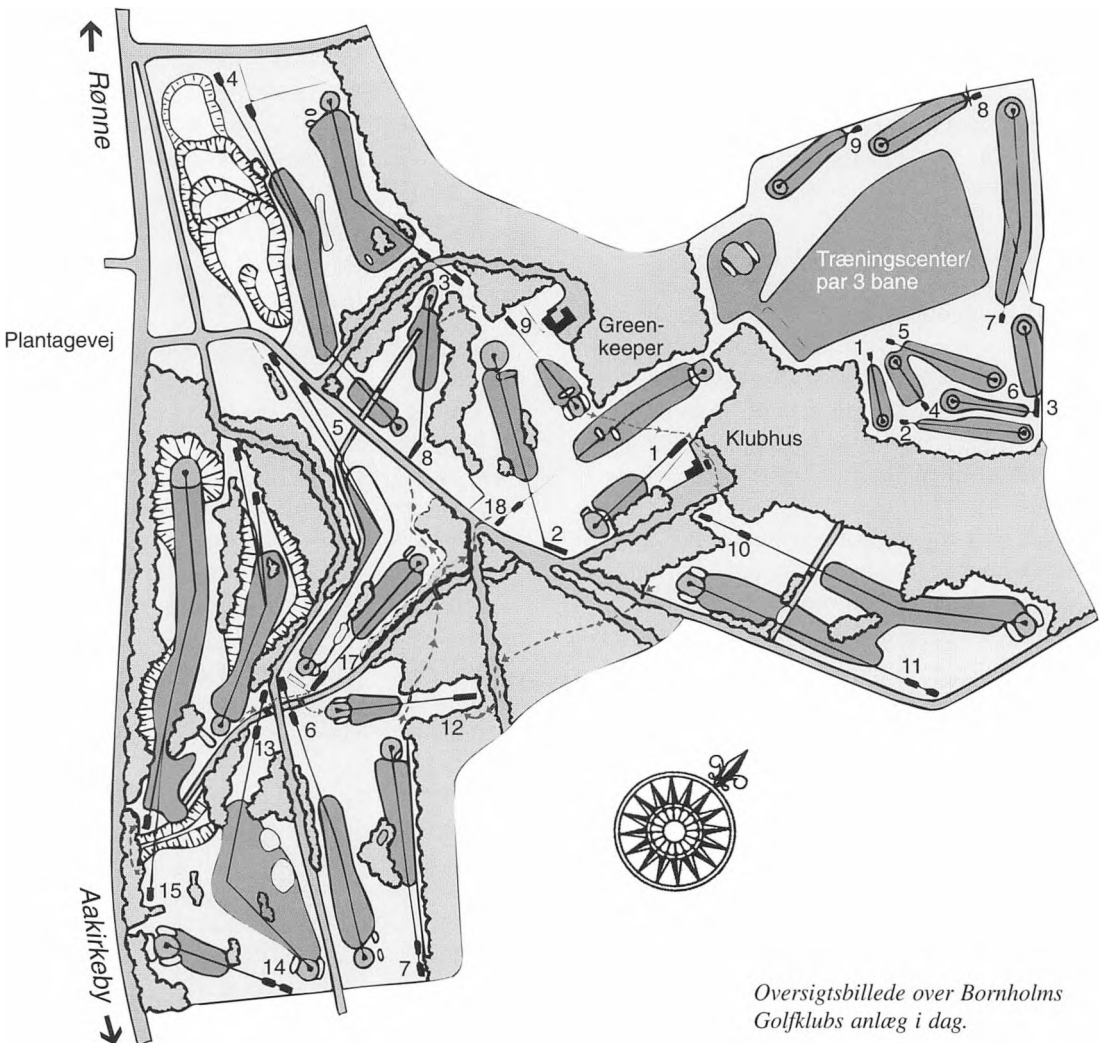
Der var høns, der var frugttræer, hvide margueritter og store rabarberblokke samt en gårdsplads lige stor nok til at en personbil kunne køre rundt - uden at hakke i det - som på store bondegårde. Christians stolthed.

En dag fik han besøg. Pæne folk. De ville bare spørge, om det var muligt at låne

græsmarken. Den var så køn, sagde de. Og så fredelig. De havde kun til hensigt at slå til en lille bold, og fik de lov, ville de således spille golf.

Christian sagde nå og ja. Det var først i halvfjerdsene, og selv var han i nærheden af de firs og holdt op med at avle. Det udestående materiel var overgroet med snerler, og det indestående var et levn fra Christians ungdom.

Christians græsmark var som græsmarker

Oversigtsbillede over Bornholms Golfklubs anlæg i dag.

er. Voksede også om natten. Skulle klippes en gang om året. De pæne folk fik problemer. Måske kunne de få en avlsbruger til at høvle lidt af en gang imellem? Det lykkedes at få en avlsbruger til at gøre det. Dog kunne han kun klippe om aftenen – i den tid hvor folk skulle spille golf. Det var ikke så godt. Især ikke nu, hvor man havde dannet en klub, Bornholms Golf Klub. Gode råd ville være guld værd. Turister, der havde ligget på stranden om dagen, skulle der også tages hensyn til. Og de ville nok være ret så krævende.

Og mon ikke turisterne ville brokke sig over sporene fra hestens hove, der trampede rundt med en efterløberklipper efter sig? Det var ligesom, man ikke rigtigt værdsatte alt det arbejde på banen, som udførtes af frivillige medlemmer. Især var greens et problem.

Stadsgartneren i kommunen kontaktedes. En ordning med at låne en treleds græsklipper efter fyraften blev aftalt. Blot skulle den mand, der kørte den til dagligt inde i byen, følge med og have sin betaling af BGK. På den måde gik der et par år til alles nogenlunde tilfredshed.

Efterhånden blev kravene til banen større. Stadsgartneren kontaktedes atter, men måtte henvise til kommunen. Fra BGK's side blev der gjort rede for klubbens situation: Dens alder, det lave kontingent, at man var indehaver af et foreløbigt baneanlæg, at man i kraft af medlemmernes store og frivillige arbejdsindsats havde skabt sådanne faciliteter, at denne på Bornholm nye sportsgren havde fået en betydelig fremgang – i et omfang, så det foreløbige anlæg nu søgtes udvidet til en 9-hullers bane for også at gøre en indsats for de yngste medlemmer. Samtidig gjorde man opmærksom på det stigende antal turister, der hjemmefra var vant til fintklippede partier omkring de enkelte huller. Denne kvalitet søgtes oparbejdet gennem årene.

BGK's bestyrelse mente hermed, at der i

kommunen kunne skabes begyndelsen til en sportsaktivitet, der med rette kunne betegnes som en familiesport - lige sund og tiltrækkende for alle aldersgrupper. Med disse oprigtige ord bad klubben om støtte til baneanlæggets pleje, og dette kunne ske, hvis byrådet lod golfbanen indgå på lige fod med kommunens andre sportspladser, således at stadsgartnerens mandskab med dertil egnede redskaber kunne overtage græsklipningen på arealerne.

Der var mange i BGK, der godt ville være venner med Christian, ejeren af »Robertsdal«. Overlægen, der var formand for klubben. Landinspektøren, formand for baneudvalget, Ja, alle der havde betydning i klubben. Det var om at holde sig til. Enhver vidste, Christian det meste af dagen stod bag sin hvidtjørnshæk, hvor han i det skjulte havde det fulde overblik. Spørgsmålet var, hvornår han var oplagt til at underskrive lejekontrakten.

Vi er nu nået frem til 1977, den 11. juli. En 9-hulls bane stod klar. Hele »borgermusikken« var mødt op for at lykønske klubben. Repræsentanter for amt, kommune og idrætsråd. Alle fik de prøveslag. Alle roste de banen (og byen), der var ved at vokse sig stor. Og nu kunne man deltage i internationale konkurrencer, ligesom Dansk Golf Union godkendte banen, der lå i pragtfulde omgivelser.

Der var blomster, sherry, hurraråb. Ingen bemærkede Christian med sin grå kasket stikkende over hækken, mens det hvide vasketøj blafrede, og skorstenens røg fortalte om optænding i komfuret. Nu var BGK og Rønne kommune ved at finde fodslag.

Banekonsulent, K. Werner Hansen fra Dansk Golf Union, besøgte herefter banen én eller to gange om året. Sammen med stadsgartneren blev tingene nøje gennemgået ud fra konsulentens viden og erfaring fra landets øvrige golfbaner.

Ved de første besøg, hvor banen endnu ikke havde de store muligheder for pleje

Litteraturliste:

Utrykte kilder:

Rønne Kommune. Forhandlingsprotokoller 1877-1986.

Rønne Kommune. Udvalgsberetninger 1927-1970.

Rønne Kommune. Matrikelkort 1886. Området ved Østre Kirkegaard.

Rønne Kommune. Dispositionsplan. Området i den sydlige del af Rønne Kommune 1967.

Sjællands Stiftsøvrighed. Skrivelse af 11.3.1914 vedr. Østre Kirkegaards overdragelse til Rønne Kommune.

Trykte kilder:

Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon (L. Helweg, red.)

Dansk Dendrologisk Årsskrift, bd. V,4 (1981)

Bornholms Socialdemokrat (artikler af K. Thorsen):

- 10.7. 1934
- 21.6. 1939
- 13.7. 1939
- 9.1. 1941

Bornholms Avis:

- 8.5. 1845
- 5.8. 1941

Bornholms Tidende, 4.4. 1938

Diverse jubilæumsskrifter:

- Rønne Boldklub
- Viking
- B. 1910
- KFUM

Derudover diverse opslagsværker

Som medarbejder i Bornholms landbrug 1943-1950

Af *Timan Kofoed*

Indledning

Ovennævnte tid var ikke meget anderledes end tiden før 2. verdenskrig. Dog var der blevet lidt bedre landbrugspriser. Og arbejds lønningerne var begyndt at stige efter krigens begyndelse.

Efter 1948 var der enkelte landmænd, der solgte malkekvægbesætningerne. Hidtil havde næsten alle landbrug haft heste, malkekøer, svinehold og et mindre hønsehold. Det var først efter 2. verdenskrig, der rigtig begyndte at komme traktorer i landbruget.

Alle de 22-23 bornholmske mejerier var stadig i drift, om end mælkemængden var dalende. Det var i 1957, det første mejeri blev nedlagt, derefter gik det stærkt med at nedlægge mejerier, og ved Bornholms Mejerisammenslutning i 1964 var der ikke mange tilbage.

I 1940 var antallet af kvæg på Bornholm toppet med 52.610 stk. I 1955 var der 21.000 stk. køer og kvier, der havde kælvet, foruden ungkreaturer, i alt 41308.

Hestebestanden var i 1940 8.404 stk. Og i 1955 4.814 stk. Og i 1972 var den dalet til 908 stk.

Flere og flere traktorer havde så i mellem-tiden holdt deres indtog i det bornholmske landbrug.

Jeg har tidligere skrevet i »Bornholmske Samlinger« om min barndom og min tidligste ungdom og kan nu fortælle om mine oplevelser i det bornholmske landbrug i tiden fra 1. nov. 1943 til 1950, ind imellem dog landbrugsskoleophold 1944 og 1945 i ni måneder.

Vinteren 1939-1940 var jeg på Vallekilde Højskole i Odsherred. Derefter var jeg

Bornholmske tal

År	1838	1893	1920	1940	1955	1972	1980	1987
Heste	7817	7766	9907	8404	4814	908	1288	ca. 1800
Kvæg	13693	29583	45567	52610	41308	23772	22805	16415
Svin	4306	15248	19535	46227	49581	150116	181094	171222
Får	23591	12775	5200	1904	ca. 300	546	1120	ca. 3000
Høns		15248	337910	499761	644864	573327	424598	319221

karl et halvt år på en gård, der tidligere havde hørt under højskolen. På samme gård var jeg fodermester i 1 år. Der var en fin stambesætning af Rød Dansk Malkerace, og vi udstillede tre køer på dyrskuet i Holbæk. De samme tre køer blev udstillet på Bellahøjskuet i København. Jeg var derinde i tre dage og passede dem. Efter de to år i Vallekilde var jeg 1 år på en gård i Salling, 12 km fra Skive.

1943 vendte jeg tilbage til Bornholm, og var i et 1 år forkarl hjemme på Bolbygård. Og siden har jeg været på fire bornholmske gårde og i en Kontrolforening.

Og det er disse fem steder, jeg vil skrive om.

Arbejde på Hakonsgård

1. nov. 1943 kom jeg til Hakonsgård, der var på 100 tdl. og derudover lidt skov.

Gårdejeren hed Andreas Almegård, og fru Anna Marie Almegård. Her var det »De« og Almegård og fru Almegård. De spiste for dem selv sammen med den unge tjenestepige og børnene, naturligvis. Vi andre:

Pigerne på Hakonsgård: Den 5-årige Anna Margrethe og den 9-årige Elna Almegård.

Gårdejer Andreas Almegård, Hakonsgård, Vestermarie.

jeg, 2. og 3. karlen samt daglejerne, når der var sådan nogle, sad altid i »Folkestuen«, hvor vi også spiste. Det kan dog trods alt have sine fordele.

På gården var der heste, køer, grise og høns, hvilket der så at sige var på samtlige gårde og ejendomme. Kobesætningen bestod af 25-30 køer samt ungdyr. Det var en veldrevet gård med gode forhold. Af heste var der 7-8 stykker plus plage, så der blev kørt meget med tre spand heste. Der var mange roer, der skulle køres, gødning, der skulle ud, og pløjning om efteråret. Der var mange sten i jorden, og det efterår var der to daglejerne, der tog sten op. De havde tre heste for, og da de to mand var særdeles gode til det, kunne de lægge kæden således på stenen, at den rullede op af det gravede hul. Det var meget store sten, de kunne få op.

Al kørsel foregik med heste. Der blev kørt til mølle, til købmanden og til slagteriet i Rønne med svin.

Der var ret gode bygninger til gården. Der var en god kostald og en god hestestald og efter den tid en god svinestald.

Der var et stort godt stuehus, naturligvis med tre skorstene og med et stort boligareal. Kælderen var efter sigende med meget tykke vægge. Velegnet til beskyttelsesrum. Jeg husker, hr. og fru Almegård og jeg en gang var nede i kælderen. Det var nok nogle sække kartofler, Almegård og jeg skulle hente, men ret højt til loftet har der nu ikke været, for jeg stødte hovedet mod loftet, og fru Almegård kom med følgende bemærkning: »Hvis De vil fram i varden Koffed, så håusa å bokka«.

Besættelsestiden

Danmark havde nu været besat af tyskerne i fire år, og efter at de havde strammet grebet med undtagelsestilstand den 29. aug. 1943, var de bestemt ikke velsete. Man gik i en meget stor uvidenhed og med meget bange anelser. Var man købt, eller var man solgt?

Og hos familien Almegård var man forbitret efter, at tyskerne havde tilegnet sig bildekkene fra deres store, fine privatbil, der

Billede af Hakonsgård.

havde stået opklodset siden krigens begyndelse.

Stemningen kan jeg bedst beskrive ved at nævne en remse, eller en replik om man vil, som den femårige datter af huset havde lært og som lød: »Det danske flag er rødt og hvidt. Det tyske flag er møgbeskidt«.

Arbejdsgang

Den tid, der var mange folk på gårdene, så ejerne gerne, at én af karlene var hjemme om aftenen. Hestene skulle også have deres »Natmål« kl. 21. (Natfoder og strøelse til at ligge i.)

Vi stod op kl. 6 om morgenen.

Modtagelsesdag på slagteriet i Rønne

Spredning af kunstgødning.

Gårdejeren fodrede selv grisene tre gange daglig. 2. karlen og jeg passede og striglede hestene, inden vi spiste morgenmad. Det var overalt en selvfølge, at karlene og pigerne boede på gården/landejendommene, altså at de havde kost og logi.

På Hakonsgård var der en gift fodermester, som boede i fodermesterhuset, der lå ca. 300 m fra gården. Fodermesteren og hans kone sørgede for malkningen.

Min løn for vinterhalvåret 1943-44 var på 775 kr. for 6 mdr. plus kost og logi.

Da jeg kom til gården 1. nov., var 2/3 af roerne taget op og kørt hjem. Der var dog endnu mange roer, der skulle køres hjem. 2. karlen og jeg kørte med hver sit spand

heste, og en daglejer hjalp os med at læsse på i marken, og gårdejeren hjalp os med at læsse roerne af i dyng. Iflg. min notesbog kørte vi den 10. nov. ialt 46 læs roer. Om vinteren var der arbejde med at fælde træer, og der blev også plantet nogle tusinde rødgran.

På Hakonsgård var der allerede på det tidspunkt centralvarme. I de første anlæg, der kom på landet, var det kombineret med komfuret i køkkenet.

Der skulle således meget brænde til at opvarme et stort stuehus.

Med forårsarbejdet foregik det hele med heste. Kunstgødningen blev spredt med hånden, som oftest fra vogne. En mand kørte hestene, og en mand lå på knæ eller stod bag i vognen og spredte med begge hænder eller med en håndskovl. Salpeter dog med en »bredsåmaskine«, der også brugtes til at så frø med.

Roeudtyndningen og roeoptagningen foregik med håndkraft. Roemarken blev radrenset 4-5 gange i løbet af sommeren. Det foregik med en hest, og det var gerne forkarlens arbejde.

Der blev høstet meget hø. Vi kørte med 2 vogne, og medens den ene mand læssede på i marken, læssede den anden af og stak det med en høtyv op på loftet over kørerne eller hestene.

Høet blev kørt hjem i løs tilstand, og det kunne godt være et drøjt arbejde, især når det var meget varmt. Iflg. min notesbog kørte vi:

den 7. juli 19 læs,
den 8. juli 20 læs,
den 10. juli 27 læs,
den 13. juli 19 læs,
den 15. juli 27 læs og sidste dag
den 18. juli 10 læs.
I alt 122 læs hø.

Dyrene skulle også passes om søndagen. På Hakonsgård slap vi karle dog nemt om ved det, da fodermesteren kun havde fri én gang om måneden.

1944

Lørdag d. 8. Juli.

Høhøsten

Der er for Tiden meget travlt paa Landet med at køre Hø hjem, for Høhøsten er usædvanlig stor. Der er vistnok aldrig blevet set saa mange store Høstakke ved Ejendommene som i Aar. Man har ikke Plads nok inde.

Fra
Bornholms
Tidende.

Høet høstedes i løs tilstand.

Kunstgødning og husdyrgødning

Af kunstgødning blev der almindeligvis brugt 50 kg kali og ligeledes 30-50 kg superfosfat (fosfor) pr. tønde land. Desuden blev der brugt 50-70 kg 15,5% salpe-

tergødning (kvælstof) til vårsæd og 100-150 kg til hvede, alt efter forfrugt og gødnings-tal i jorden. Der var overalt et stort husdyrhold, der gav en masse staldgødning. Den havde en stor gødningsværdi. Den blev brugt til den mark, der skulle være roer på næste år. Kali- og superfosfatgødningen kom hjem i 100 kg tøjsække (hessian) hver for sig. De blev inden udstrøningen tømt ud på ladegulvet og blandet med en skovl. Når sækkene var tomme, blev de vasket, ofte ved gårdens dam. De var anvendelige til mange ting, såsom til kartofler, såsæd, kornsække og meget andet. Salpetersækkene var papsække, der var tjærebehandlede; det gjorde dem lufttætte. Tidligere kom salpe-teren hjem i tønder.

Det er nu i 1990'erne blevet sagt, at det landbrug vi havde før og under 2. verdenskrig var »økologisk«. Og det havde da også stor lighed med det, der i dag kaldes »økologisk landbrug.«

Når kunstgødningssækkene var blevet tømt, blev de vasket. Det foregik ofte ved gårdens dam. Derefter blev de som på billedet hængt til tørre på et lægtegærde.

Tidsforskelle

På næsten alle avlsbrug og gårde på landet havde man her på Bornholm klokken gående en halv time foran dansk normaltid, både sommer og vinter, altså en halvvejs sommertid. Hvornår man begyndte med det, ved jeg ikke. Det kunne tænkes, at det stammede fra 1914-18, eller før. Det var kun her på Bornholm, man havde den skik.

Under 2. verdenskrig blev vi beordret til at have klokken en time foran. I begyndelsen havde man det hele året rundt, således vinteren 1940-41, men siden har vi kun haft det om sommeren. Efter at vi fik sommertid, holdt de fleste dog op med at stille uret en halv time frem, da det blev for meget at have klokken gående 1 1/2 time foran normaltid.

Man kan næsten sige, at man i det bornholmske landbrug har været forud for sin tid. Nu har man sommertid i hele EU.

Kørsel med heste

Nogle gange kørte vi »ajt«. Det bestod i, at vi skulle hente brænde for kommunen i Vestermarie Plantage til alle kommunens ejendomme, så som kirke, skole, fattighus,

Tidligere havde der været en Landauer (en lukket vogn) på gården. Den var blevet skiftet ud med en bil. Den måtte opløses, og nu kørtes der i en jumbe (et tohjulet køretøj).

Når man kom ud at køre på vejene, var det rart med et par raske heste.

som det hed dengang, og andre bygninger, der tilhørte kommunen.

Familien Almegårds befordringsmiddel var hest og jumbe (et tohjulet køretøj). Sådan foregik det, når de skulle i kirke, når fruens moder hentedes i Rønne, eller når børnene skulle køres.

Var der gilde på gården, kom der nogle gange 5-6 køretøjer. Karlene skulle så spænde fra, når gæsterne kom, og igen spænde hestene for, når de ud på aftenen skulle hjem. Man fik så en drikkeskilling.

Det var forkarlen, der havde ansvaret for hestene. Og en forkarl med respekt for sig selv satte en ære i at holde hestene så rene og pæne som muligt, især når man kom på vejen, var det rart med et par velplejede, fyrrige heste.

Der blev fodret med hakkelse (dvs. fintskåret stråfoder skåret på en hakkelsesmaskine), lidt høg og lidt korn. Når vi skulle i marken, havde vi foder med i muleposer til

hestene, og der blev holdt en halv time om formiddagen og en halv time om eftermiddagen. Pigen kom så ud med kaffe i marken.

Ajlekørsel

En dag var en af karlene og daglejerne ved at køre ajle ud. Daglejeren var en meget dygtig mand og skyndte sig meget, men alligevel havde han svært ved at følge med karlen.

Ajlepumpningen foregik med håndkraft. Jeg gik hjemme og gjorde klar til at skære hakkelse. Da jeg var færdig, gik jeg ud til karlen og sagde, at han kunne spænde hestene for hestegangen til hakkelsesmaskinen. Han kom lige ude fra marken og stillede vognen med ajletønden ved gården.

Tønden var en del utæt i lukketøjjet, og medens han var ved at køre for hakkelsesmaskinen, flød der ajle ud af tønden, der skulle have været tom. Daglejeren, der havde fortsat med at køre ajle, så, at ajlen løb ned ad sognevejen. Han kiggede i tønden og så, at der var ca. en trediedel, karlen ikke havde tømt ud. Karlen havde altså kørt man-

ge læs uden at tømme helt ud. Daglejeren forstod nu bedre det hele.

Gode heste

De heste, jeg havde at køre med, var særdeles »raske«. Jeg husker således den dag, vi kørte »ajt«, at jeg indhentede tre hestevogne ved begyndelsen af Tingstedbakken. Jeg kørte bagved et lille stykke tid, men overhalede så de tre spand i skridtgang midt på bakken.

Jeg prøvede også at træne i spring med en af hestene med henblik på at ride masterløb til køre- og ridestævnet i Almindingen. Hverken hest eller rytter var rutinerede i at springe, og ved en forhindring faldt hesten, og jeg slog skulderen mod jorden og brækkede kravebenet.

Jeg måtte så en tur på sygehuset i 6 dage, fra den 3. - 9. aug. 1944.

Det var ikke godt for gårdejeren sådan at undvære forkarlen i høsten, men det var da godt, at der var en dygtig daglejer, der kunne træde ind i stedet, og jeg formoder, at ejeren havde en god forsikring.

Her er man i gang med selvbinderen. (Bornholms Museum.)

Alle stråafgrøder blev stillet i hobe (stakke). Der stod de så i 10-14 dage, alt efter vejr og vind. Kornet var derefter lagerfast, såfremt man kunne få det høstet i tør tilstand. (Bornholms Museum.)

Høsten 1944

Allerede den 16. aug. var der afmejet med selvbinderen. Den 17. aug. blev der kørt byg hjem, i alt 21 læs, og den 18. aug. kørte vi 31 læs rug, der blev sat i hæs. Den 19. aug. 9 læs byg og 21 læs hvede.

Søndag den 20. aug. blev der dog ikke høstet. Selvom man havde travlt, blev der kun undtagelsesvis kørt om søndagen.

Den 22. aug.: 10 læs rug, 3 læs hvede og 16 læs byg,

den 23. aug.: 14 læs byg,

den 24. aug.: mejet rødkløver,

den 25. aug.: 23 læs havre,

den 28. aug.: (torden) mejet frøroer,

den 29. aug.: bygevejr, stillede frøroer i hobe og bandt bånd om,

den 30. aug.: mejet frøroer, revet stub,

den 31. aug.: bygevejr,

den 1. sept.: revet stub (med hesterive).

Det var jo ikke meget, jeg kunne være med til, men gik og lavede, hvad jeg kunne. Man må dog sige, at der har været fart på. Iflg. min bog var det smukt vejr fra den 1. aug. til 29. aug., hvorefter det var bygevejr.

Den 2. sept.: spredte kalk (med skovle), den 4. sept.: begyndte vi at pløje, som jeg kunne være med til
den 7. sept.: kørte 7 læs rødkløver,
den 8. sept.: kørt hør.

Jeg gik og pløjede, og det blev jeg også sendt ud at gøre den 9. sept., da der på Hakonsgård blev tærsket med udefra lejet tærskværk.

Var det uheldigt med det brækkede kraveben, da var det et held for ejeren med det særdeles fine høstvejr og dermed en meget hurtig afvikling af høsten.

Svømmeundervisning

Andenkarlen, der var københavner og havde lært at svømme, sprang om sommeren ofte ud i en stor mergelgrav, der lå i nærheden af gården.

Der var ret gode forhold, idet der var kastet sten i den ene side, som vi kunne gå på. Som en sikkerhedsforanstaltning fik jeg et tyndt reb bundet om armen, som 2. karlen gik og holdt i. På den måde fik jeg så lært at svømme.

Der bliver tærsket med lejet tærskværk.

Gymnastik

Fra Hakonsgård var der kun 2 km til Knudsker forsamlingshus, 3 km til Vestermarie forsamlingshus og 4 km til Nyker, og der var mange gymnaster alle tre steder.

I Vestermarie blev de utilfredse med lederen af karlene, og det gik i stå. Derimod var der en god leder i Nyker, så det var mest dér jeg kom. Det var om vinteren, det foregik.

Karleholdet i Nyker 1944. Leder: Gunnar Dam Kofoed.

Til 1. nov. havde jeg så været i pladsen et år, og jeg var indmeldt på Korinth Landbrugsskole til vinteren 1944-45.

Den 1. nov. 1944 begyndte jeg på Korinth Landbrugsskole ved Fåborg, hvor jeg var i 9 mdr.

Derefter var jeg på en gård på Sydfyn i to mdr. og en måned på en herregård på Lolland. Der var jeg med til at køre sukkerroer, som vi fyldte i banevogne til sukkerroefabrikken i Sakskøbing. Fabrikken lagde sine egne spor med banevogne og lokomotiver ud til de store avlere.

Den 1. nov. 1945 kom jeg til Vellensbygård i Nylars.

Vellensbygård

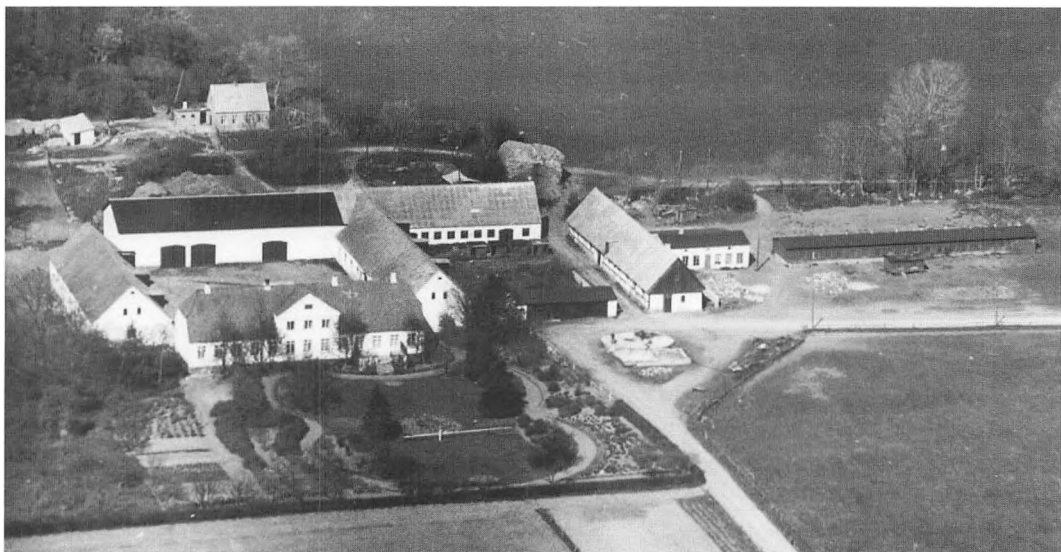
1. november 1945 om aftenen mødte jeg på Vellensbygård i Nylars hos proprietær Thorvald Sonne og fru Dagny Sonne. Jeg havde fået plads som arbejdende forvalter, som de kaldte det.

Der var folkestue, hvor karlene og hjælpefodermesteren spiste. Jeg skulle spise inde hos hr. og fru Sonne, sønnen Ole og

Proprietær Th. Sonne og fru Dagny. (Foto: Soldat nr. 48).

køkkenpigerne. Det havde ellers været mere naturligt, at jeg havde spist sammen med karlene, når vi arbejdede sammen. Men sådan noget kan man ikke lave om på, når de plejer at gøre sådan på gården. Th. Sonne spiste morgenmad sammen med mig kl. 6.30.

Sådan så Vellensbygård ud i 1946. Lige bagved ses fodermesterhuset.

Thorvald Sonne var meget hurtig til at påtale et og andet angående arbejdet. Det generede mig ikke så meget, da jeg satte pris på, at arbejdsgiveren turde sige sin mening. Jeg har også set gårdejere, der i stedet for at sige noget stod og kiggede sig ned ad næsen uden at sige det, som de ikke var tilfredse med.

Gården blev drevet som almindeligt landbrug. Dog med en stor kartoffelavl. Der blev hver uge kørt et læs spisekartofler til sygehuset i Rønne. Ligesom der blev solgt en hel del læggekartofler.

Der var 60 malkekøer plus opdræt og en, efter den tid, ret stor svinebesætning. Der var en gift fodermester. Der var 5 spand heste.

Fordson traktoren, på jernhjul, stod mest stille, da man ikke kunne få ret meget petroleum under krigen, der som bekendt varede fra april 1940 til maj 1945 plus russernes besættelse til foråret 1946.

Hestepriserne steg voldsomt under krigen. Det var ikke fordi, der havde været mange traktorer i landbruget før krigen, men megen vognmandskørsel måtte foregå med heste, og det gjaldt jo også i byerne.

Russerne var kommet til Bornholm i den tid, jeg opholdt mig på Fyn, og det var en meget kedelig situation at komme hjem til. Russerne havde også en del heste. Dem brugte de til at hente brød og madvarer med i Rønne, og det skete også, at de havde fraspændt og opstaldet hestene i købmandsgården. Jeg husker således, at en af daglejerne lånte en hest og kørte til Rønne og havde hesten opstaldet i en pakhusstald. Følgen blev, at alle vore heste blev smittet af »russersyge«. De blev alle mere eller mindre syge, og vi havde et stort arbejde med at behandle dem. Nogle måtte have varme omslag om halsen.

Russerne opholdt sig for en stor del på Galløkken ved Rønne. Det var kun 3-4 km fra Vellensbygårds marker, og vi kunne ved vestenvind høre dem råbe og skrike. En vintraften jeg cyklede ad Sdr. Landevej forbi

Galløkken, lå en mand i grøften og stønede og beklagede sig voldsomt. Jeg standsede op for at undersøge, hvad der var sket. Jeg opdagede så, at det var en døddrukken russisk soldat. Længere fremme traf jeg en anden russer og fik ham ledt hen til den døddrukne.

(Jeg skal ikke her fortælle russerhistorier, men henvise til et stort hæfte, der er udgivet af Børge Kure i 1980. Hæftet er baseret på en række avisartikler i dagbladet »Bornholmeren«. Det handler om tyskerne besættelse af Bornholm 1940-45 og derefter det russiske bombardement og den 11 måneder lange besættelse. Hæftet hedder »En Ø i krig« og den kan lånes på biblioteket. På side 34 står der om oplevelser med russerne.)

Jeg sad inde hos Sonnes om aftenen, når jeg ellers var hjemme. Det skete jo også, at de var i byen. Sonne holdt dagbladet »Bornholms Avis«. Det var et konservativt bornholmsk dagblad, der for øvrigt udgik i halvtredserne. Det gik under navnet »Gamla tanta«.

Jeg holdt Bornholms Tidende. Den kostede 7,50 kr. i kvartalet. Til sammenligning var min vinterløn på 200 kr. om måneden plus kost og logi. Det blev under 1 krone i timen.

En af de lidt ældre karle i folkestuen holdt »Socialdemokraten«.

Dyrene skulle jo også passes om søndagen. Weekend var der ikke noget, der hed dengang.

Jeg gik til gymnastik i 15. Kreds i Nylars Samlingshus. Det var god gang i idrætslivet med gymnastik, folkedans og håndbold om sommeren. Ligeledes kom jeg til gymnastik og folkedans i delingsførerforeningen, der holdtes en gang om måneden. Jeg ledede drengene til gymnastik i Nylars, og der var særdeles mange raske drenge i sognet.

I landbruget var der meget arbejde, der skulle udføres. Kraftfoderet kneb det med

Staldgødningen blev læsset med håndkraft, kørt ud, spredt fra vogn og nedpløjet sidst på dagen. Her pløjer de i samme fure til ære for fotografen.

at få under krigen, så der skulle et stort grovfoderareal til, så vi havde travlt med at køre roer og med at pløje til jul. Vi kørte endda kålroer fra marken i mellemjulen. Vi holdt dog om eftermiddagen, hvilket jo har været almindeligt i landbruget igennem mange år på Bornholm.

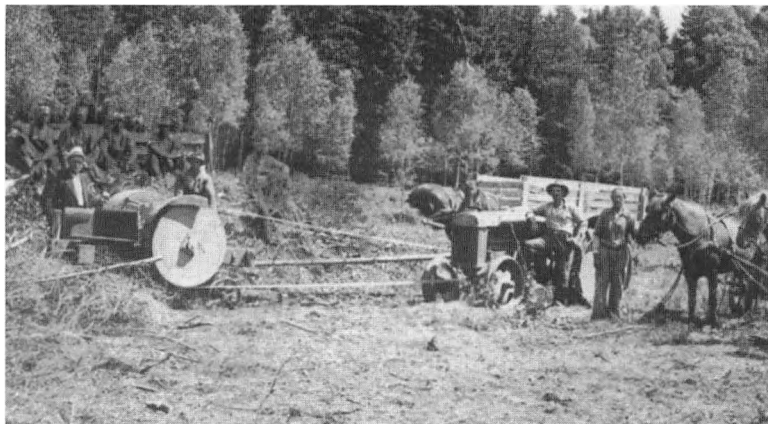
Når vi kørte staldgødning ud, var vi 4 vogne. Vi spredte fra vognene, og jeg var

fast i marken og spredte sammen med kuskene fra alle vognene. Der blev læsset med håndkraft. Det havde ellers været almindeligt i mange år, at man ragede møg af i hobe. Gødningen blev pløjet ned samme dag sidst på eftermiddagen. Det hele forgik med heste.

Det korn, der var i laden, blev tærsket med eget tærskværk efter jul. Om vinteren

Der var eget tærskværk på gården, og om vinteren blev det korn, der var i laden, tærsket. (Bornholms Museum.)

Her har man kørt kvashuggeren ud i skoven.

var der et stort arbejde med at fælde træer, hvor alt blev fældet med hånden. Det var jo før den motoriserede skovsavns tid. Der var afleveringspligt af brænde under krigen.

På gården var der centralvarme fra komfuret, så der gik meget brænde til. Brændet blev kørt hjem og vi skar det med rundsav. Kvaset blev hentet i skoven, hvor det blev findelt ved hjælp af en kvashuggermaskine, som vi kørte ud i skoven.

Fruen på proprietærgården Vellensbygård, Dagny Sonne, var en myndig og venlig dame.

På sådan en gård var en stor husholdning. Det havde jo fra gammel tid altid været almindeligt, at gårdfolk fik kost og logi på stedet. Og når der så var ejeren og hans familie samt 4-5 karle og hjælpefodermesteren og et par piger, da kunne det blive mange. Den første vinter, jeg var der, var der kun en voksen pige. Om sommeren var der to yngre piger.

Det var damerne, der foruden hus og husholdning holdt køkkenhaven og prydhaven. De holdt karlenes værelse, redte deres senge hver dag og andre gøremål.

Vellensbygård var ét af Landøkonomisk Forenings anerkendte læresteder for unge piger. I foreningen var der ansat en husholdningskonsulent, der bl.a. skulle formidle kontakt mellem unge, der gerne vil-

le i huset, og de familier som ønskede at ansætte en pige. Der blev udvalgt nogle gårde, hvor der var en dygtig og myndig frue; og én af disse var som nævnt Vellensbygård.

Til de 60 malkekøer plus opdræt var der en gift fodermester, der boede i fodermesterhuset, der lå tæt ved gården.

Hr. og fru Sonne havde fra trediverne haft bil. Det var der ikke ret mange af de mellemstore gårde, der havde haft før krigen i 1940. Under krigen blev bilerne opklodset, da det blev forbudt at køre privat kørsel i bil. Man måtte så køre med hest og vogn. En del mellemstore gårde her på Bornholm havde en lukket vogn (Landauer). Almindelige vogne var ponyvogn, dogcart, jumble og gig eller en let fjedervogn, og det gjaldt alle landbrug, der havde heste. Om vinteren med sne var det naturligvis kane eller slæde.

Efter krigen måtte man igen køre i bil, og det var først da, at der så småt begyndte at komme biler i landbruget.

Russerne

I foråret 1946 indtraf for Bornholm det lykkelige, at russerne trak sig tilbage. Havde de ikke gjort det, var vi kommet til at dele skæbne med Estland, Letland og Litauen, og vi var blevet sat 50 år tilbage i udvik-

lingen. Så Gud ske tak for at de rejste. Russerne forlangte som bekendt, at Bornholm blev overdraget til et militært organ.

Indkvartering af soldater

Fra det øvrige Danmark blev så sendt officerer og soldater til Bornholm. Det var før Almegårdskasernens tid. Militæret blev så indkvarteret på landet.

På Vellensbygård blev der oprettet hovedkvarter for området. Officerer og soldater blev indkvarteret på gården, og de skulle have kost og logi. Kaptajnen spiste inde sammen med Sonnes, og oppasseren og lastbilchaufføren spiste i folkestuen.

Nogle af dem, der havde soldater dengang, har holdt forbindelsen vedlige, og flere soldater er vendt tilbage på besøg, også nu 45 år efter. Enkelte fandt en pige og blev så hængende.

Spændende forekomster i jorden

Til Vellensbygård hørte en lergrav med en speciel slags ler, der kunne bruges til indu-

Fra venstre soldat nr. 34, Ole Sonne, Mogens Nielsen (fødermesterens søn) samt Jørgen Sonne (stående).

strielle formål. I 1946 blev der ikke gravet ler, men der var da blevet gravet i Sonnes tid.

Kaptajnens chauffør og køretøj.

Ligeledes var der et par steder, hvor der kunne graves grus.

Men forbavset blev jeg alligevel, da Sonne en dag tog mig med i skoven ved gården, hvor han havde sat mærke i et træ, hvor vi gik hen. »Prøv at grave der, Kofoed«, sagde Sonne til mig. Jeg gravede, og pludselig kom der olie op af jorden, og den var oven i købet på dunke!

Historien bag dette er, at man ikke kunne få petroleum under krigen, og folk, der havde oplevet 1. verdenskrig, huskede nok dette. Derfor havde enkelte forudseende sikret sig petroleum forud for 2. verdenskrig.

Vi hældte den på »jernhesten« (traktoren), og den blev en god hjælp til harvningen i foråret.

Forår og sommer

Jeg kørte med såmaskinen, der var 2,25 m bred. Jeg havde tre »raske« heste for og kunne klare 1,3 tdl. i timen. Jeg såede i alt 130-140 tdl. Med det sædskifte, man havde den gang, var der en hel del udlagt med græs og lucerne til køerne.

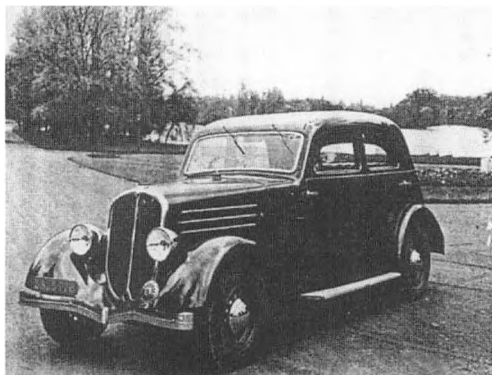
Sommeren kom med roehakning, høbjergning og høstning med selvbindere, hvor vi kørte med tre heste for hver af de to bindere. Kornet skulle stilles i hobe for senere at blive kørt hjem og tærsket.

Kartoffeloptagning

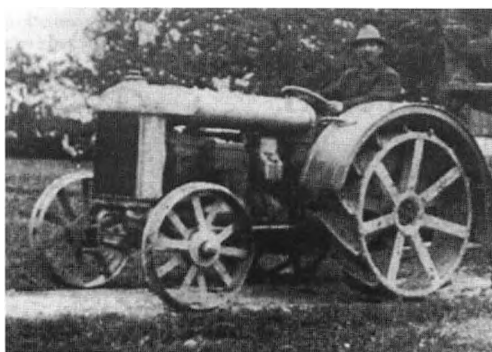
Derefter kom kartoffeloptagningen, som foregik ved, at man pløjede kartoflerne op med en almindelig tohestesplov. Der kom så 8-10 koner fra fiskerlejet i Arnager og lige så mange fra omegnen og Lobbæk. Der kunne godt opstå nogen diskussion eller divergenser imellem damerne. Der var også en enkelt mand.

Man kravlede på knæene og rodede i jorden to og to og »plukkede« kartoflerne op. Sådan siger man på bornholmsk.

Ordningen var, at de fik en tiendedel af

Sonnes befordringsmiddel 1946.

Den ovennævnte traktor.

*Her er man i gang med forårssåningen.
(Bornholms Museum.)*

Under 2. verdenskrig og lige derefter var der ingen benzin eller petroleum at få. Der var så 5 spand heste, et føl og et par plæge. Det er Timan Kofoed t.h. (Foto taget af soldat nr. 48 en søndag formiddag.)

de kartofler pr. par, som de samlede op. De skulle aflevere en kupon for hver kurv til mig, og jeg skulle så holde regnskab med det.

Nogle kartofler blev kørt hjem, men de fleste blev lagt i dynger på en 12-15 tønder

å 100 kg. Disse dynger blev lagt i rækker over hele marken. Kartoffeldyngerne blev dækket til med halm og jord oven på ryggen af dyngen og blev senere vinterdækkede. De var så beskyttet mod regn og nattefrost. Marken blev pløjet ind imellem dyngerne.

Her er man i gang med kartoffeloptagningen, og man samler kartofler i småhalmkurve og lægger dem i dynger på marken. (Bornholms Museum.)

Kartoflerne lå der, til de skulle hentes om vinteren, ofte i slæde, eller de lå der hen mod foråret. De blev så kørt hjem i laden i en stor dyng, hvor de så skulle sorteres.

Lønforhold

Jeg har før skrevet om, hvad jeg fik i løn for vinterhalvåret. Lønnen for sommerhalvåret var dog ca. dobbelt så stor. Lønningerne i landbruget havde været meget lave, men steg meget i tiden efter 2. verdenskrig.

Sommeren 1946

I sommerens løb var jeg til elevmøde på Korinth Landbrugsskole, og jeg havde også fri, så jeg kunne få lært at køre bil. Kørekortet fik jeg erhvervet for 220 kr. plus 10 kr. til lægeattesten.

Jeg havde sat mig for, at jeg kun ville være i en plads i et år, da jeg mente, at når et år var gået, så var det næste år bare en gentagelse af det første. Derfor ville jeg hellere et andet sted hen for at se, hvordan det gik for sig der. Men Sonne overtalte mig til at blive endnu et vinterhalvår, og lønnen blev da også betydelig højere end forrige vinterhalvår.

Vinteren 1946-47

Nu var det med at begynde forfra, selvom det i landbruget er sådan, at der aldrig er to år, der er ens. Dette blev en vinter med meget sne.

Der skulle sørges for, at der var roer og stråfoder til kreaturerne, og når der var 60 malkekøer og lige så mange ungkreaturer, så skulle der meget til. Og de mælketransportspande, vi havde, rakte ikke til to dage.

Vellensbyvejen blev hurtigt lukket af sne, og jeg var flere gange af sted i slæde med mælk til mejeriet. Når sognevejene var lukkede, var det så heldigt, at vi kunne køre ad en skovvej og på den måde komme ud til

Aakirkebyvej. Af og til måtte jeg af sted til mejeriet »Godthåb« med mælk, og vi var således med til at skaffe byboerne nye forsyninger.

Jeg glemmer aldrig en dag, jeg stod på mejeriet og læssede transportspande op på rampen. Pludselig skred der noget sne ned fra taget og ramte både hestene og mig. Hestene blev meget bange og sprang i vildt løb ud gennem indkørslen. Jeg var så heldig ikke at falde af, og jeg nåede da også at få fat i tømme, som jeg havde hængt over et eller andet i forenden af slæden. Jeg kom et stykke ud på vejen, inden jeg fik styr på hestene. Jeg måtte så tilbage med de sidste spande og skovle den sne af slæden, der var havnet mellem spandene.

Vinteren var streng og der måtte hakkes i den frosne jord på kartoffeldyngerne, således at sygehuset i Rønne kunne få deres ugentlige leverance.

I den megen sne var der god lejlighed til at køre de helt unge heste til.

Vi gik meget i skoven og fældede træer til eget brug, og ligeledes var der afleveringspligt af brænde. Det var jo før rationeringerne af kul var kommet i gang.

Fridag

Vinteren varede ved, og pigerne på gården ville gerne hjem og besøge deres forældre.

Grethe kørte med toget mod Aakirkeby. Vor kontrolassistent var vaks, og jeg sørgede for, at han fik en hest og kane, og så gik det afsted til Kølleregård station.

Næste søndag havde Kamma fri, og der lå ikke nogen station i nærheden af hendes hjem. Kamma og jeg var begge fra Klemensker, og vi fik lov at låne heste og kane. Der var megen sne, og mange steder måtte vi forlade vejene og køre ud over markerne. Vi kørte først til Kammars hjem, og jeg fortsatte til min familie.

Det gik meget godt, da vi kørte til Klemensker, værre var det, da vi kørte hjem i

den mørke nat. Flere gange anede vi ikke, hvor vi var, når vi kom væk fra vejene. Værst var det nok over Blemmelyng. Vi diskuterede en hel del, da Kamma nogle gange mente, at jeg kørte i den forkerte retning. Det gjorde jeg nu ikke, men det er meget troligt, at kursen ikke var rigtig hele tiden.

Man har før hørt tale om folk, der i meget dårlig sigtbarhed var kommet til at gå i ring.

Det har jeg også prøvet engang. Jeg skulle gå fra en ejendom og til det sted, hvor jeg tjente. Jeg gik i mørke og snevejr, og der var meget lidt at se og orientere sig ved. Jeg tror, jeg havde gået i ca. 25 min. og var ikke rigtig klar over, hvor jeg var. Pludselig så jeg et lys, vel på en 50-60 meters afstand. Jeg gik derhen for at orientere mig om, hvor jeg var. Da jeg kom derhen, viste det sig, at det var den ejendom, jeg havde forladt for 25 min. siden. Så forsøgte jeg igen og fandt hjem.

Vi havde en fodpose, og Kamma havde fået fru Sonnes kørepels at låne. Jeg var vant til at færdes ude med hestene og vidste, at kusen ikke skal alt for langt ned i fodposen, da man hurtigt skal kunne komme på benene, i det tilfælde at man vælter, og så hænge i tømme for at få styr på hestene.

Det kan godt være farligt at køre ude på markerne, hvor man hverken kan se det ene eller det andet. F.eks. kan der være grøfter, sten og andre ujævnheder. Værst er det dog med vandhuller og damme.

Ved en ejendom holdt vi pludselig på en forhøjning, en stenbunke eller hvad det nu var. Vi nåede dog til Vellensby og det endda uden uheld.

Hen imod april fik vi tøj, men april var dog stadig meget kold med en del nattefrost. Derimod fik vi er rekordvarm sommer.

Den 1. maj sluttede jeg på Vellensbygård.

Kontrolassistent

D. 2. maj 1947 tiltrådte jeg pladsen som

kontrolassistent i Brodal Kontrolforening. Da jeg var på landbrugsskole, skulle alle de, der var 9 mdr.s elever, tage kontrolassistentkursus. Jeg havde lyst til at være kontrolassistent og prøve det et halvt års tid. Jeg var også så heldig at få plads til 1. maj 1947 i Brodal Kontrolforening, hvis formand var proprietær Herman Kjølner fra Kannikegård i Aaker.

På den tid var der på Bornholm ca. 30 kontrolforeninger. Hver forening bestod af 25-35 besætninger, og hver forening ansatte en kontrolassistent. Han tog fra gård til gård, hvor man dog enkelte steder var to gårde sammen.

Først skulle assistenten veje mælken fra hver ko samt udtage en mælkeprøve ved hver malkning. Derefter skulle assistenten med en centrifuge, som hver forening var i besiddelse af, foretage gerberering og aflæse fedtprocenten af mælken for hver ko. Man sigtede efter, at dette blev foretaget 12-13 gange årligt. (Ved gerberering forstås en af schweizeren Dr. Gerberlen opfundet hurtig metode til fedtbestemmelse i mælk og fløde. Gerberering går ud på ved hjælp af svovlsyre at opløse mælkens æggehvide-stoffer, således at fedtet let kan samles ved centrifugering. Tilsætning af amyalkohol fremmer fedtudskillelsen. Processen foretages i særlige bytorometre, hvorpå man direkte aflæser fedtprocenten.)

Hornkvægbestanden på Bornholm var i 1952 i alt på 39.690, heraf havde 20.889 køer og kvier kælvet, og af disse var ca. 55% under kontrol. På det tidspunkt var der i alt 22 mejerier i drift på Bornholm.

På Bornholm toppede mælkemængden i 1939 med 93 mill. kg mælk. Nu i 1990'erne produceres der 32-36 mill. kg mælk om året. Når jeg ovenstående har nævnt, at der var 22 mejerier i gang, vil det være naturligt at omtale de mælkekuske, der 365 dage om året transportererede mælken fra produktionsstedet til mejeriet. Dersom man forestiller sig, at der ved hvert af de 22 mejeri-

Kannikegård, som den så ud, mens der endnu var landbrug. Det var her, formanden for Brodal Kontrolforening boede. Når jeg ikke var på arbejde, havde jeg adgang til et værelse på kvisten.

Her ser man en mælkekusk med en typisk mælkevogn og et par solide heste. I bunden af vognen står tre rækker mejerispande. For at forøge mælkevognens lasteevne kunne man montere et bredt bræt med jerngelænder, kaldet et »tesæt«. Andelshaverens nummer var stemplet i såvel spand som låg. På bornholmsk hed det en »milkakanja«.

Brodal Kontrolforening

1946/47

Formand:
H. Kjøller, Kannikegaard
Tlf. Aakirkeby 95

Assistent:
A. Timan Kofoed

Aarligt Middelndbytte pr. Ko af samtlige malkende Individier i de enkelte Besætninger.

Besættningens Ejers Navn og Adresse	Antal Køer i 365 Dage	Mælk kg	Fedt %	Smør kg	Foderenh.		Mejeriets		Forsk. i % fra Prøvem. til Indv.	Antal nor- male Køer
					Krafft.	Ialt	Mælk kg	Fedt %		
Müller, Vallensgaard M	32.0	1847	4.49	245	439	3210	4496	4.30	7.2	11
Hansen, Bagergaard ²	3.4	4641	4.00	208	302	3075	3780	3.96	18.6	2
Dam, Villa Klint ⁵	3.1	3935	4.54	201	379	3027	3510	4.24	10.8	2
Pedersen, Staallegaard M	19.9	4027	4.21	190	433	2991	3469	4.16	13.9	13
Bendtsen, Løvhøj ¹	5.0	3583	4.69	189	319	2851	3007	4.41	16.1	4
Gerding, Baunegaard ²	10.2	3711	4.38	183	118	2888	3343	4.05	10.2	6
Byder Fredensminde ¹⁰	3.8	3583	4.39	177	555	2782	3134	4.22	12.5	3
Th. Andersen, Faarebygaard ² ..	7.5	3679	4.27	176	259	3173	3179	4.03	13.5	1
Folkmann, Faarebygaard ²	11.0	3798	4.11	175	381	2891	3255	4.01	14.3	6
Olsen, Baunehøj ²	8.6	3817	4.00	171	596	2851	3450	4.03	9.6	6
Kofoed, Frostegaard ² M	15.2	3683	4.13	171	590	3159	3188	3.97	13.4	8
Krag, Egelund ¹	6.4	3880	3.89	169	236	2827	3430	3.86	11.6	5
Jensen, St. Gadegaard, Ped. ⁷ M ..	18.1	3586	4.06	163	536	3100	3020	3.83	18.7	9
Ipsen, Doktorbakken ²⁰	12.2	3591	4.04	163	648	2932	2237	3.91	37.7	6
Nielsen, Sortegaard M	19.9	3262	4.40	161	370	2868	3115	4.25	4.5	9
Jensen, St. Krusegaard M	16.5	3451	4.15	160	600	2898	2911	3.95	16.5	10
Ipsen, Egeskovsgaard ² M	13.4	3281	4.20	155	350	2974	3015	4.01	8.1	10
Staten, Ø Ellegaard ²	13.7	3197	4.27	153	557	2936	2579	4.14	19.3	9
Jensen, Bækkeskov ³	14.1	3207	4.22	152	231	2630	3045	4.09	5.1	4
Nielsen, Nordbygaard ²	11.1	2990	4.47	150	123	2768	2525	4.11	14.6	5
Kjøller, Kannikegaard M	27.4	3192	4.17	149	417	2788	2893	4.15	10.9	10
V. Andersen, Faurebygaard ² ..	10.3	2971	4.18	139	284	2636	2628	4.07	11.5	3
Hansen, Lynggaard	7.6	3178	3.90	139	222	2800	2774	3.72	12.7	6
Kofoed, Siegaard M	17.4	2677	4.02	136	415	2685	2388	4.09	10.8	5
Møller, Dammegaard M	19.9	2868	4.15	133	123	2532	2648	4.07	7.7	8
Kofoed, Langemyregaard M	29.9	2616	4.27	125	166	2716	2421	4.02	7.5	3
Dam, Ladegaard	16.7	2641	4.18	124	280	2605	2303	4.17	12.8	7
Frk. Olsen, St. Myregaard M	30.3	2220	4.36	109	478	2534	1900	4.10	10.8	11
Hansen, Brandsgaard ¹⁰	17.1	1920	4.10	88	112	2188	1532	4.01	20.2	9
Middel ¹ / ₁₀ 46— ⁹⁰ / ₉ 47	421.8	3273	4.25	156	368	2819	2882	4.09	11.9	191
— ¹ / ₁₀ 45— ⁹⁰ / ₉ 46	432.4	3277	4.20	154	255	2791	2891	4.06	11.8	195

Kontrolleret 14 Gange
Foreningen oprettet 1902
¹⁰ Kalvene pletter.

Journal 9

Brodal Kontrolforening 1946/47.

er var 8 mælkeruter, og der i gennemsnit var 1,5 kusk, der skiftevis kørte en rute, så bliver det mange mælkekuske (22 x 8 x 1,5 = 264)!

Disse kørte, efter at mælken var blevet behandlet, mælken tilbage samme dag i varm

og pasteuriseret tilstand. Skummetmælken blev så brugt til at fodre grise og kalve med, og den var et særdeles godt og proteinrigt foder.

Den tids trafik var meget præget af disse mælkevogne. Desuden foregik næsten al

Slæderne måtte ofte i gang i de strenge isvintre under krigen og i 1946/47.

transport med heste, såsom kørsel med foderstoffer og andre grovvarerartikler. Det samme gjaldt transport af korn til mølle og kørsel af slagterisvin og meget andet.

Men nu tilbage til kontrolarbejdet.

Det var en afvekslende tilværelse, og jeg traf hver dag nye mennesker. Små og store børn,

de unge piger i huset, medhjælpere og landmænd så med glæde hen til den dag, assistenterne skulle komme. Der »vankede« ofte lidt ekstra god mad, den dag han kom.

Mange steder spillede man kort, når assistenterne kom. Da jeg var på Korinth Landbrugsskole, var der en af eleverne, der spurgte, om det ikke hørte med til kontroluddannelsen, at man lærte at spille kort?

Først i 1940erne havde vi flere sne- og isvintre. Også 1946-47 var der en hel del sne.

Håndmalkerne er klar til at gå i gang. Kontrolassistenten kan, fra hver enkelt ko, veje mælken og udtage en prøve til aflæsning af fedtprocenten. (Bornholms Museum.)

Læreren svarede, at han troede, at man var over sine børnelærdomme, inden man kom til uddannelsen.

Assisterterne lå altid på ejendommene om natten, og det var således en ny seng hver nat. Om sommeren var det jo ingen sag. Værre måtte det være om vinteren med de kolde senge.

Når man sådan er kontrolassistent, kommer man rigtig ind på hverdagen i hjemmene og ser, hvordan mange ting foregår. På gårdene så man nogle steder medhjælpere, der var under opsyn af Strøbyhus, og det var mit indtryk, at det fungerede til gavn og glæde for begge parter.

Min formiddag gik med at gerberere. Derefter skulle køerne sættes i foderklasse alt efter ydelse og fedtindhold. Efter endt brug af centrifugen, hørte det med, at landmanden skulle køre den og andre remedier til næste sted. Det foregik med hest og vogn.

Og så var det med at komme af sted til den næste ejendom. Der skulle jeg være og veje mælken ved middagsmalkningen. Flere steder blev der malket tre gange daglig. Eftermiddagen gik med at udregne den månedlige ydelse for hver ko på grundlag af den vejning, jeg havde foretaget den forrige gang, jeg havde været der.

Nogle steder skulle der også afhornes kalve og enkelte gange skrives stamtavler.

Det skete da også, at der opstod morsomme episoder. På en gård var der lige kommet en ny ejer. Han havde tidligere haft en gård, der imidlertid blev solgt til militæret. Han medbragte foruden andet også en kobesætning på en halv snes køer, der skulle indgå i kontrolregnskabet med de 4-5 køer, der var i forvejen. Det gav nogle problemer, men alt blev dog ordnet. Det var en ret ny gård, dog ikke med badeværelse, men det skulle der nu til. Det er muligt, de skul-

le have indflytterfest, det hastede i det mindste med at få det færdigt, og ejeren tilbød en af murerne, at han ville komme med en kasse øl (50 stk.), dersom han ville sætte fliser op i weekenden (lørdag eftermiddag var det dengang). Jeg mener, at det først var efter krigen i 1945, at der blev begyndt med weekend. I landbruget var det først op i halvtredserne, at man begyndte med lørdagsweekend om eftermiddagen. Men den her murer gik i gang med at sætte fliser op. Det gik meget godt i begyndelsen, men da der var nær til ølkassen, gik det ud over retningen på fliserne.

Jeg sad og ordnede mit kontrolregnskab, og fru en syntes, at jeg også skulle have en øl. Det blev mureren meget fornærmet over og sagde, at det var hans øller.

Fliserne kom efterhånden til at sidde temmelig skævt. Og da jeg 30 år senere tilfældigvis kom på den gård, fortalte jeg den nye ejer historien om fliseopsætningen. Da kunne han godt forstå, at fliserne sad skævt, når de sådan var sat op i en »brandert«.

Selvom jeg kun var assistent et halvt år, havde jeg hele årsopgørelsen, der skulle afgives til revision. Det gav en god øvelse i at behandle tal, og jeg havde da også den glæde at få max. i pointtal for skriftligt arbejde og regnskabets rigtighed.

Inden jeg blev kontrolassistent, satte jeg

mig for, at jeg kun ville være det et år, så til vinteren fik jeg plads som forkarl på St. Bukkegård i Aaker.

Landsstævne i Odense

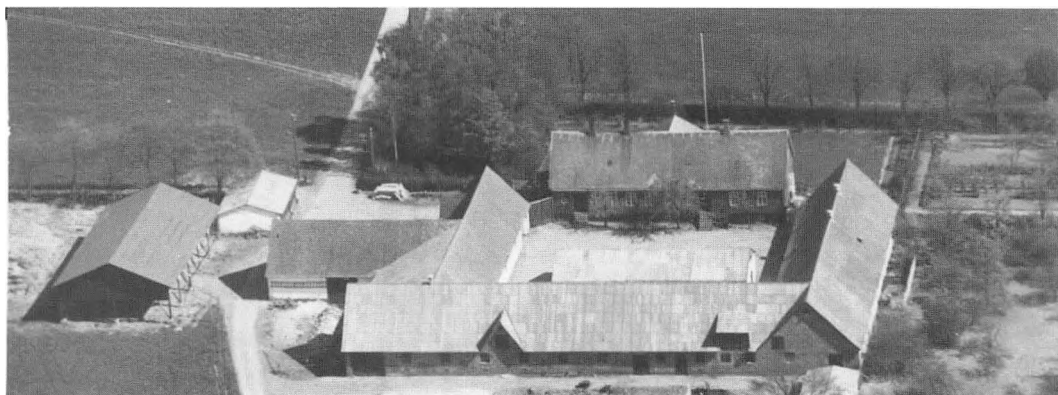
Inden jeg blev ansat som kontrolassistent, forhandlede jeg med formanden, om jeg kunne få fri, så jeg kunne deltage i et gymnastikstævne i de tre dage, det varede. Det kunne jeg godt. Formanden oplyste endvidere, at de to dyrskuedage også var fridage, så det blev til megen ferie efter den tids normer (i alt 4 hverdage).

Om sommeren gik jeg så til gymnastik på et hold, der var samlet fra hele Bornholm. Vi trænede med henblik på at komme med til Landsstævnet i Odense, der blev arrangeret 24.-27. juli 1947.

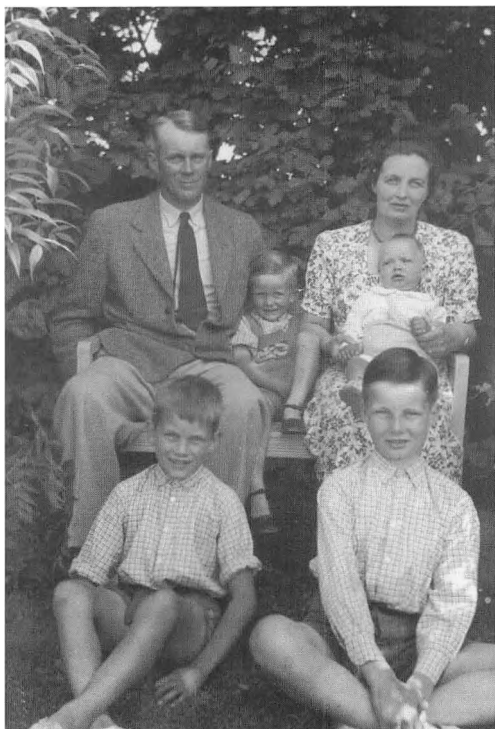
Stævnet blev besøgt af Kong Frederik og Dronning Ingrid. Der var 14.000 deltagere, og det var en stor oplevelse. Det mest højtidelige var dog indmarchen.

St. Bukkegård

Den 1. nov. 1947 kom jeg til St. Bukkegård i Aaker. Gården ejedes af Ejvind Kofoed og hans hustru Gudrun Kofoed. Der var 3 sønner på henholdsvis 10, 6 og 2 år. (Senere kom der yderligere en søn; se s. 117.)

St. Bukkegård, Aaker.

Gårdejer parret Ejvind og Gudrun Kofoed med børnene Viggo, Erling, Aksel og lille Iver.

Gården var på godt 80 tdl. god jord, og den var veldrevet og i god stand. Der var 6-7 heste plus ungheste, ca. 28 malkekøer og ungkreaturer. Der var gift fodermester, der boede i gårdens fodermesterhus. Vi var tre karle og en ung pige i huset, nogle gange to ganske unge piger.

Da jeg kom til gården, var roerne optaget og hjemkørt, så det var meget heldigt. Men der var alligevel en hel del efterårsarbejde, der skulle gøres. Der skulle køres staldgødning og ajle ud, og det hele skulle efterårspløjjes. Vi pløjede med tre spand noget af tiden.

Det var godt efterårsvejr det år, og jeg husker, at en meget stor del af bladene endnu var på træerne til over midten af november. Ofte falder de af længe inden, især hvis efterårsstormene har raset.

Da pløjearbejdet var overstået, skulle der

tærskes. Der var egen tærskemaskine, og vi havde et par mænd til hjælp med at sende til tærskværket, og halmen blev presset op på loftet over kostalden.

Bære kornsække

Det var forkarlens arbejde at bære kornet på loftet. Det foregik med 100 kg. sække. Jeg var alene om at bære korn, og jeg brugte en sækkeløfter at hejse sække op med og kunne så derfra tage dem på nakken. Jeg må indrømme, at det var drøjt at bære sækkene, da der var langt at gå med dem.

Først skulle jeg ud fra en længe og ind gennem køreporten og derefter tværs over gårdspladsen og op ad en loftstrappe, der var i den ene ende af svinestalden. I begyndelsen var der 20-25 m hen ad loftet til den anden ende af bygningen.

At spise sammen

Jeg havde nu været på 5-6 forskellige mellemstore landbrug, og jeg har altid syntes, at det var interessant at komme på forskellige landbrug og se, hvordan det foregik der. Jeg har prøvet at være, hvor vi alle spiste ved samme bord, men har også været på gårde, hvor ejerfamilien spiste for sig selv, og karlene sad i »folkestuen«.

På Bukkegård spiste vi alle ved samme bord, både morgen, middag og aften. At så familien trak sig ind til sig selv om aftenen var ganske naturligt. Børnene løb dog frem og tilbage imellem stuerne, hvor døren ofte stod åben.

Når man arbejder sammen, må det være mest naturligt, at man spiser sammen.

Alle de steder, jeg har været, har kosten været ganske fortrinlig og veltilberedt og i rigelig mængde.

Hverdagen på gården

Kofoeds var hverdagsfolk, og de var meget

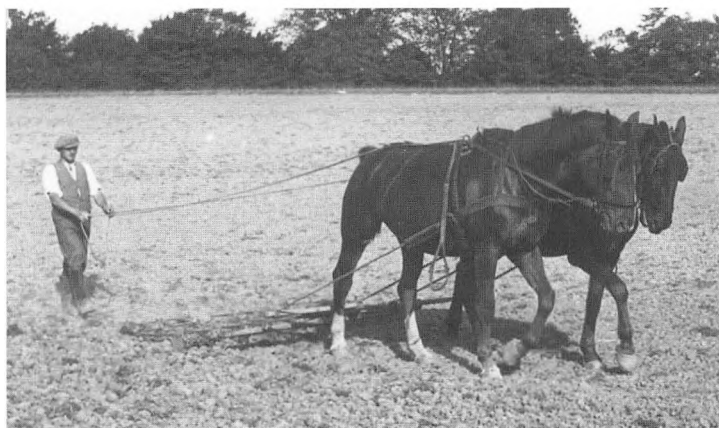
SOM MEDARBEJDER I BORNHOLMS LANDBRUG 1943-50

For at bearbejde jorden blev den først harvet og derefter kørt over med agerslæberen. (Bornholms Museum.)

*Inden såningen:
Først dybharvning med en greif.
(Bornholms Museum.)*

*Og igen med en harve.
Så var der klar til såning.
(Bornholms Museum.)*

Og senere tromling og stensamling. (Bornholms Museum.)

med i arbejdet. Fru Kofoed stod for husholdningen med indkøb og hvad der hører til, ligesom pasning af prydhaven og køkkenhaven var hendes. Der blev sået frø i mistbænke til senere udplantning. På gården var der en stor husholdning. Med dem selv, børnene og tjenestefolkene.

Det var en selvfølge, at karle og pigerne fik kosten og logiet. Daglejerne dog kun kosten og nogle gange kun middagsmaden og kaffe.

Kofoed fodrede og rensede selv under grisene og deltog ellers meget i arbejdet. Vi

var to mand om at passe hestene om morgenen, så vi havde god tid til at strigle dem godt. Om vinteren var der arbejde med at skovle sne og andet arbejde.

Feks. blev to treårige heste tilkørt. Det foregik for kane, så det blev til nogle kanature i løbet af vinteren.

Efter at kornet var kommet op, måtte man i gang med ukrudtsharven, evt. 2 gange. Den var et vigtigt redskab til at holde bl.a. agerkålen og andet i ave. (Det var før den kemiske bekæmpelse blev almindelig.) (Bornholms Museum.)

Landbruget var lige som før 2. verdenskrig

Selv om 2. verdenskrig og russertiden var forbi, var det landbrugsmæssigt næsten som før krigen. (Russerne forlod som bekendt Bornholm lidt før 1. april 1946). Min tid på St. Bukkegård var fra 1. nov. 1947 til 1. maj 1949. Og da foregik det som før krigen med heste, malkekøer, svinehold og høns. Og det var næsten på alle landbrug.

Det var først lidt senere, at enkelte landmænd begyndte at sælge malkekøerne og i stedet drive planteavl eller andre afgrøder. Det var stadig almindeligt med en stor roeavl, ca. 9-10 tdl. til en besætning på 25-30 malkekøer plus opdræt, og med et stort græsareal. Og det var således kun to tredjedel af jordarealet, der blev tilsået med korn eller andet. Og sådan var det også på St. Bukkegård, selv om der blev dyrket en mark med lucerne til Boværk.

Der blev leveret mælk til Bøsthøj mejeri, og det var igen muligt at få højprocentlig kraftfoder til køerne.

Der blev dyrket roer, og det var en særdeles arbejdskrævende afgrøde. Til gengæld gav roer et meget stort udbytte af foderenheder pr. td. land. Roerne blev sået med den såmaskine, der blev brugt til at så korn med, og det var med en rækkeafstand på 21 tom-

Midt i juli var kornet bindermodent, og man mejede for med le, således at hestene ikke skulle træde i kornet. Så kom selvbinderen i gang.

(Bornholms Museum.)

mer (ca. 54 cm). Bederoer har den egenskab, at frøene sidder i en kapsel, hvor der ofte er 2-3-4 frø i hver kapsel ligesom kastanjer. Derfor kommer der 2-3 roeplanter af en enkelt kapsel.

Roerne måtte derfor tyndes ud, så planterne kom til at stå enkeltvis. Det var et stort arbejde. En øvet mand eller pige kunne tynde 1700-1800 løbende favne om dagen (en favn er 190 centimeter).

Omregnet vil det sige, at det tager 30 timer at tynde en td. land roer, og ligeledes ca. 30 timer at hakke roerne 2. og 3. gang, i alt 60 timer pr. td. land. Det var, hvor jorden var rimelig ren for ukrudt. Var der meget med agerkål eller græsrod, da tog det meget længere tid.

Ligeledes var det et meget stort arbejde at tage roerne op. Det hele foregik med håndkraft med at trække dem op og skære toppen af.

En del af roetoppene blev kørt hjem og brugt som foder eller kørt ud i indhegningen og spredt ud til køerne. Også hjemkøringen af roerne var et stort arbejde. En td. land roer gav fra 50 til 60 læs roer à 10 tdr.

Så kom der gang i høstvognen. (Bornholms Museum.)

alt efter året (1 tønne = 100 kg). Fra roerne lå i marken, til de lå i krybben foran køerne, skulle de på roegreben tre gange, når de blev kørt i roehus. Størstedelen blev lagt i dynger og dækket til med jord for at undgå frost, og da blev det fem gange, de kom på greben.

Staldgødningen blev læsset med håndkraft og kørt ud og spredt på den mark, der skulle roer på næste år.

Kornhøsten gav også arbejde. Alt kornet skulle, efter at selvbinderen havde bundet det i neg, stilles i hobe (stakkes). Det skulle køres hjem i laden eller i stakhjelmen eller sættes i hæs for derefter at blive tærsket. Hveden, der blev sat i hæs, blev tærsket med lejet tærskværk.

Hele sommeren gik det slag i slag. Først forårsarbejdet med at så korn og roer. Kalkning og vedligeholdelse af bygninger, radrensning og roehakning, høhøsten med slåning, stakning og hjemkøring af høet, derefter roehakning 2. og 3. gang.

Sommerferie var ikke almindeligt i landet den gang, men man kunne godt få en fridag, dersom der var noget man skulle.

På landet var vi dengang mange mennesker, men der var brug for alle hænder. Foruden dem, jeg har nævnt, var der fodermesteren, hans kone og en halvvoxen datter, der havde deres arbejde på gården med malkning, spandevaskning og staldarbejde.

De havde deres egen husholdning i fodermesterhuset, der tilhørte gården.

Grisekørsel

Al kørsel foregik med heste, når der skulle hentes kraftfoder til køerne, og når grisene skulle køres til slagteriet.

Jeg husker en dag, Kofoed sagde til mig, at der skulle nogle grise af sted til Ugleengens jernbanestation. Derfra kom de så videre med jernbanevogn til slagteriet i Rønne. Vi fik læsset grisene, og jeg satte 2. karlen til at køre med dem. Jeg var travlt optaget

af noget andet, hvad det var, husker jeg ikke. Men jeg husker, at Kofoed kom og sagde til mig, at det var meget fornuftigt af mig at sende 2. karlen af sted. Han havde nemlig engang sendt en 2. karl af sted til byen med heste for at hente noget, men da var forkarlen, der var på det tidspunkt, blevet meget fornærmet og havde sagt til Kofoed, at det altid var forkarlens arbejde at køre på vejene.

Dyrskuet 1948

Det blev dyrskue og der skulle fra Bukkegård udstilles en tyr. Fodermesteren, der ikke selv ville til dyrskue, trak den til Ugleenge station. Jeg skulle trække tyren fra Christianshøj trinbræt og til dyrskuepladsen.

Dengang brugte man at sætte en stang i næseringen, og det havde vi også gjort på denne tyr. Tyren blev dog mere og mere ir-

riteret på den stang og blev efterhånden ret urolig. Selv må jeg indrømme, at jeg ikke var særlig stolt ved det. Jeg nåede dog ind på dyrskuepladsen, og jeg var ikke længe om at komme ind på den anden side af bommene, hvor dyrene plejede at stå bundet.

Da tyren skulle fremstilles, skulle vi være to mand, mig og 2. karlen. Tyren blev igen meget irriteret på den stang. Jeg tog så stangen af den, og vi fik hver et reb i tyrens næsering, og når vi så gik på hver side af den, kunne vi holde den på afstand. Tyren faldt da også helt til ro. Da Kofoed kom og så, at vi havde taget stangen af den, blev han meget opsat. Vi skulle have stangen på den, sagde han. Jeg kom så med min forklaring, og vi fik lov at trække den uden stang, og det gjorde vi også, da vi trak den til toget, da den skulle hjem. Tyren hed Acton, og den var fire år gammel.

På den tid var det bornholmske dyrskue vel nok den største begivenhed. Christians-

Der skulle et stort mandskab til, når det lejede tærskeværk rullede ind. Her har en del af mandskabet taget opstilling. (Bornholms Museum.)

Køerne måtte undvære tyrens selskab de to dage, tyren var til dyrskue og præsenterede sig for de andre »damer« og dommerne.

høj, Kollekilde og Hareløkkerne har igennem mange år været et yndet samlingssted for bornholmerne.

Dengang så dyrskuepladsen anderledes ud. Biler var der endnu ikke ret mange af på landet. Transporten foregik mest med hest og vogn. Og der var derfor en masse hestebåse, hvor man kunne binde heste. Båsene var, hvor parkeringspladsen nu er, tæt ved jernbanesporet.

De Bornholmske Jernbaner satte for øvrigt flere ekstratog ind de to dyrskuedage. Mange af hestevognene holdt på Christianshøj, hvor der også var mange hestebåse. Også mange cyklister satte deres cykler neden for Christianshøj, og man gik eller kørte i kapervogne til dyrskuepladsen. Der var 6-7 kapervogne, der kørte frem og tilbage.

Maskinudstillingen var inde på selve dyrskuepladsen, og svinestaldene lå dengang, hvor travbanerestauranten nu ligger.

Det var ikke på dyrskuepladsen, at »Dyrskuehalløjet« foregik. Det var ved Christianshøj, på Bakken. Der var en hel gade af telte, boder, gynger, lirekasser, kølleslag, muntert køkken, dødsdrom og meget andet.

Teltgaden gik helt fra Christianshøj til Kollekilde, og det gik ofte livligt til. Nogle år var der timedans i Kyllingemoderen.

Den her »dyrskuekæreste« er der blevet talt meget om. Enkelte fik en lille »bjørn« på. Dengang lå de to dyrskuedage midt i ugen, og det skete da også, at der skulle køres hø hjem på tredjedagen.

Selve dyrskuepladsen er ofte blevet betegnet som Danmarks smukkeste. Jeg har ikke set nogen, der var mere idyllisk, og jeg har trods alt været til dyrskue en del steder i det øvrige Danmark.

Den smukke skov danner en pæn ramme omkring Hareløkkerne, og stedet er dermed en hyggelig festplads.

Slagtefællesskab

På 10-11 gårde i Aaker var man blevet enige om, at man om sommeren slagtede en stor kalv på 200-250 kg.

Iflg. dyreskuekataloget 1948:

81 tyre Rød Dansk Malrace
65 køer og kvier (samme race)
4 tyre Jersey
10 køer og kvier (samme race)
6 hingste Frederiksborg race
67 hopper (samme race)
4 hingste Jyder og Belgiere
2 hopper (samme racer)
2 hopper Oldenborg race
3 hingste Norsk Vestlandsrace
3 hopper (samme race)

13 orner Dansk Landrace
26 søer og gylte (samme race)
3 væddere Oxford Downrace
3 får (samme race)
1 vædder Leicesterrace
30 numre fjerkræ (høns)
53 numre kaniner af forskellig race
(Det var længe før Børnedyrskuets tid.)

Jeg mener, at det var hver 14. dag, man skiftevis slagtede.

Der var en mand, der på cykel eller i vogn kørte ud og foretog slagtingen. Han parterede kødet og fordelte det i 10-11 pakker med store og små stykker. De forskellige gårde skulle så selv hente kødet den pågældende formiddag, der var blevet slagtet.

Manden, der slagtede, fik huden for arbejdet, og der var ingen penge imellem fællesskabet. Sidst i 40'erne kom »Andelsfrysehusene« og køleskabene.

Barnefødsel

Medens jeg var på Bukkegård, fødte fru Kofoed. Jeg husker vi sad i stuen, medens fru- en var inde i soveværelset. Det blev så tid, at Kofoed skulle ringe til jordmoderen eller måske lægen. Han kom ind i stuen, trak ledningen ud af stikket, tog bordtelefonen og bar den ud i entreen, hvor der også var et stik. Han må have været en del befippet, for han tabte telefonen på gulvet, så det skingrede i den. De var jo noget tungere dengang end nu om dage. Den virkede dog.

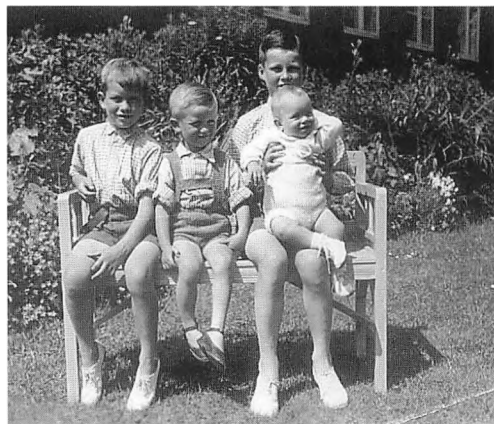
Jeg blev sendt på cykel ud til en dame, der boede på Bodelyngvej, og som havde lovet at hjælpe under fødselen og et stykke tid derefter. Hun havde ikke telefon.

Alt gik vel. Det blev en dreng, nummer fire i rækken. Han blev senere døbt og fik navnet »Iver«.

Fritid

2. karlen hed Hans Schou Andersen, kaldet »Slau«. Han kom fra Ulegård, Nylars, senere kendt for »Slaus Stene«. Både hans og mine forældre blev en dag om sommeren inviteret til St. Bukkegård, og vi havde en god eftermiddag sammen.

I fritiden var der meget at foretage sig. Jeg kom en gang imellem på højskolen, hvor der af og til var folkedans med efterfølgende kaffe. Det var jo på den tid, hvor

Sønnerne på St. Bukkegård: Viggo 12 år, Erling 8 år, Aksel 4 år og Iver 1 år.

der stadig kom unge pige som elever på skolen. Kofoeds kom også en del på skolen.

Jeg var kasserer i delingsførerforeningen. Om vinteren var der undervisning i gymnastik for delingsførere og andre interesserede gymnaster. Det blev gerne afholdt søndag eftermiddag en gang hver anden måned. Man medbragte en madpakke, og om aftenen var der folkedans.

Ud over dette gik jeg til gymnastik i Pedersker, og der var også undervisning i folkedans. Der var god tilslutning, og det var altid morsomt at komme der.

Der blev dog også tid at komme til Sydlandsbal og i Venstres Ungdom.

I vinteren 1948-49 gik jeg på husflids-skole på Søndre Skole i Aaker. Jeg lavede et værktøjsskab. Dette skab har jeg haft gavn og glæde af i mange år. Også her var der god tilslutning, og vi havde en god vinter. Ved afslutningen af vinterens arbejde blev der opført en sketch, hvor jeg var medvirkende, ligesom jeg skrev en sang om vinterens hændelser.

Maskinkursus i København

Om vinteren blev jeg af Kofoed opfordret til at tage på et maskinkursus, hvor man

Folkedansere fra Pedersker Gymnastikforening 1948. Stående i midten lederen, Bodil, og foran hende Inga Kofoed, der leverede klavermusikken.

kunne lære om forskellige landbrugsredskaber, såmaskine, selvbindere og traktorer.

Traktorerne begyndte deres indtog i landbruget kort tid efter 2. verdenskrig. Kurset var på Teknologisk Institut i København. Vi var en 70-80 deltagere og var delt i 4-5 hold. Der var sørget for, at vi fik logi og morgenmad, for dem der ville have det. Ellers spiste vi på forskellige cafeteriaer. Der var god lejlighed til at se byen om aftenen.

Selve kurset varede i 4-5 dage og var særdeles godt.

Tilbage til Bukkegård

Der blev på gården drænet et stykke jord, og til det var der 3-4 dræningsfolk, ligesom vi fra gården hjalp til med at grave.

Jeg havde nu været på Bukkegård i halvandet år og var efterhånden tæt på de 30 år. Min ven Karlo Vest-Hansen foreslog, at vi skulle tage på »valsen« en tur.

Det var aldeles ikke almindeligt, at unge tog på rejse sådan som nu, hvor rigtig mange tager på interrail eller rejser af sted på andre måder og nyder rejselivet.

Karlo og jeg tog af sted og arbejdede os frem. Først kom vi til Falster og derefter til Fyn. Senere kom vi til Norge og Sverige. Alt dette har jeg skrevet om i min dagbog, som jeg skrev under hele turen.

*Undrer mig på, hvad jeg får at se
over de høje fjelde?
Øjet møder nok bare sne
rundt omkring står det grønne træ,
ville så gerne over
tro, når det rejsen vover?*

*Engang jeg ved, vil det række frem
over de høje fjelde
kanske du alt har din dør på klem
Herre min Gud! godt er dit hjem
lad det dog endnu stænges,
og jeg få lov til at længes!*

Bjørnson

»På valsen« i Norge og Sverige

Den 1. maj 1949 tog Karlo Vest-Hansen og jeg af sted for at se og opleve noget andet.

Den måde, vi rejste på, må nærmest sammenlignes med de håndværkssvende, der før i tiden drog sydpå og arbejdede sig frem ned gennem Europa. Det var ikke svært at få arbejde med kost og logi.

Når vi ikke arbejdede, boede vi på vandrerhjem. Især i Norge, hvor vi ikke arbejdede i tre uger, og hvor vi cyklede og ferierede meget, da var det aktuelt med vandrerhjemmene. Nordmændene var ikke pibede og der blev badet meget i både indsøer og elve, hvilket vi også gjorde.

Efter at have været i Norge et par måneder, tog vi til Sverige, hvor vi havnede 80 km nord for Stockholm, og der fik vi arbejde på en herregård i en måneds tid.

Den 10. september 1949 fik jeg tilbud fra fru kaptajn Vang, Dyndalegård, Rø, om at blive bestyrer hos hende med tiltrædelse straks. Jeg tog imod tilbudet og var på Dyn-dalegård indtil 1. nov. 1950.

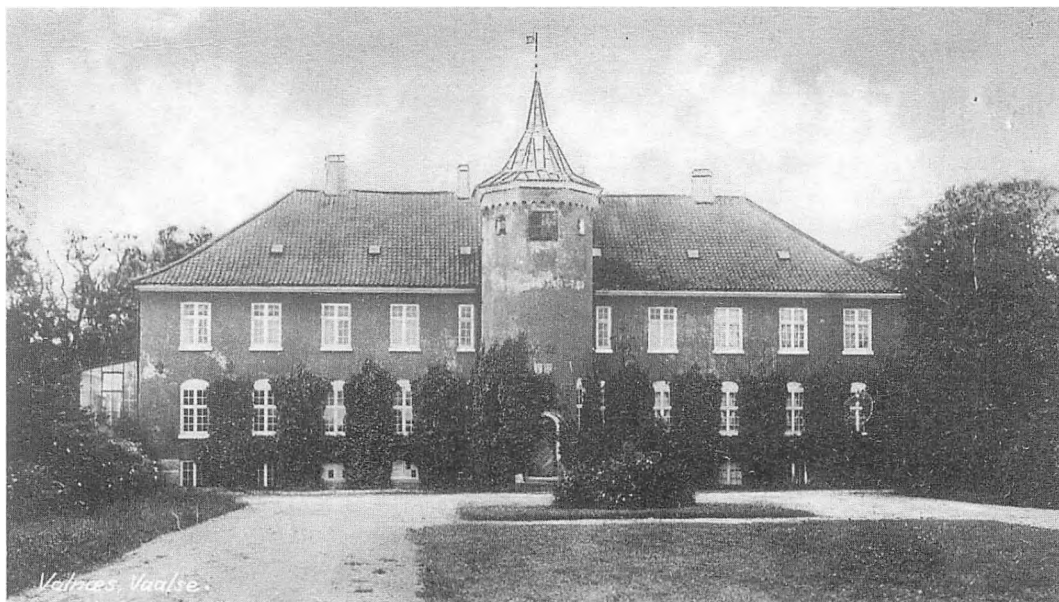
Karlene på Valnæs.

Timan med høstvognen. Man kørte op på loftet, hvor tærskemaskinen stod. Bemærk de små, underløbne forhjul. Man skulle ned ad den samme rampe, så derfor skulle vognen vende på en meget lille plads. (Foto Karlo Vest-Hansen).

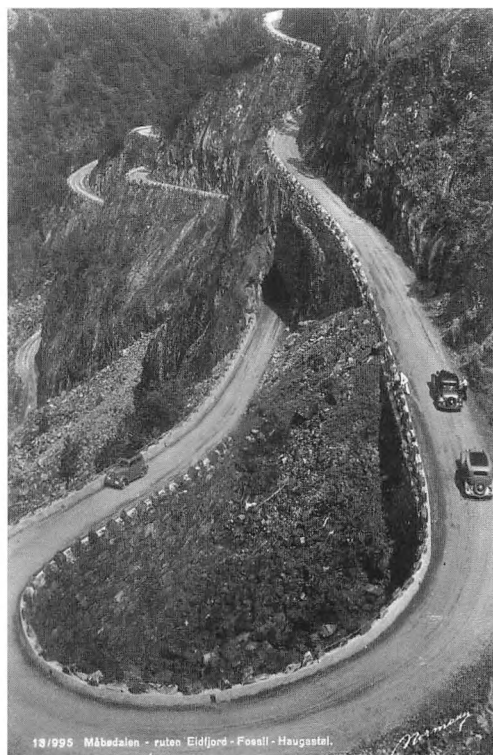
Her ses St. Bukkegård med haven i forgrunden. Bagved ses Værmelandsgård. Billede ca. 1970.

Herregården Valnæs, der ligger på Nordfalster.

19. juli 1949. Fra Norgesturen. Karlo Vest-Hansen. Sneen i vejsiden gav kølige omgivelser i sommervarmen.

Der var kolossale vejanlæg i Norge.

Dyndalegård, Rø, som ejedes af fru kaptajn Vang.

Dyndalegård i Rø

Den 10. sept. 1949 kom jeg hjem fra Sverige, hvor jeg sammen med min kammerat Karlo Vest-Hansen havde arbejdet på en herregård, »Sandbro Sæten«, der lå 80 km nord for Stockholm.

Jeg havde inden hjemrejsen pr. brev fået tilbud fra enkefrue kaptajn Vang om at blive bestyrer for hende på Dyndalegård i Rø. Det var nok min far, der mente, at det var noget for mig.

Dyndalegård, der ligger i Rø sogn, var på godt 100 tdl., heraf var dog ca. 35 tdl. skov. Skoven blev senere købt af »Danmarks Naturfredningsforenings Fond«.

Dyndalegårdsskoven strækker sig fra Røvej til havet. Den har fra gammel tid tilhørt Dyndalegård. Det gjorde den også i 1950, da jeg var bestyrer på gården.

Skoven gav meget vinterarbejde med fældning af træer og skovpleje.

Dyndaleskoven var særdeles idyllisk med den sprudlende bæk, der snoede sig gen-

nem skoven, og den dannede skel indtil skoven, der tilhører Rågelundsgård.

Foruden det kendte vandfald er der en 30-35 m høj klippevæg, hvorpå der et sted er sat et jerngelænder op. Det kaldes »Amtmandsstenen«. Derfra er der en god udsigt over dalen. Jorden skråner ned mod havet, og skoven strækker sig næsten fra Røvej i vest og helt til havet i øst.

Det var ikke alene Dyndalegårds jord, der strakte sig helt fra den gamle Allingelandevej, nu Røvej, men det var næsten samtlige gårde fra Rø station og næsten til Allinge.

Alle disse landbrug fik så i årene 1910-12 deres jordlodder gennemskåret af Allingebanen, der blev indviet 1913.

Man kan stadig i Tejn og Sandkåsområdet se de gamle navne såsom Valnøddestien, Bakkegårdsvej, Lærkegårdsvej, Lundegårdsvej og flere andre.

Og den gamle Allingelandevej ophørte senere med at være amtsvej og blev kommunevej.

Parti fra Dyndaleskoven.

Vandfaldet i Dyndaleskoven.

Landevejen mellem Helligdommen og Gudhjem blev anlagt i 1950'erne, men det er en anden historie.

Dyndale- og Rågelundsgårdsskovene blev senere (1970) solgt til Danmarks Naturfredningsforenings Fond. Dette fond blev oprettet i 1966 af enkefru Birthe Daell, fra Daells Varehus.

Ligeledes strækker avlsjorden sig fra Røvej helt til Sdr. Strandvej. Jorden var gennemskåret af en sognevej, Dyndalevejen, der senere blev nedlagt som sognevej. Desuden var jorden gennemskåret af Allingejernbanen, der også blev nedlagt (1952.)

Banen var dog ikke til så stor gene for avlsjorden, men vi havde dog græsmarker med indhegninger, hvor vi skulle have kreaturer over. Det var bestemt ikke rart, når det var malkekøer, det drejede sig om.

Da det var i 1949, var der ikke sket nogen mekanisering, hvad traktortrækkraft angik. Der var 6 heste, 18 malkekøer, derudover opdræt, et mindre svinehold samt høns.

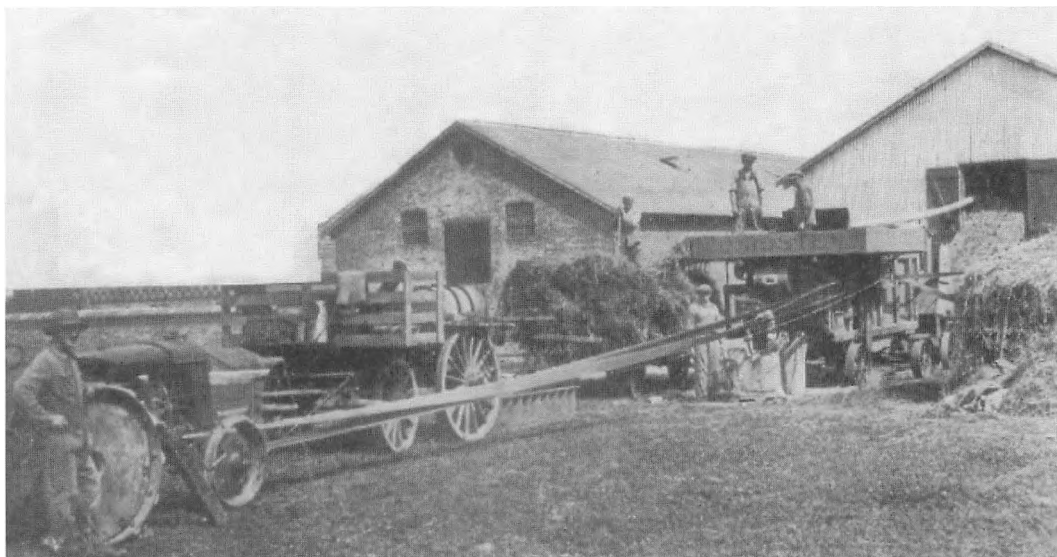
Den slags besætninger var der stadig på næsten alle landbrug. Kort efter 2. verdenskrig var nogle landmænd dog begyndt at købe traktorer og andre maskiner. Enkelte landmænd solgte malkekøerne og gik over til planteproduktion. Nogle unge købte ligefrem gårde og solgte straks derefter malkekøerne. Fru Vang kaldte dem, der gjorde det, for »gårdslagtere«.

Fru Vang var en dygtig dame på 69 år, dog af den gamle skole. Der havde jo i al hendes tid været »folkestue«, hvor karlene og fodermesteren sad. Jeg havde ophold inde hos fru Vang, og vi spiste sammen med den unge pige, ofte i køkkenet.

Det var et ret nyt stuehus, dog uden bad og toilet. Der var to gammeldags »das« i gården, side om side, hvoraf det ene var fru Vangs, som hun låste efter sig, hver gang hun havde benyttet »det lille hus«.

Udbygningerne var bygget over flere gange og lå ikke praktisk i forhold til hinanden.

Der bliver tærsket med lejet tærskværk, der presser halmen ind i laden.

Arbejdet efter høst

Da jeg ankom 10. september, var høsten ikke helt overstået, dog var kornet hjemme, men der var en del ærter, der stod på rod. Så det var noget af det første, vi skulle i gang med.

Ærterne blev slået med en almindelig slåmaskine trukket af 2 heste. Ærterne skulle så lægges til side med en »tjiva« (høtyv) og tørres, inden de skulle køres hjem og tærskes med lejet tærskværk. Også det korn, der stod i hæs og lader, skulle tærskes, og kornet bæres i 100 kg sække på loftet. Det blev så igen fyldt i sække og kørt til Stenby mølle for at blive malet.

Så forestod efterårsarbejdet med harvning, pløjning og såning af vintersæd. Derefter skulle der tages roer op og køres hjem. Hvilket alt sammen foregik med håndkraft.

Forholdene på gården

Inden jeg kom til gården, havde sønnen været bestyrer. Det var nok ikke gået helt gnidningsløst. Han havde så besluttet sig for at læse til landbrugskandidat.

Der var kun få af køerne, der var drægtige, da man havde brugt inseminering. Der var en godt årsgammel tyr, der så blev brugt til køerne, og de blev næsten alle drægtige. Det resulterede i, at der efter 9-10 mdr.s forløb kom kalve og en masse mælk.

Vinterarbejde

Om vinteren gik karlen og jeg meget i skoven og fældede træer. Sønnen, der var kommet hjem, færdedes en del i skoven og fandt en del vindfælder, som vi ryddede og skar op til brænde. Han gik også og lugede lidt imellem de ganske unge graner. Der skulle fældes meget træ, men størst arbejde var det at køre kvaset (risbrændet) hjem, og alt skulle bruges.

Jeg husker, at vi havde en kæmpestor dyng kvas liggende hjemme ved gården (ca. 30 læs), som skulle hugges. Jeg var 30 år og havde gå-på-mod, så det har nok været noget af en forandring at få sådan en »springdjøg« på gården. Jeg måtte da også nogle gange fare med lempe.

Her er man i gang med at få sæden i jorden. (Bornholms Museum.)

Således husker jeg en gang, jeg havde åbnet en dør, der var tilsømmet. Fru Vang blev meget forbavset og sagde, at nu havde den dør været uåbnet i fyrretyve år. Den var blevet sømmet til efter, at der en nat var blevet stjålet korn.

Ajle

Overalt i landbruget havde man ajlebeholdere, og der blev kørt ajle ud i en trætønde. Med en ajlepumpe blev der pumpet med håndkraft. På gården var der i mange år ikke kørt ajle ud. Ajlen løb ud over den fyldte beholder og ud på marken. Selve beholderen var omkring 2 m dyb og uden tag. Da den ikke var blevet tømt i mange, mange år, var den fyldt med slam, der var meget tykt.

Mandskabet og jeg tømte beholderen om efteråret. Det tyndeste øste vi op med spande, men det meste læssede vi med skovle op i en almindelig »fastvogn« med gavle i.

Der blev også anskaffet en ny ajlepumpe. Så vidt jeg husker, var det en elektrisk pumpe.

Der blev antaget en gift fodermester. Det var på det tidspunkt, at køerne begyndte at kælte, og fodermesteren var naturligvis meget stolt over den megen mælk, der pludselig var at levere til mejeriet i Humledal. Han blev imidlertid syg og lå til sengs et stykke tid. Jeg overtog så selv arbejdet med køerne samtidig med, at jeg skulle sørge for gårdens drift. Det var et stort slæb.

Jeg gik da også med den tanke, om jeg evt. kunne købe gården. Det kunne jeg imidlertid ikke, da sønnen opgav at læse og bestemte sig til, at han ville have gården.

Når fru Vang skulle med toget til Rønne eller andre steder, kørte jeg for hende med hest og ponyvogn til Rø jernbanestation.

På Dyndalegård havde det gennem årene været skik, at hestene altid stod på stald om natten, også om sommeren.

Så det faldt ikke i god jord, når jeg men-

te, at hestene havde bedst af at være på græs i de varme sommernætter.

Før i tiden, da der var mange folk på landet, var det en skik, at en af tjenestefolkene var hjemme om aftenen. Det havde jeg dog ingen aftale om her på gården. En dag kom fru Vang og påtalte, at der ikke havde været nogen hjemme den foregående aften. Så vidt jeg husker, var den unge pige hjemme den pågældende aften.

Det skete også, når fru Vang skulle på besøg på nabogårde, at jeg kørte for hende med hest og vogn. Således kom vi på Møllegård i Rø. Sønnen Hans var dengang 23 år. Det var altid hyggeligt at komme der.

Det skete, når vi unge skulle til fest eller lignende, at vi tog med toget til Allinge eller Rønne.

Sommeren 1950 gik sin normale gang med forårsarbejde, såning af korn og roer,

roetynding, høbjergning og andengangshakning af roer. Der var godt med mælk til mejeriet i Humledal.

Snart kom høsten, og hvad deraf fulgte. Efterårsbehandling af stubmarkerne og såning af vinterhvede samt roeoptagning. Trods den kolde forsommer blev det en rimelig god høst.

Selv havde jeg høstet nogle erfaringer som driftsleder.

Jeg havde været på gården et års tid og sagde op til 1. november 1950. Fru Vang havde på den måde god tid til at antage en anden mand.

Jeg var i mellemtiden blevet tæt på de 31 år og havde lyst til at få mit eget landbrug. Jeg var så hos min broder Johannes og Erna Kofoed en tid og havde lejlighed til at se mig om efter en gård eller ejendom.

Der skulle et stort mandskab til, når kornet skulle sættes i hæs.

Selvbinderen mejer kornet, binder det i neg. Derefter stilles det i hobe (stakke). Billede fra høsten 1950. (Bornholms Museum.)

Afrunding

Om bornholmske bønder (landmænd) kan jeg sige, at de har været nogle meget flittige, dygtige og hæderlige mennesker, der har drevet deres gårde med stor samvittighed.

Det har altid ærgret mig, at en bonde er blevet betegnet som en magelig mand, der ikke bestiller ret meget. Jeg mener, at han skulle sørge for at holde bedriften i gang, både hvad husdyr og marker angår, og sætte forskellige folk i arbejde, ofte 8-9 stk.

I modsætning til førhen, da vi havde et bondesamfund, har vi i dag fagforeningsfolk, og det er da næsten utænkeligt, at en arbejdsformand har mere end 8-10 mand under sig, og legemligt arbejde skal han helst holde sig fra.

Foruden de 6 år, jeg efter min konfirmation arbejdede hjemme på Bolbygård, hav-

de jeg nu været ude blandt folk i 10 år, højskole og landbrugsskole iberegnet. Det var i alt blevet til 8 forskellige ansættelser på landbrug med gennemsnitlig 1 år hvert sted. Desuden havde jeg i kortere tid arbejdet i Norge og Sverige. Jeg har også været løsarbejder på 3 herregårde, 2 i Danmark og 1 i Sverige.

Det havde været en dejlig og lærerig tid, sådan at tage fra sted til sted og opleve noget nyt. For mig var det en god oplevelse og et led i min uddannelse til selvstændig landmand.

I foråret 1951 købte jeg Toftegård i Østermarie. Den blev solgt i foråret 1955. Samme efterår købtes Risegård i Olsker, hvor vi boede 33 år.

Det blev her, at Inger og jeg udførte vort livsværk.

Kanonerne som aldrig kom

- Den tyske flådes planer for kystbatterier på Bornholm 1940/41

Af Jens Andersen

Fig. 1: Én af de to bunkere 1945. På billedet ses soklen med de svære bolte, som kanontårnet skulle have været fastspændt til. (Bornholms Forsvarsmuseum.)

I klitterne på Dueodde, næsten skjult af bevoksningen, ligger et par bygningsværker, som man snarere ville have forventet at finde på den jyske vestkyst. Det drejer sig om to store betonbunkere opført af tyskerne under Besættelsen. Tyskerne havde i krigens første år planlagt at anlægge to langtrækende kystbatterier på Bornholm - planer som imidlertid aldrig blev realiseret.

Der er allerede skrevet en del om anlæggene på Dueodde. Amtmand von Steermann fortalte i sine erindringer om sine fortrædeligheder i forbindelse med det tyske byggeri.¹ Jørgen Barfod berører i sit værk om Bornholm under Besættelsen også den tyske byggeaktivitet med brug af tysk arkivmateriale.² Den hidtil mest indgående behandling af anlæggene og deres historie er givet af O. Andersen i 1978 og 1985 med inddragelse af alle de tyske arkivalier, som

findes i Rigsarkivet. O. Andersen giver især en udmærket beskrivelse af det planlagte anlægs tekniske udformning og detaljer.³

Problemet med de nævnte værkers behandling af anlægget på Dueodde har imidlertid været, at de kun i begrænset omfang har kunnet forklare, hvorfor tyskerne påbegyndte arbejdet og siden indstillede det igen. På grundlag af det materiale, som findes i Rigsarkivet, har det dog ikke været muligt at nå meget videre med disse spørgsmål. Et besøg i det tyske militærarkiv i Freiburg har imidlertid bidraget med et omfattende materiale fra den tyske flådes øverste instanser. På grundlag af dette materiale vil jeg i det følgende skitsere baggrunden for de tyske planer om at opstille batterierne på Bornholm og forsøge at forklare, hvorfor de alligevel ikke blev til noget. I denne forbindelse vil jeg også komme ind på tysker-

Fig. 2: Luftfoto fra ca. 1970 af den vestlige bunker. Skoven er godt på vej til helt at omslutte anlægget. (Bornholms Forsvarsmuseum.)

nes mere overordnede prioritering ved opstillingen af svært kystartilleri i Østersøområdet.

For en teknisk beskrivelse af anlæggene henvises til O. Andersens arbejder.

Tysk genoprustning ved Østersøen 1940/41

Den 1. september 1939 angreb Tyskland nabolandet Polen og indledte dermed den 2. verdenskrig, idet England og Frankrig to dage senere erklærede Tyskland krig som svar på overfaldet. Hitler kunne indlede angrebet på Polen uden at frygte problemer med Østersøens anden stormagt, Sovjetunionen, for kun én uge tidligere havde Tyskland og Sovjetunionen indgået en ikke-angrebspagt. Til ikke-angrebspagten hørte en hemmelig tillægsprotokol, hvor de to stormagter aftalte en deling af Østeuropa i en tysk og en sovjetisk interessesfære. Det østlige Polen hørte ifølge aftalen til den sovjetiske interessesfære, og den 17. september skred Sovjetunionen ind og tog sin del af byttet.

Den 6. oktober opgav de sidste polske enheder kampen, og den tyske værnemagt kunne nu forlægge størstedelen af sine styrker mod vest og forberede sig på angrebet på Frankrig. Tyskerne kunne roligt flytte tyngdepunktet i krigsførelsen mod vest, for med forståelsen med Sovjetunionen var ryggen dækket, og forholdene i Østersøen var stort set som i fredstid. Da den tyske flåde skulle skaffe kystbatterier til sikring af de nyere brede kyster i Vest- og Nordeuropa i foråret 1940 faldt det derfor naturligt at hente disse fra Østersøkysten.⁴

I sommeren 1940 ændrede den strategiske situation omkring Østersøen sig imidlertid i en retning, som den tyske flådeledelse anså for truende. I midten af juni besatte Sovjetunionen nemlig de tre baltiske stater og bragte derved den sovjetiske flåde ubehageligt tæt på tysk område og tyske havne. Indtil da havde Sovjetunionen kun

Fig. 3: Tysk lagerbarak, beliggende ved landevejen ved Dueodde. Fotograferet i vinteren 1940/41. (Bornholms Forsvarsmuseum.)

haft direkte adgang til Østersøen via en lille stribe kyst inderst i Østersøen ved Leningrad (nu Skt. Petersborg). Samtidigt havde den tyske flådes ledelse med bekymring gennem længere tid kunnet konstatere, at den sovjetiske østersøflåde var i stadig vækst. Det var baggrunden for, at den tyske flådes chef, storadmiral Erich Raeder, den 11. juli 1940 i et foredrag overfor Hitler påpegede problemet med den fuldstændige tømning af støttepunkterne ved Østersøen.⁵

Denne påpegning havde tydeligt nok defensivt sigte, men den fandt sted på et tidspunkt, da Hitler var begyndt at vende sit blik mod Sovjetunionen som det næste mål for tysk aggression.

Trods de strålende sejre i vest var det nemlig ikke lykkedes Hitler at undertvinge England, selv om landet nu stod svækket og helt alene overfor Tyskland. Hitler så sig derfor om for at finde en forklaring på Englands tilsyneladende fornuftsstridige standhaftighed. Her faldt hans blik på Sovjetunionen, som samtidigt til hans bekymring så småt var begyndt på en militær ekspansion ved Østersøen og på Balkan. I slutningen af juli nåede han frem til, at årsagen til Englands fortsatte modstand skulle findes i et engelsk håb om et »Umschwung« i USA

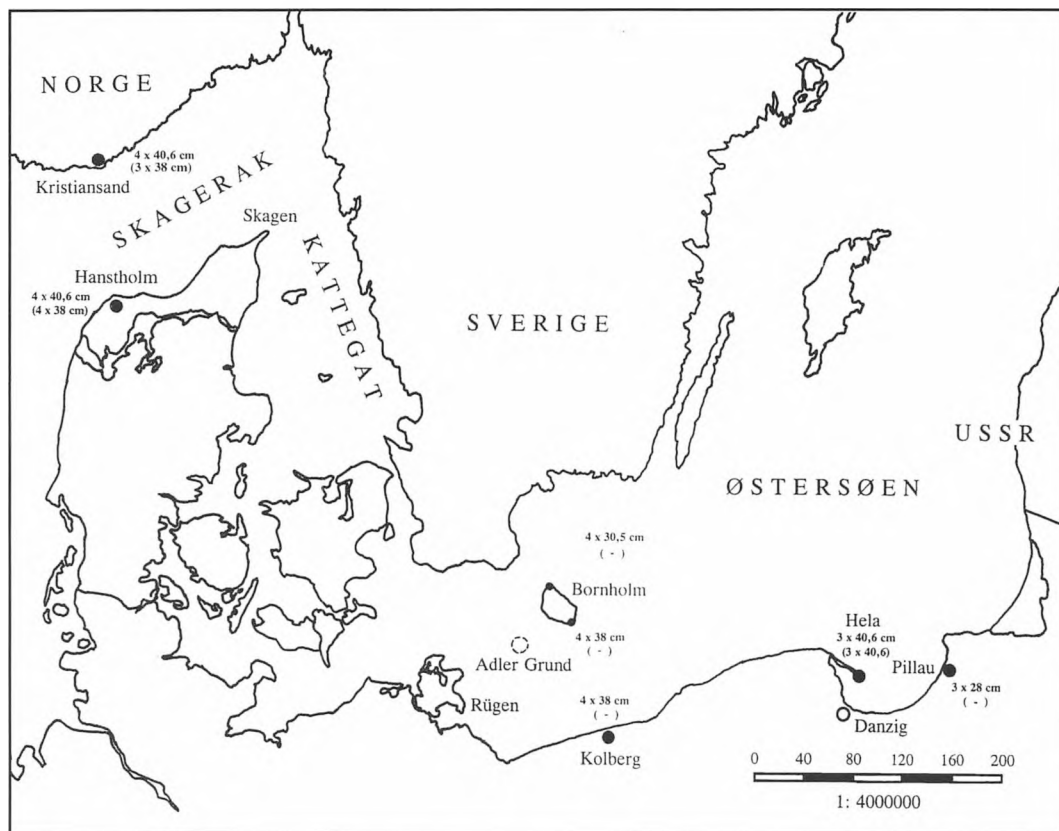

Fig. 4: Den tyske flådes overkommandos planer for opstilling af svære batterier ved Skagerrak og Østersøen, oktober 1940. Batterierne er markeret med en udfyldt cirkel med angivelse af den planlagte bevæbning. I parentes er anført, hvad der rent faktisk blev opstillet. (Tegning af Kirsten Yde-Andersen, Tøjhusmuseet.)

og Sovjetunionen. Han håbede at kunne berøve England dets sidste håb om en sejr ved at sætte Sovjetunionen ud af spillet. Derfor gav han hærens ledelse ordre om at forberede et angreb mod Sovjetunionen til foråret 1941.

Dette betød dog ikke, at Hitler definitivt havde besluttet sig for en krig mod Sovjetunionen, for i efteråret 1940 gik Tyskland samtidigt i gang med en række andre forsøg på presse England magtpolitisk. Man forsøgte således at få Vichy-Frankrig og Spanien med ind i krigen på tysk side for at berøve England kontrollen med Middelhavet. Ligeledes dannedes den såkaldte Tre-

magtspagt med Italien og Japan - en alliance som for Tyskland havde det formål at binde USA's interesse i Asien og dermed holde det ude af krigen i Europa. Endelig ønskede man at udvide samarbejdet med Sovjetunionen og inddrage det i en »kontinentaltblok« rettet mod England. Ved Berlin-konferencen 12.-13. november 1940 mødtes Hitler således med den sovjetiske udenrigsminister, Molotov, og tilbød Sovjetunionen medlemskab af Tremagtspagten. Desuden forsøgte han at aflede Sovjetunionens opmærksomhed fra Østersøen og Balkan og i stedet få dens ekspansion til at rette sig mod Indien og Iran, som lå udenfor tysk in-

teressesfære. Molotovs og siden Stalins afvisning gjorde en ende på disse forhåbninger.⁶

I lyset af det uafklarede forhold til Sovjetunionen udstedte den tyske flåde på foranledning af værnemagtens overkommando den 21. august 1940 en ordre om, at der skulle påbegyndes en tysk genoprustning ved Østersøen, som skulle være afsluttet pr. 1. april 1941. I første omgang havde man ingen planer for Bornholm, men det anførtes, at en opstilling af batterier på Bornholm skulle overvejes.⁷

Bornholm kommer ind i billedet

Bornholm kom for alvor ind i den tyske flådes planer for oprustningen af Østersøen i slutningen af september 1940. Den 21. september udstedte Hitler nemlig en ordre om, at den tyske flådes overkommando, Oberkommando der Kriegsmarine (forkortes OKM), skulle udarbejde en plan for anvendelsen af »vorhandene oder bald anfallende 38 cm und 40,6 cm«. Det drejede sig om langtrækkende kanoner, som skulle have været anvendt på planlagte slagskibe, hvis konstruktion var blevet stillet i bero i efteråret 1939. Fremstillingen af kanonerne var derimod fortsat, da de var yderst egnede som kystartilleri. Det blev understreget, at det hastede, da arbejdet skulle påbegyndes, inden frosten gik i jorden.⁸

Den 28. september afholdtes en konference om spørgsmålet hos Raeder. Seekriegsleitung, OKM's operative stab, mente, at opstillingen af svære batterier ved Østersøen skulle ske så langt mod øst som muligt for at give egne enheder støtte og udelukke fjendtlige operationer mod den tyske Østersøkyst. Til afskrækkelse af fjenden ønskede man desuden et batteri opstillet på Bornholm. Det blev besluttet, at man skulle igangsætte opstillingen af tre svære kystbatterier. Et batteri med tre 40,6 cm kanoner skulle opstilles ved Hela på den sydl-

ge Østersøkyst ved Danzigbugten, et ved Hanstholm med fire 38 cm kanoner samt et batteri på Bornholm, hvis kaliber ikke ved denne lejlighed blev specificeret.⁹

Herefter gik arbejdet hurtigt; allerede få dage efter blev et rekognosceringshold sendt ud for at finde egnede placeringer for de planlagte batterier. 4.-5. oktober var rekognosceringsholdet på Bornholm, og fandt forholdene på Dueodde særdeles velegnede til opstilling af et svært batteri. Rekognosceringen foregik uden, at man på forhånd havde informeret de danske myndigheder, og for at sløre den reelle hensigt foretog man også en smuttur til øens nordlige del. Den 15. oktober aflagde rekognosceringsholdet rapport for OKM.¹⁰

Den 7. november ankom den tyske »Festungsbaustab Bornholm« til Rønne. Fæstningsstaben skulle stå for projekteringen af batterianlægget, mens »Organisation Todt«, som var en civil, statslig byggeorganisation, skulle stå for den praktiske gennemførelse af arbejdet. Selve byggearbejdet skulle udføres af civile danske og tyske entreprenørselskaber. Den 11. november begyndte tyskerne opmålingsarbejdet på Dueodde, mens selve jord- og rydningsarbejdet gik i gang den 24. november. Det var planlagt, at der skulle bygges fire store kanonstillinger hver med et grundareal på ca. 2000 m². Hele batterianlægget skulle dække et areal på ca. 500 x 1000 m. Det var meningen, at batteriet skulle stå færdigt i juni 1941.¹¹

Kun få dage efter at rekognosceringsholdet havde aflagt rapport om forholdene på Dueodde, traf man beslutning om fordelingen af de svære kanoner. De fire 38 cm kanoner, som ville blive leveret næste gang, skulle opstilles på Bornholm, mens de næste 40,6 cm kanoner skulle opstilles ved Hanstholm.¹²

I samme skrivelse oplyste Seekriegsleitung, at man havde planer om at opstille yderligere fire svære kystbatterier i 1941,

heraf endnu et på Bornholm, denne gang på øens nordlige del. Planen om, at der skulle opstilles endnu et batteri på Bornholm var dog allerede tidligere blevet forkyndt. Den 4. oktober havde Seekriegsleitung nemlig oplyst det tyske udenrigsministerium om, at Hitler ønskede *to* batterier opstillet på Bornholm.¹³

Dette andet batteri, »Nord«, skulle udrustes med fire 30,5 cm »Nina-kanoner«. Det drejede sig om skibskanoner af russisk oprindelse, som havde været på vej til Finland som fransk våbenhjælp, men var blevet beslaglagt af tyskerne i Bergen i april 1940. De svære kanoner blev sendt til reovering i Tyskland på Krupp-Fabrikkerne¹⁴, så de ville først stå til rådighed en gang i 1941. Batteri »Nord« skulle være færdigt i løbet af 1941.

De tre øvrige svære batterier skulle opstilles ved henholdsvis Pillau (Danzigbugten, 3 x 28 cm), Kolberg (Østersøens sydkyst, 4 x 38 cm) og Kristiansand (indsejlingen til Skagerrak, 4 x 40,6 cm). For Pillaus vedkommende var der i bogstaveligste forstand tale om genoprustning, eftersom batteriet, som bar navnet »Grosser Kurfürst«, havde stået her indtil sommeren 1940.

Med planerne om opstilling af disse batterier mente Seekriegsleitung, at man havde sikret kystfarvandene omkring Bornholm og nordvest for Jylland tilstrækkeligt.

Tid til diskussion

Arbejdet med forberedelserne til opstillingen af de svære batterier var som nævnt gået hurtigt - for hurtigt efter nogles mening. Det gav nemlig efterfølgende anledning til en del diskussion frem og tilbage mellem de højeste instanser i den tyske flåde; en diskussion som gør det muligt at få et klarere indblik i overvejelserne og prioriteringen bag opstillingen af de svære kystbatterier i Østersø-området.

Generaladmiral Carls, chef for Marine-

gruppenkommando Nord, som havde kommandoen over alle den tyske flådes styrker i Nord- og Østersøen, beklagede sig i et brev til Seekriegsleitung den 27. oktober over, at han som ansvarlig chef ikke var blevet inddraget i overvejelserne om de svære batteriers opstilling. Først et par uger tidligere havde han via rygter fra sin underordnede instans, Marinestation der Ostsee, fået nys om planerne for opstilling af batterier indenfor hans ansvarsområde, og den 21. oktober var han endelig blevet officielt informeret af Seekriegsleitung. Var det ikke den øverstbefalendes politik at inddrage de berørte instanser i beslutningsprocessen, når der skulle træffes så store beslutninger indenfor deres ansvarsområder? Carls tilføjede desuden, at han fandt, at det var vigtigere at opstille et svært batteri på den nordlige del af Bornholm end i syd, hvor det ville være tilstrækkeligt med et middelsvært batteri. Til bemærkningen knyttede han det syrlige forbehold, at han jo naturligvis ikke kendte til Seekriegsleitungs bevæggrunde for dens anderledes prioritering.¹⁵

Dermed var Gruppe Nord's overvejelser imidlertid ikke slut; den 16. november sendte den et brev til Marinestation der Ostsee, hvori man gjorde rede for sine synspunkter vedrørende prioriteringen af kystartilleriet ved Østersøen. Opprioriteringen af »Bornholm Nord« på bekostning af »Süd« blev gentaget og begrundedes med, at behovet for et svært batteri i syd ikke var så påtrængende, eftersom Rønne Banke udelukkede passage af store skibe mod vest. Til spærring af farvandet mellem Bornholm og den tyske østersøkyst foreslog man i stedet, at der blev anlagt et ø-batteri, »Inselbatterie«, på Adlergrund, som ligger ca. midt mellem Rügen og Bornholm. Desuden foreslog man et batteri opstillet på Rügen, så farvandet kunne lukkes helt; dette batteri mente man var vigtigere end »Bornholm Süd«. Endelig mente man, at det var vigtigere at opstille et batteri ved Skagen end ved Kolberg.¹⁶

Tysk kommandostruktur i Østersøen, efteråret 1940

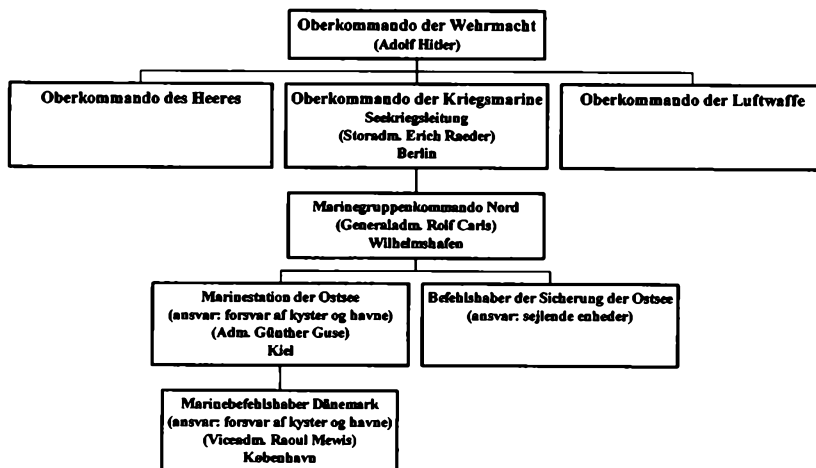

Fig. 5: Skema over den tyske flådes kommandostruktur i Østersøen, efteråret 1940.

Først præcis en måned efter at Gruppe Nord havde skrevet sit klagebrev, den 27. november 1940, tog Seekriegsleitung sig tid til at besvare det. Seekriegsleitung beklagede, at Gruppe Nord ikke var blevet inddraget i beslutningsprocessen, men begrundede det med hastværket, som skyldtes krigsforholdenes krav om hurtig beslutning og handling.

Til Gruppe Nords indvendinger vedrørende placeringen af batterierne på Bornholm svarede Seekriegsleitung, at problemstillingen ved overvejelserne om opstillingen af batterierne ikke havde været at skabe en så dækkende forsvarszone foran de tyske østersøhavne som muligt, men hvorledes det til rådighed stående artilleri i den nuværende situation kunne indsættes mest hensigtsmæssigt. Det drejede sig derfor ikke kun om kystforsvar i snæver forstand, men om at forstærke sikringen af kystfarvanderne, »Küstenvorfeldsicherung«. Efter Seekriegsleitungs mening var det afgørende at skyde de sikrede farvandsområder, som

egne handelsskibe og underlegne flådestyrker i nødsfald kunne trække sig tilbage til, så langt frem som muligt. Dette var den egentlige hensigt bag opstillingen af batterierne ved Hanstholm-Kristiansand og området omkring Bornholm samt Danzigbugten.¹⁷

Diskussionen af prioriteringen sluttede imidlertid ikke med dette brev. Den 5. december fremlagde Marinestation der Ostsee en rapport om, hvorledes arbejdet med genoprustningen ved Østersøen skred frem. I rapporten blev der desuden taget stilling til Seekriegsleitungs placering af det svære kystartilleri. Stationen påpegede, at den åbenbart planlagte artilleristiske spærring af farvandet mellem Kolberg og Bornholm ikke var mulig p.g.a. den store afstand. Stationen mente, at en spærring på linjen Bornholm-Adlergrund-Rügen ville være mere gunstig, men afviste Gruppe Nords forslag om at anlægge et batteri på Adlergrund, da dette ville byde på for store tekniske vanskeligheder. I stedet foreslog man en kraf-

tig minering af farvandet ved Adlergrund, og sluttede sig til Gruppe Nords forslag om et batteri på Rügen. Ligesom Gruppe Nord vurderede Stationen, at »Bornholm Nord« var vigtigere end »Süd«. Station Ost afviste derimod Gruppe Nords forslag om et batteri ved Skagen, fordi det ikke ville kunne spærre hele Kattegat. Derimod forsløg stationen, at der blev opstillet et batteri ved den nordlige indsejling til Store Bælt.¹⁸

Seekriegsleitung svarede på Station Ost's overvejelser allerede den 16. december. Man afviste at lægge den artilleristiske farvandssikring på linjen Bornholm-Adlergrund-Rügen med den begrundelse, at det ville efterlade Oder- og Stolpe Bankerne helt uden beskyttelse fra artilleri. Et svært batteri ved Ranzow ansås dog for at være ønskeligt som en tilbagetrukket linje, »rückwärtige Linie«, men måtte i første omgang stilles i bero. Seekriegsleitung tilsluttede sig Station Ost's afvisning af rimeligheden i at opstille batterier på Adlergrund og ved Skagen. Man mente imidlertid heller ikke, at der var behov for et batteri ved Store Bælt, da der her kunne genføres et tilstrækkeligt forsvar ved hjælp af miner, torpedobåde og fly.¹⁹

Hermed var diskussionen afsluttet, ikke blot p.g.a. vægten af Seekriegsleitungs argumenter, men krigens videre udvikling skulle også snart gøre den uaktuel.

Det er interessant at lægge mærke til Seekriegsleitungs argumentation for at opstille det svære artilleri ved Skagerrak og Østersøen. Begrundelsen var nemlig ikke, at man ville opnå en total spærring af farvandene, som det senere synes at være blevet målet i Skagerrak.²⁰ Derimod ønskede man med de svære kanoner at sikre sine egne skibes sejlads under kysten mod angreb fra fjendtlige skibe. Denne målsætning var også den mest realistiske, eftersom 38 cm kanonerne effektive rækkevidde var langt mindre end den maksimale på 55 km. På dette tidspunkt af krigen regnede man således kun

med, at de svære batterier ville have en effektiv rækkevidde på ca. 25 km, fordi det især om natten ikke var muligt at foretage målobservationer på større afstande. Dog mente man, at rækkevidden kunne udvides noget ved anvendelse af radarer, så man f.eks. kunne forstyrre fjendtlige skibe under stryging af minefelter.²¹

Opstillingen aflyses

I mellemtiden skred arbejdet på byggepladsen ved Dueodde jævnt fremad, og også de andre forberedelser på at gøre batterierne klar fortsatte. Efter en del skriverier frem og tilbage gav OKM den 13. december Marinestation der Ostsee ordre om, at den skulle opstille en ny artilleriafdeling til bemanning af de planlagte batterier på Bornholm (Marine-Artillerie-Abteilung 514). Senest den 1. april skulle der være opstillet en besætning for batteri »Süd« og senest den 1. juli 1941 én for batteri »Nord«.²²

I de første dage af 1941 blev det imidlertid klart, at leverancen af svære skibskanoner ville blive forsinket. Seekriegsleitung overvejede derfor den 15. januar 1941, hvilken betydning dette skulle få for de batterier, som var ved at blive bygget. Staben foreslog, at det næste batteri på fire 38 cm kanoner, som blev leveret, skulle deles, så der kom to til Hanstholm og to til Bornholm. Derved ville den hidtidige planlægning omtrent kunne følges. Raeder besluttede imidlertid, at alle fire kanoner skulle til Hanstholm. Sikringen af Skagerrak blev nu anset for vigtigere end den mellemste Østersø.²³

En vigtig grund til denne nye prioritering har formodentlig været, at Raeder nu var overbevist om, at planerne om at angribe Sovjetunionen ville blive ført ud i livet. Hitler havde nemlig udstedt sin »Barbarossa«-befaling om angrebet på Sovjetunionen den 18. december 1940, og Raeder regnede nu ikke længere med at kunne få Hitler til at ændre mening.²⁴ Batteriet på Dueodde lå så

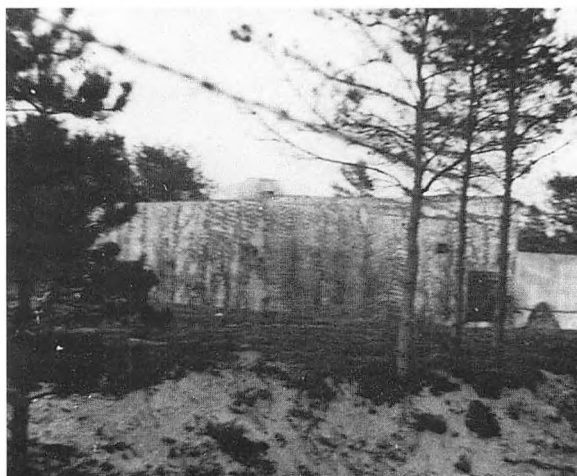
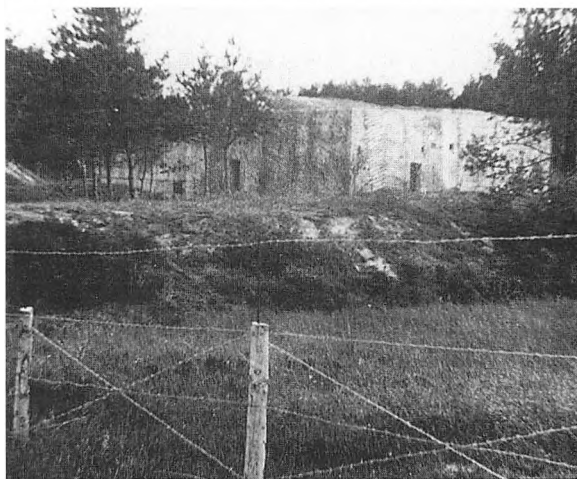
tilbagetrukket, at der næppe ville blive behov for det i forbindelse med angrebet; dermed var skæbnen beseglet for batteriet på Dueodde.

Afviklingen af arbejdet på Dueodde

Der skulle dog gå endnu et par dage, før Raeder endeligt tog stilling til, hvilke konsekvenser den nye prioritering skulle få. Han besluttede da, at fundamenterne for alle de tre svære batterier, som var under bygning, skulle færdiggøres, men at kanontårne kun skulle opbygges i de batterier, hvor kanonerne faktisk skulle leveres og opstilles.²⁵

Det kan virke mærkeligt, at man valgte at fortsætte byggeriet, selv om det var besluttet, at der ikke ville komme kanoner. Kildematerialet tillader desværre ikke på dette punkt et nøjere indblik i bevæggrundene. Den eneste forklaring på forholdet gives i en oversigt fra OKM's »Hauptamt der Marinewaffenämter« over »Ost-Aufrüstung«. Heri hedder, at det skete, for at man i tilfælde af behov (»im Bedarfsfall«), kunne opstille to kanoner. At nedprioriteringen muligvis ikke regnedes for definitiv fremgår af, at det i samme beretning bemærkes, at der *ikke foreløbigt* var planer om at opstille skyts på Bornholm: »Aufstellung schwerer Geschütze ist nach der neuen Entscheidung vorläufig nicht vorgesehen«.²⁶

På baggrund af dette kan man ræsonnere sig frem til to mulige bevæggrunde for, at man alligevel fortsatte byggeaktiviteten: 1) muligheden for, at »Barbarossa« kunne blive aflyst eller udsat, eller 2) at det ikke lyk-

Fig. 6-8: Efter indstilling af byggeriet på Dueodde blev bunkerne indhegnet med pigtråd og bevogtningen overladt til ø-kommandanten i Rønne. Hegnet og skiltningen forhindrede imidlertid ikke den illegale efterretningstjeneste i senere at fotografere og foretage en nøje undersøgelse af bunkerne. Fotos fra 1942. (Bornholms Forsvarsmuseum.)

kedes den tyske flåde at spærre den sovjetiske flåde inde under »Barbarossa«, som det var planlagt. I begge tilfælde ville man fortsat have brug for den beskyttelse, et batteri på Bornholm kunne yde den tyske sejlads i den mellemste Østersø.

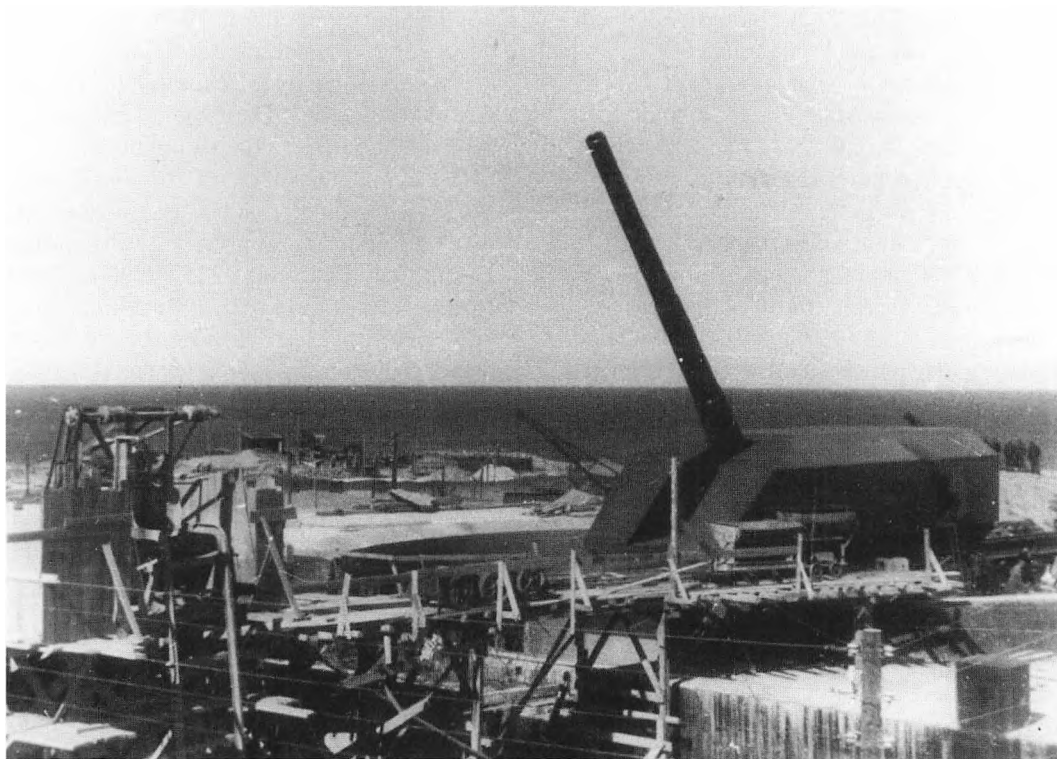
Den 25. januar informerede OKM bl.a. Marinegruppenkommando Nord og Marinestation der Ostsee om beslutningen. Den 29. januar gav marinestationen Marinebefehlshaber Dänemark besked om afgørelsen. Den 4. februar 1941 modtog så fæstningsstaben på Bornholm en opringning fra OKM om, at arbejdet gradvist skulle indstilles - »einschlafen« - der ville ikke komme yderligere forsyninger.²⁷

Den 12. februar 1941 afholdt Marinebefehlshaber Dänemark et møde med repræsentanter for OKM, marinestationen og Organisation Todt. Det blev besluttet, at arbejdet kun skulle fortsættes på kanonstilling III og IV (de to østligste). Det var meningen, at kun selve fundamentet og maskinafdelingen, som tilsammen udgjorde ca. 1/3 af bunkerens bygningsmasse, skulle færdiggøres. Dette arbejde skulle være afsluttet pr. 15. april 1941.²⁸

Med Seekriegsleitungs beslutning om prioriteringen fra 15. januar var det også klart, at planerne om det andet batteri på øens nordlige del måtte skrinlægges. Den 30. januar 1941 udsatte Seekriegsleitung således

Fig. 9: Den militære kutyme foreskriver, at befæstningsanlæg skal camoufleres. På dette billede fra 1942 ses pyramidestubbe af armeringsjern ved Dueoddestillingen, dækket med camouflagenet. Det drejer sig formodentlig om forarbejder til de betonsøjler, som skulle bære skinnerne til den portalkran, der skulle anvendes ved monteringen af kanontårnet i midten af bunkerens. (Bornholms Forsvarsmuseum.)

Fig. 10: Én af de 38 cm kanoner, som oprindeligt var bestemt for Dueodde, fotograferet på Hanstholm i sommeren 1941. Kanonen er færdigmonteret, men som det ses mangler endnu noget arbejde på selve bunkeren. (Marineschule Mürwik.)

beslutningen om, hvor »Nina«-kanonerne skulle anvendes.²⁹ Der er intet der tyder på, at planerne for opstilling af kanonerne på den nordlige del af Bornholm nogensinde nåede længere end til skrivebordet.³⁰ I marts 1941 blev det fastslået, at kanonerne først ville være klar i juli 1941, altså efter angrebet på Sovjetunionen. Det blev da foreslået, at kanonerne eventuelt kunne anvendes til forsvar af Kristiansand.³¹ Det endelige resultat blev, at kanonerne blev opstillet på øen Guernsey, i den Engelske Kanal.

Da det blev besluttet, at kun kanonstilling III og IV skulle bygges delvist færdige, var der endnu ganske meget arbejde, som stod igen. Kun ved den ene bunker var

man nået så vidt, at den arbejdssål, som bunkrens jernskelet og forskalning skulle bygges op på, var blevet støbt og jernfletningen så småt gået i gang. På den anden bunker var udgravningsarbejdet endnu ikke afsluttet. Alligevel fortsatte arbejdet troligt på disse to bygningsværker, mens udgravningerne til de to øvrige bunkere blev fyldt til.

Det uventet hårde vintervejr med megen sne forsinkede arbejdets afslutning en del, så det sidste støbearbejde først blev færdigt i begyndelsen af maj. Derefter manglede kun mindre oprydningsarbejder og færdiggørelsen af tilfartsveje og ramper til bunkerne. Inden da var man dog forlængst begyndt at borttransportere barakker og de vigtigste maskiner, som skulle anvendes i

Kristiansand. Den første damper med udstyr afgik i begyndelsen af maj.³²

I juni blev de to opførte bunkere camoufleret med sløringsnet og indhegnet med pigtråd. Den 24. juni 1941 blev anlæggene overdraget til ø-kommandanturet, som skulle sørge for, at anlæggene blev bevogtet. Den 25. juni blev »Festungsbaudienststelle« og den 30. juni Organisation Todt's byggeledelse for Bornholm officielt opløst.³³

Hermed var det endelig slut. Batteriet ved Hela var det eneste af de svære batterier, som i efteråret 1940 var planlagt ved Østersøen, der blev færdigbygget. Ved overfaldet på Sovjetunionen den 22. juni 1941 var således to af batteriets 40,6 cm kanoner skudklare.³⁴ I løbet af meget kort tid efter overfaldet lykkedes det den tyske flåde at spærre den sovjetiske flåde inde i den inderste del af Finske Bugt. Dermed var truslen mod den tyske Østersøkyst forsvundet, og allerede i efteråret 1941 blev batteriet flyttet til Calais i Nordfrankrig.

Efterspil

De to opførte bunkertorsoer blev aldrig anvendt efter deres oprindelige formål. Den tyske kommandant for Bornholm foreslog

dog i slutningen af marts 1943, at man kunne opstille et radarapparat til brug for raketforsøgsanlægget i Peenemünde i en af kanonstillingerne.³⁵ Dette blev imidlertid tilsyneladende heller ikke til noget.

Det kunne næsten se ud, som om den tyske flåde havde glemt kanonstillingerne, da man atter fik brug for at befæste Bornholm. I slutningen af januar 1945 var Østfronten rykket så langt mod vest, at Bornholm snart ville være truet, og samtidig fik øen større betydning som støttepunkt for den tyske flåde i forsøget på at evakuere så mange tyskere som muligt fra de østlige områder. Det blev planlagt at opstille en række lette og middelsvære batterier med kalibre mellem 7,5 og 12,7 cm; overvejelser om opstilling af svært artilleri omtales derimod ikke.³⁶ Et batteri på Dueodde ville endda kunne dække både Neksø og Rønne, som var de to havne, de tyske forsvarsforberedelser koncentreredes om. Denne undladelse kan ikke blot skyldes, at tyskerne havde opgivet at bygge svære batterier på grund af krigens nært forestående afslutning; så sent som i midten af marts 1945 kunne OKM nemlig midt i al modgangen trøste sig med, at produktionen af svært kystartilleri gik bedre end frygtet og ville kunne fortsætte.³⁷

Litteratur og trykte kilder

- Andersen, O.: Tyske befæstningsanlæg på Bornholm. København 1978.
- Andersen, O.: Dueoddebatteryet. I: Bornholms Militære Domiciler. Ringsted 1985.
- Barfod, Jørgen H.: Et centrum i periferien. Rønne 1976.
- Fjørtoft, Jan Egil: Tyske kystfort i Norge. Arendal 1982.
- Hendriksen, Knud: Våben i Klitterne. København 1983.
- Kriegstagebuch der Seekriegsleitung 1939-1945, Teil A, Bd. Iff. Berlin/Bonn/Hamburg 1989ff.
- Müller, Rolf-Dieter & Gerd R. Ueberschär: Hitler's War in the East 1941-1945. Providence/Oxford 1997.
- Poulsen, Henning: Hitlers Krig, 1939-1941. Den 2. Verdenskrig, bd. 1, København 1989.
- Salewski, Mikael: Die deutsche Seekriegsleitung 1935-1945, Bd. I. Frankfurt a.M. 1970.
- Stemann, P. Chr. v.: En dansk Embedsmands Odysé, Bd. 1. København 1961.

Utrykte kilder

Rigsarkivet (RA)

Festungs-Pionierstab 26, diverse 1939-1942.

Arkivalier af tysk proveniens, pk. K 500.

Indberetninger til Generalkommandoens Efterretningstjeneste, 1940-1941. De militære efterretningstjenester, »Stockholmsarkivet«, pk. LXXXI og CXX.

Kriegstagebuch des Inselkommandanten Bornholm, 16.3.1943-15.7.1944. Håndskriftssamlingen XVI, pk. 26 læg 271.

Kriegstagebuch des Marinebefehlshaber Dänemarks, 6.4.1940-30.9.1941. Håndskriftssamlingen XVI, pk. 17 læg 248, pk. 18 læg 249-250.

Oberkommando der Kriegsmarine, Marineattachégruppe: Dänemark 1940-1941. Håndskriftssamlingen XVI, pk. 30 læg 321.

Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (BA-MA)

1./Seekriegsleitung, »Barbarossa«: Ost-Aufrüstung, V 7, Band 1, 21.8.1940-17.3.1941. RM 7/987.

1./Seekriegsleitung, »Verschiedenes«, 16.11.1939-9.1.1941. RM 7/1573.

Kriegstagebuch des kommandierenden Admirals der Marinestation der Ostsee, 01.06.-31.08.1941. RM 31/3205.

Marinegruppenkommando Nord. Akte Gkdos. 20 - Küstenverteidigung. Bd. 1: 10.8.1940-10.2.1942. RM 35 I/249.

Marinegruppenkommando Nord. Akte Gkdos. 33 - Küstenverteidigung. Bd. 1: 10.8.1940-15.4.1943. RM 35 I/324.

Marinegruppenkommando Nord. Akte Chefsache A23 - Küstenschutzfragen, Ostseeverteidigung. Sept. 1939-März 1943. RM 35 I/360.

Noter

1. Stemann s. 118-138.
2. Barfod s. 39-42.
3. Andersen 1978 - genoptrykt i Dansk Artilleri-Tidsskrift 6/1983 s. 135-41, 1/1984 s. 10-17 og 2/1984 s. 30-36. Andersen 1985 BON-o8 s. 9-22.
4. Salewski s. 365.
5. Salewski s. 361.
6. Poulsen 1989 s. 177-202. Spørgsmålet om hvornår og hvorfor Hitler besluttede sig for at angribe Sovjetunionen er dog omstridt. Således mener de fleste tyske forskere, at Hitler traf sin endelige beslutning allerede i juli 1940, og det af ideologiske årsager (antikommunisme og antisemitisme). jfr. Müller & Ueberschär 1997 s. 32-34. Hitlers personlige interesse for opstilling af svært artilleri på Bornholm er efter min mening et indicium for, at Hitler først traf sin endelige beslutning om angrebet på Sovjetunionen i december 1940. Planerne om svære batterier så langt vest på som Bornholm kan nemlig vanskeligt tolkes som forberedelse til en angrebskrig mod Sovjetunionen. Planerne blev da også opgivet, da beslutningen om angrebet på Sovjetunionen lå fast.
7. 1/Skl. I Op. 2003/40 v. 21.8.40. BA-MA, RM 7/987. Salewski s. 365.
8. 1/Skl. 16984/40 v. 27.11.1940. BA-MA, RM 35 I/249.
9. KTB Skl. Teil A, 28.9.1940.
10. Ergebnis der Geländeerkundung auf Bornholm, 15.10.1940. RA, pk. K 500.
11. KTB Marbef. »Allgemeines«, 1.-15.11.1940.
12. 1/Skl. 14969/40 v. 19.10.1940. BA-MA, RM 35 I/249.
13. 1/Skl. Ic 14303/40 v. 4.10.1940. RA, HS XVI, pk. 30/321.
14. Fjørtoft s. 60.
15. Gruppe Nord 2679/40 v. 27.10.1940. BA-MA, RM 35 I/324.
16. Gruppe Nord 1153/40 v. 16.11.1940. BA-MA, RM 35 I/249.
17. 1/Skl. 16984/40 v. 27.11.1940. BA-MA, RM 35 I/249.

18. Stat. Ost AI 266/40 v. 5.12.1940. BA-MA, RM 35 I/360.
19. I/Skl. 2579/40 v. 16.12.1940. BA-MA, RM 7/987.
20. Hendriksen s. 804-805.
21. Gruppe Nord 2679/40 v. 27.10.1940. MA-BA, RM 35 I/324. I/Skl. I Op 2579/40 v. 16.12.1940. BA-MA, RM 7/987.
22. OKM A IId 2029/40 v. 13.12.1940. BA-MA, RM 7/1573.
23. KTB Skl. Teil A, 15.1.1941.
24. Salewski s. 363.
25. KTB Skl. Teil A, 24.1.1941.
26. OKM/M Wa Stb 1361/41 v. 7.3.41. BA-MA, RM 7/987.
27. I/Skl. Id 1391 v. 25.1.1941. BA-MA, RM 35 I/249. Stat.Ost 20114/41 AII v. 29.1.1941. Håndskrevet »Aktenvermerk«, 4.2.1941. RA, Pk. K 500.
28. KTB Marbef. 12.2.1941.
29. I/Skl. I Op 75/41 v. 30.1.1941. BA-MA, RM 7/226.
30. Noget sådant nævnes i det mindste ikke i de meget detaljerede indberetninger til den danske militære efterretningstjeneste 1940-41 (RA., Stockh.ark., pk. LXXXI og CXX). Amtmand Stemann nævner heller intet herom i sine erindringer (1961).
31. KTB Skl. Teil A, 14.3.1941.
32. KTB Marbef. »Allgemeines«: 16.-30.4.1941 og 16.-31.5.1941.
33. KTB Marbef. 1.7.1941, »Allgemeines«: 1.-15.5.1941 og 16.-30.6.1941.
34. KTB Stat. Ostsee, Anlage zum K.T.B. v. 22.6.41. O. Andersen (1979, s. 8) hævder, at batteriet ved Hela aldrig blev opstillet; det er tydeligvis forkert.
35. KTB Inselkommandant Bornholm (s. 190): Teil II. »Vorkommnisse und Stellungnahme allgemeiner Art.«
36. KTB Skl. Teil A, 27.1.1945, 29.1.1945, 18.2.1945, 19.2.1945, 20.3.1945.
37. KTB Skl. Teil A, 11.3.1945.

Bornholms Lokalhistoriske Arkiv

Af fhv. overbibliotekar H.C. Larsen

I bind 14 og bind 17 af *Bornholmske Samlinger*, 2. række, har der været bragt artikler om arkivets virksomhed efter dets start i 1975. I et referat fra et kursus, som lektor Knud Møller – en af arkivets første medarbejdere – deltog i (1980), skriver han:

”Endelig vil jeg fortælle om nogle indtryk fra et kursus, som SLA [*Sammenslutningen af Lokalarkiver*; red. anm.] holdt i Silkeborg over emnet: *'De Folkelige bevægelers historie.'* Størst indtryk gjorde det næsten på mig at konstatere, at de lokalhistoriske arkiver i sig selv er en ny folkelig bevægelse, groet op af 'græs-rødderne' og i en rivende udvikling. Min side-mand ved frokosten fortalte med store julelys i øjnene om, hvorledes de i landsognet på Falster havde startet med en gruppe på 12 personer og med egne midler havde fået arkivet etableret. Jeg følte mig hensat til de første kristne menigheder. Man må jo forstå, at når et sogn først har set kirken, mejeriet, transformatorforeningen, forsamlingshuset, gymnastikforeningen, bageren, cykelværkstedet og til sidst også sognerådet forsvinde eller glide i baggrunden – og sidder tilbage med måske blot degnen og smeden, så er man i fare for at miste sin identitet og prøver på i alt fald at redde minderne om nogle af disse funktioner og demokratiske folkelige bevægelser.”

Ved starten af *Bornholms Lokalhistoriske Arkiv* var der blandt initiativtagerne, herunder repræsentanter for Bornholms amtskommune og Rønne kommune, enighed om, at der så vidt muligt kun burde være ét arkiv for hele Bornholm. Arkivet er i dag vel nok det eneste lokalhistoriske arkiv, der omfatter et helt amt.

Det har således vist sig i de snart 25 år, arkivet har eksisteret, at det forhold, at det er offentlige råd, der står bag arkivet, har

medvirket til, at man trygt kunne aflevere til det i bevidstheden om sikkerhed for dets fortsatte eksistens. Mange meget værdifulde afleveringer er netop tilgået arkivet med den baggrund, men selvfølgelig også ud fra den betragtning, at tingene på den måde kunne forblive på Bornholm og være tilgængelige dér.

Kombinationen af Bornholms Centralbiblioteks store lokalhistoriske samling af trykt materiale om øens forhold og historie og arkivet under samme tag har også i årenes løb vist sig at være en styrke. Ved løsningen af de mange lokalhistoriske spørgsmål, der stilles, er det ikke afgørende, om svarene kan findes i trykt eller utrykt materiale, men om de overhovedet kan findes. I det daglige arbejde i bibliotek og arkiv er det en erfaring, at netop de mange søgemuligheder, som den overordentligt omfattende litteratur om Bornholm giver - parret med mulighederne i det lokalhistoriske arkiv -, er en stor styrke i efterforskningen.

Da man i 1970 påbegyndte bygning af det nye Centralbibliotek i det daværende *Østre Anlæg*, var det nødvendigt at bortsprænge 2 beskyttelsesbunkers i området for at give plads til biblioteket. Det medførte, at der i kælderen til biblioteket blev indrettet 200 m² offentlige beskyttelsesrum ud over det sikringsrum, der i forvejen skulle være i en offentlig bygning.

I disse 200 m² svært armerede kælderrum fik man tilladelse til at etablere et lokalhistorisk arkiv med den klausul, at rummene skulle kunne rømmes og klargøres til deres tiltænkte formål inden for 24 timer.

Det har lykkeligvis endnu aldrig været aktuelt at foretage en sådan operation, end-sige en generalprøve på samme.

Lokalerne er takket deres opvarmning og

ventilation velegnede til arkivformål, men som opholdssted for de mange besøgende er de ikke tidssvarende, og som arbejdsplads for et evt. personale er de ikke lovlige. Ofte sidder arkivbenytterne i mange timer, om ikke i hele bibliotekets åbningstid i denne kælder – optaget af deres studier. Som opholdssted er kælderlokalerne ikke ideelle. På trods heraf opstår der inden for disse meget snævre rammer en særlig atmosfære af hjælpsomhed og socialt samvær blandt benytterne, som ofte har sammenfaldende interesser, bl.a. slægtsforskning. Det resulterer i en udstrakt beredvillighed til at hjælpe hinanden. Den mere øvede arkivforsker hjælper den mindre øvede, såvel med gode råd som med at betjene de ca. 10 læseapparater til mikrofilm samt de computere, der er til rådighed.

En egentlig besøgsstatistik over arkivets benyttelse kan vanskeligt udarbejdes. I 1997 prøvede man at tælle antallet af direkte brugere, altså personer der selv kom og fx benyttede læseapparaterne til mikrofilm. Da arkivet er tilgængeligt i hele bibliotekets åbningstid, og der derfor ikke har været nogen til at registrere besøgstallet hele tiden, er opgørelsen behæftet med en vis usikkerhed. I årets første 3 måneder besøgte ca. 1250 personer arkivet. Det samlede besøgstal på årsplan var det pågældende år ca. 5000 personer. Hertil kommer de særdeles mange forespørgsler og opgaver inden for lokalforskningen, der stilles pr. brev, telefon eller via Internettet. Ofte er det overordentligt tidkrævende henvendelser fra fx forskere, forfattere og institutioner i ind- og udland.

Ved de årlige møder, der indtil 1997 har været afholdt med arkivets styrelse og kontaktudvalg, har et stående punkt været omtale af pladsproblemerne i forbindelse med virksomheden. Mikrofilm og disketter optager ikke megen plads, men det gør til gengæld de omfattende afleveringer fra institutioner, foreninger, virksomheder mv.,

som modtages. I adskillige tilfælde har man måttet konstatere, at der henligger arkivsamlinger på Bornholm, som af pladsmangel ikke kan modtages inden for de nuværende rammer.

Allerede på et tidligt tidspunkt har det måttet erkendes, at et lokalhistorisk arkiv ikke var aktuelt i forbindelse med opbevaring af de bornholmske kommuners arkiver, hverken pladsmæssigt eller personale- og arbejdsmæssigt. Det betyder, at opgaven løses af *Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm*.

For Rønne, Hasle og Allinge-Gudhjem kommuners vedkommende er arkiverne overgået til Landsarkivet, og der er udgivet trykte registraturer over deres indhold. Især de ældre kommunearkiver giver ofte et særdeles interessant indblik i forhold og problemer i et landsogn. Som et eksempel på et fuldstændigt bevaret "Sognearkiv" valgte Landsarkivet at bevare det fra Rutsker sogn i sit fulde omfang. Det går tilbage til 1840, og alt er bevaret indtil mindste detalje. Takket være en lokalhistorisk interesse-ret, Jørn Uffe Hansen, har dette enestående kommunearkiv kunnet afleveres intakt til Landsarkivet.

Ét område har man efter aftale med Landsarkivet trukket ud af kommunearkiverne, idet man har ønsket, at det forblev på Bornholm. Det drejer sig om "Skolearkiverne." Det indebærer, at alle skolearkiver afleveres til det lokalhistoriske arkiv. I forvejen har man fået dette materiale fra flere af de gamle sogne- og byskoler samt andre skoleformer helt tilbage til 1820. Alene de mange navne, der forekommer i materialet, har interesse i forbindelse med slægts- og personforskning.

Et beslægtet område til skolevæsenets historie er fx skriftsprogets udvikling. En forsker, som specielt studerede landbefolkningens håndskrift i perioden 1870-90, havde fx stor interesse i en samling breve til en praktiserende læge fra hans patienter i den-

ne periode. Ud over det sjældne i, at sådanne breve overhovedet er bevarede og siger noget om befolkningens forhold til lægen i det daglige på den tid, er de altså også eksempler på skrivekunnen og -stil i denne periode.

Efter aftale med de statslige arkiver (*Rigsarkivet*) er det blevet tilladt de lokale menighedsråd på Bornholm at aflevere deres arkivsager til det lokalhistoriske arkiv. Det har betydet, at kirkegårdsprotokollerne – foreløbig for Rønne tilbage til 1867 – er forblevet på Bornholm. De giver personoplysninger, som det i adskillige tilfælde ikke er muligt at finde andre steder.

Betydelige dele af arkivet er i årenes løb overført fra Bornholms Museum, og også fra andre institutioner og arkiver er der modtaget arkivalier. Det gælder fx lektor Jørgen Barfod (*Frihedsmuseet*), fra hvem man har modtaget arkiv for ”Danmarks Frihedsråds Lokalkomité på Bornholm”, som i høj grad rummer kildemateriale til ovennævntes bog: *Et centrum i periferien. Modstandsbevægelsen på Bornholm* (Bornholmske Samlinger, II. række, bd. 9 (1976)).

Kun i få tilfælde har det været nødvendigt at betale for at erhverve enkelte arkivalier. Det gælder fx en smukt læderindbunden, håndskrevet *Gildesskraae for Sognemændene i Olsker-Sogn paa Bornholm*, dateret 1775. Den indeholder referater af møder i Gildelaug; bl.a. er der nøje gjort rede for de bøder i form af øl og brændevin, som medlemmerne måtte udrede, når de forbrød sig mod vedtægten. Denne lille ”perle” var endt i USA, hvis ikke arkivet havde købt den. Også ”Tiendelister” for Rutsker sogn 1776-1857 har det været nødvendigt at købe antikvarisk ligesom en samling fremragende fotografier af samtlige gamle skoler på Bornholm. De lokalhistoriske arkiver har ganske givet også en opgave i at opspore og eventuelt indkøbe ”gamle sager”, som gøres til genstand for omsætning.

Ud over de omfattende samlinger, eksempelvis *De bornholmske jernbaners arkiv*, *Rønne Theaters arkiv*, *Bornholms Maskinfabriks arkiv*, *Andelsmejeriernes arkiver*, *Fagforeningsarkiver*, *Gårdarkiver* og *Personarkiver*, forekommer der et væld af enkelt-sager, som giver et indblik i tidligere tiders dagligdag og større begivenheder. I 1851 besøgte kong Frederik VII sammen med sin gemalinde, grevinde Danner, Bornholm. I den anledning blev der bl.a. afholdt et festbal af Rønne Kommune d. 15. august, og en liste over de indbudte gæster samt et udførligt regnskab over alle udgifterne i den forbindelse ligger i arkivet.

Hvis man vil læse mere om denne årets begivenhed, er der i *Bornholms Avis* referater af de festligheder, der pågik, og som ikke var uden dramatik. Bl.a. står der om kongens besøg i Allinge:

”Ved Forsynets naadige Styrelse blev Hs. Majestæt Kongen i Löverdags d. 9. August frelst fra en stor og truende Fare, da Hestene for Allershøjestsammes Vogn bleve skye. I den Anledning har det behaget Hs. Majestæts Gemalinde, Hendes Naade Fru Grevinde Danner, til Fordel for Huusarme i Allinge og Sandvig at stifte et Legat af 1000 Rbd., hvoraf Renten hvert Aars 9. August vil blive uddelt.”

Dagbøger, såvel fra bønder fra landet som fra søfolk, samt husholdningsregnskaber er også væsentlige kilder til at forstå vilkårene i gamle dage.

I 3 ”kasse- og regnskabsbøger”, som dækker udgifterne i en familie i tiden 1871-96, er der ned til de mindste detaljer gjort rede for indtægter og udgifter. Blot er der ingen oplysninger om navnet på den, der har ført dette overordentligt nøjagtige husholdningsregnskab. Det var jo kun til eget brug. Der er udgifter til alle mulige daglige fornødenheder til husholdningen. De giver et indtryk af en nogenlunde velstillet borgers levestandard, hvor der også har været plads

til god vin og tobak. Men der er også fx tale om støtte til plejebørn og familiemedlemmer, leje af stolesæde i kirken, regelmæssige køb af prædikensamlinger, en skærv til lirekassemænd og bydreng, bidrag til smedene i København under en lockout i 1885, medlem af *Demokratisk Samfund*, støtte til den slesvigske sag og meget, meget andet. De eneste spor, som antyder, hvem der har ført disse nøje regnskaber, er nogle udgifter til "kridt i skolen" og "spanskrør til skolebrug". Det leder tanken hen på, at der her er tale om en skolemand, og da der et sted står: "*Krans til Nabo Sonnes Kiste*" i 1887, er det ikke vanskeligt med bistand i vejviser og folketælling at finde ud af, at det må være overlærer Othenius Kofod ved Borgerskolen på Store Torv i Rønne.

I rigsdagsstenograf P. K. Stibolts håndskrevne erindringer, også i arkivet, er der en 5 siders karakteristik af denne ansete Rønneborger, sådan som en elev erindrings sin gamle lærer, men uden de mange nuancer, som fremgår af et omhyggeligt ført husholdningsregnskab, der bl.a. afspejler en social bevidsthed og et engagement i såvel det nære samfund som i tidens politiske og åndelige rørelser.

Et andet eksempel på et privat regnskab er fra Østerlars sogn, hvor landpostbud Ludvig Markussen, *Nybro* (Østerlars), opregner sine indtægter og udgifter i 1903. Desuden har han opmålt sin og sine kollegers post-ruter med skridttæller. For hans eget vedkommende er ruten Nybro-Saltuna opmålt til ca. 3 mil – eller godt og vel 20 km – med nøje angivelse af de enkelte adresser og deres indbyrdes afstande. Hans årlige vederlag som postbud er kr. 598,50. Derudover driver han lidt landbrug med en ko og nogle svin og høns samt kalv. Indtægterne heraf bringer hans samlede årlige indkomst op på kr. 1431,37, men hans udgifter er større, og der bliver et underskud for året på kr. 177,58. Derfor må han anmode om henstand hos forskellige kreditorer, bl.a. sag-

føreren i Svaneke, der har sendt ham en regning på 58 øre, som han dog vælger at betale; ellers skal han bruge en hel dag på at give møde på dennes kontor.

De mange enkeltsager er med til at give eftertiden et indblik i de vilkår, mennesker levede under tidligere. De kan også i nogle tilfælde være med til at supplere fx de mange slægtsforskeres viden om de personer, man har familiemæssige relationer til.

Lige fra starten af arkivet har det stået klart, at en af de vigtigste opgaver var at få adgang til de "grundarkivalier", som findes på de statslige arkiver, og som er forudsætningen for bl.a. at studere slægts- og ejendoms historie. Tidligere var det nødvendigt at rejse til København og opsøge Rigs- og Landsarkiv, men med den forbedrede foto- og kopieringsteknik opstod muligheden for at erhverve disse basale arkivalier på mikrofilm. Det har i første række drejet sig om at købe kopier af samtlige eksisterende bornholmske kirkebøger, folketællinger, skifteprotokoller, skøder og panteprotokoller, land- og søruller, brandforsikrings- og taksationsprotokoller, men også fx politiets udvandrerprotokoller, "Waterscoutlister" (mønstringslister vedr. skibe) fra København 1746-1871 samt meget andet.

For kirkebøgernes vedkommende – de er vel det vigtigste kildemateriale i forbindelse med slægtsforskning – var og er der stadig et tilgængelighedsproblem, idet det kun har været muligt at erhverve kopier af dem, når indførslen er sket for mindst 100 år siden. Denne klausul har ikke været gældende for dem, der har kunnet benytte Landsarkivets læsesal i København direkte.

Efter en henvendelse fra Bornholms Lokalhistoriske Arkiv til rigsarkivaren i 1994 lykkedes det delvis at få lempet på tilgængeligheden, idet der efter forhandling med landsarkiverne og kirkeministeriet bestemtes følgende:

"For fødtes vedkommende frigives indførslerne

til salg af kopier, når de er 100 år gamle. For øvrige indførsler gælder samme regler for salg af kopier som for benyttelse af landsarkivernes læsesale, nemlig 50 år fra sidste indførsel, dog 10 år for døds- og begravelsesregistre.”

Selvom resultatet af denne henvendelse ikke var fuldt tilfredsstillende, er det dog en lettelse for kirkebogsbenyttere i det lokalhistoriske arkiv, idet man som regel via året for konfirmation, vielse og begravelse kan finde frem til fødselsdato, men begrænsningen på de 100 år forekommer rigeligt restriktiv i en tid, hvor vi har vænnet os til, at det offentlige har ganske godt styr på den enkelte borgers data.

Slægtsforskerne er suverænt den gruppe af brugere, der præger billedet af arkivbenyttelse mest. Ønsket om at finde sine rødder og interessen for at vide, hvem man er i slægt med, og hvem forfædrene var, er drivkraften i såvel unges som ældres besøg i arkiverne.

En af de væsentlige kilder inden for lokalhistorien er aviserne. Selvom arkivet i vid udstrækning er baseret på utrykt kildemateriale, danner aviserne en undtagelse. De bornholmske aviser, som er udkommet i årenes løb, findes indbundne i arkivet helt tilbage til 1828, hvor *Bornholms Avis* som den første udkom. De benyttes overordentlig meget, og derfor har man over en årrække fået dem mikrofilmet. Det betyder en ekstra sikkerhed for, at de bevares, og samtidig er der mulighed for via læseapparaterne med indbygget kopiering at tage aftryk af hele sider eller artikler.

Takket være årlige tilskud fra Bornholms amtskommune til arkivet har det været muligt at foretage de ovennævnte, bekostelige mikrofilmninger og at erhverve tidssvarende læseapparater med kopimuligheder.

Avisstof er oftest de eneste kilder man har, når det drejer sig om topografiske spørgsmål i videre forstand og personspørgsmål, fx interviews og nekrologer.

Derfor har man i bibliotekets lokalsamling en særlig afdeling for avisartikler, ordnet efter emner, og også i arkivet er der udklipssamlinger, som er afleveret af samlere af lokalhistorisk stof. Desværre har det ikke været muligt at vedligeholde og ajourføre disse samlinger, men det må alligevel anbefales, at man starter søgninger vedrørende lokalhistoriske emner med først at sikre sig, hvorvidt de har været behandlet i de lokale aviser.

Når det drejer sig om billedmateriale, først og fremmest fotografier, har arkivet og Bornholms Museum en uskreven aftale om at tilstræbe, at museet samler billeder inden for topografi, mens arkivet tager sig af personbilleder. Det betyder, at arkivet har en meget stor samling glasplader, der for størstedelens vedkommende stammer fra Rønnes fotografer. Tidsmæssigt dækker de perioden ca. 1890-1960. Ved søgning af billedmateriale må det dog tilrådes at søge både i arkiv og museum.

I det hele taget har der i årenes løb været et særdeles godt samarbejde mellem museet og arkivet, som bl.a. har medført, at en del arkivstof i museets samlinger er overført til arkivet.

Uden at bære ved til den diskussion, der løber i disse år om en fremtidig placering af museet, kunne man – som engageret i Bornholms lokalhistorie – godt ønske sig, at museet og biblioteket med tilhørende arkiv måske ligefrem kunne blive naboer. Der er god plads i området til begge institutioner.

Ældre smalfilm (8- og 16mm), optaget på Bornholm, er lokalhistorisk af stor værdi. Derfor er der også fra arkivets side gjort en indsats for at samle og kopiere det filmmateriale, man har kendt eksistensen af.

I 1930'erne blev der af en lokal smalfilmsentusiast, Georg Larsen, optaget en del 16 mm film, som bl.a. blev vist i den lokale biograf som en slags ugerevy med stof fra aktuelle bornholmske begivenheder. Der

er optagelser af motorcykelløb på Galløkken ved Rønne, kong Christian X's besøg på Bornholm, af "Fagenes Fest" i 1938, af et dyrskue i Almindingen m.m., men også optagelser af følgerne af et jernbaneuheld, hvor et tog løber løbsk og først standses, da det er ved at ryge i havnen i Rønne. Denne sidste optagelse er bevaret, fordi fotografen tog en kopi, inden han blev nødt til at aflevere originalen til banens ledelse, som nødigt så begivenheden omtalt.

En bemærkelsesværdig optagelse er fra 1936 fra Landstingsvalget på Bornholm, hvor der måtte lodtrækning til. Lodtrækningen var afgørende for selve flertallet i Landstinget; derfor vakte begivenheden opmærksomhed over hele landet. På filmen ser man amtmand von Stemmann trække borgmesteren i Rønne, Niels Niensens (Socialdemokratiet), navn op af en 3000 år gammel krukke, fundet i Bjørnebakken i Klemensker. Begivenheden blev sendt direkte i en radiotransmission, og bladene havde sendt en sværm af journalister og pressefotografer til Bornholm i den anledning. En af fotograferne benyttede sig endog af brevdUER for at få sine billeder hurtigt afsted. Selv det ærværdige *The Times* var mødt op for at referere begivenheden. Da det foregik længe før fjernsynets indførelse, er det en ganske spændende filmoptagelse, hvor en lodtrækning får landspolitisk betydning.

Andre begivenheder er også bevaret for eftertiden takket være filmamatørers årvågenhed. Fra majdagene i 1945 er der optagelser (8 mm smalfilm) af russernes bombardement af Rønne. Filmen er optaget fra Snorrebakken, og ud over bombenedslagene er der også optagelser af de mange mennesker og køretøjer, der bevæger sig op fra Rønne under evakueringen af byen, inden bombardementet finder sted. Denne film er vel nok den eneste filmoptagelse af de dramatiske begivenheder i 1945. I samarbejde med Danmarks Radio blev den overført til

16 mm film. Den er optaget af fhv. plantagebestyrer Nielsen, *Brejdablik*, som til alt held havde film i sit apparat og vidste at bruge denne mangelvare på de rette tidspunkter.

Også ældre turistfilm fra Bornholm er bevarede, ligesom lokale filmoptagelser fra fx Østermarie og Nexø. Et særligt kapitel i filmhistorien, som endnu venter på, at nogen giver sig i kast med det, er optagelser af nogle af de første spillefilm, der af filmselskaberne blev optaget på Bornholm. Det er film fra stumfilmens dage.

De blev optaget på Bornholm, bl.a. fordi man her havde den særlige natur med klipper og sandklitter, der kunne gøre det ud for ørkener. Der ligger en opgave i at undersøge, hvad der eventuelt måtte ligge af sådanne film i *Det Danske Filmmuseum*. En tysk spillefilm, *Es ruft das Meer*, bygget over Henrik Ibsens *Terje Vigen*, er optaget på Bornholm i 1932 og med adskillige bornholmere som statister. Hovedrollen havde en for den tid kendt tysk skuespiller – Heinrich George. Eftersøgningen af denne film har hidtil været forgæves, men måske ligger der en kopi et eller andet sted i Tyskland eller Danmark, hvor den først blev vist i Rønne 4 år efter indspilningen. Den fik ikke særligt gode anmeldelser.

I 1990 erhvervede arkivet ca. 1600 videokassetter fra det tidligere *TV-Bornholm*. Mange af dem rummer optagelser, som er af samtidshistorisk interesse, når man engang vil vide noget om, hvad der foregik på Bornholm i 1980'erne, belyst med billeder. Også lydbandsoptagelser med bl.a. interviews indgår i samlingerne.

En bevilling fra *Sparekassen Bornholms Fond* gjorde det i 1992 muligt at få kopier af de gamle matrikelkort over Bornholm, revideret 1816-18. Disse kort viser de enkelte gårdes og bebyggelses placering, veje, stier, stengærder, søer, damme, skove og oldtidsminder langt tilbage i tiden.

Kortene kan bruges sammen med de

såkalde "ortofotokort", som arkivet også har, og som er matrikelkort, taget som luftfotos i 1980. Ved at lægge kortene med de samme matrikler ved siden af hinanden har man derfor mulighed for at konstatere, hvilke ændringer der er sket i landskab og bebyggelser i det tidsrum, der er forløbet. Det er et materiale, der ud over at have interesse for arkæologer og forskere i øvrigt også interesserer grundejere og andre, der vil studere det bornholmske landskabs historie.

Når det drejer sig om Bornholms ældre historie, bør det nævnes, at lektor Ebbe Gert Rasmussen i samarbejde med arkivet har haft lejlighed til at gennemgå materiale i Landsarkivet i Lund med henblik på kilder, der vedrører Bornholms historie. Ligeledes har han beredvilligt brugt tid på at besøge og gennemgå Lübecks Stadsarkivs samlinger af arkivalier vedrørende Lübecks administration af Bornholm i 1500-tallet.

Materialet er kommet tilbage fra det tidligere Sovjetunionen efter genforeningen af de 2 Tyskland og indeholder bl.a. en regnskabsbog fra Hammershus, som er noget af det ældste, man har kendskab til. Ebbe Gert Rasmussen har udarbejdet fyldige rapporter om sine studieophold ved arkiverne.

(*Bornholmske Samlinger*, III. række, bd. 6 (1992), s. 81-94.)

Muligheden for at der ligger yderligere arkivstof vedrørende Bornholms historie i fx Greifswald og Stralsund burde evt. undersøges nærmere.

Et helt afgørende moment i arkivets virksomhed er den store, frivillige indsats, der gøres af alle dem, der ved en udstrakt anvendelse af deres fritid har bidraget til at udbygge dets kapacitet. Det drejer sig fx om det tidkrævende arbejde, det er at lægge eksempelvis folketællingerne, kirkebøgerne og skifterne ind på edb. Hvor omfattende og hvor langt man er med denne indsats kan bedst vurderes ved et besøg i arkivet.

Det er ikke alene arkivbenyttere bosat på Bornholm, der deltager i dette arbejde og med andre former for registrering. Også lokalhistorisk interesserede i det øvrige land bidrager i høj grad til at udbygge arkivets anvendelighed. Mange personer burde nævnes i denne forbindelse. De er som oftest medlemmer af *Bornholms Slægts- og Lokalhistoriske Forening*, som i høj grad, bl.a. også gennem sin mødeaktivitet, er med til at udbrede interessen for denne landsdels historie.

Litteratur om Bornholm indgået i Bornholms Centralbibliotek 1998-1999

Redaktionen afsluttet 1. september 1999. Af Niels Foght Hansen

Biblioteksvæsen

08.0215

Kvaliteten i udlåns ekspeditionen : Bornholms Centralbibliotek / udarbejdet af Signe Kure og Gunhild Vilhelmsen, 1998. - 22 blade+9 bilag.

Eksamensprojekt i faget »Service og kvalitetsudvikling i kommuner og amter« i kommunomuddannelsen.

Værker af blandet indhold

08.046

Friis, Poul

Med andre øjne : lommefilosofie. - Bornholms Tidendes Forlag, 1998. - 152 sider.

08.05

Bornholm i billeder / udgivet af William Dams Boghandel, Rønne. 1998 (33. årgang). 56 sider, ill.

08.05

Jul på Bornholm : Kulturhistorisk årsskrift / red. af Jens Sørensen. Bornholms Tidendes Forlag, 1998. (66. årgang). 64 sider, ill. Indhold: Ebbe Gert Rasmussen: Tre skippund jern. Hans Reusch: Henning Køie som visedigter. Finn Munch-Petersen: Rønne havns bygmester. Henning Due Madsen: En læge Uden grænser fortæller. Johannes Thoms: Biograferne på Bornholm (1.del). Søren Wolff: Koefoed og det bornholmske sprog. H.V. Jørgensen: Minder fra Anden Verdenskrig - en mindeplade. Hans Michelsen: Skomagerne var flittige og dygtige håndværkere - skomagemester Jacob Rasmussen fortæller. Peter Tiemroth: God kunst har råd til at være naturlig. Karl Nielsen: Bodilsker Brugsforening. Ole Nørregaard Petersen: Ekspropriationskommissionen arbejder. Vagn Christoffersen: Barndommens trykge havn. Erindringer (1.del). Poul Harild: Balka - badestrand og bondeland. Jens Sørensen: Et

udvalg af bornholmsk litteratur 1997/98. Eyvind Lind og Jens Sørensen: Folk vi husker.

08.05

Bornholmske Samlinger / udgivet af Bornholms Historiske Samfund. 3. Række. Bind 12. - 1998. - 160 sider, ill.

Indhold: Jørgen Bo Rasmussen: Pesten og tavlerne på Bornholm. Erik Jensen: Manden bag rige Marie. Niels Foght Hansen: Litteratur om Bornholm indgået i Bornholms Centralbibliotek 1994-1998. Liste over publikationer fra Bornholms Historiske Samfund. Ebbe Gert Rasmussen: Bornholms Historiske Samfund 1997-1998, formandsberetning.

08.06

Bornholms Museum, Bornholms Kunstmuseum : 1996-1997 / udgivet af Bornholms Museumsforening, 1998. - 96 sider, ill.

Indhold: Ann Vibeke Knudsen: Nyt fra Bornholms Museum 1996-1997. Lars Kærulf Møller: Fra Bornholms Kunstmuseum. Mogens Lau: Bornholms Kunstmuseum og Carlsberg. Finn Ole Nielsen: Nyt om Ringborgen på Rispebjerg.

Samfundsforhold

08.33129

Hansen, Werner

De hårde nitter - 100 år med Metal Bornholm 1897-1997 / af Werner Hansen og Søren Wolff. - Metal Bornholm, 1998. - 64 sider.

08.3313

Regional Socialfondsplan 1999 for Bornholm. - Bornholms Amt, 1999. - 37 sider.

08.3316

Lokalrapporten Bornholm. - 63. udgave. - JB Business, 1998. - 108 sider

Indhold: Regnskabs- og brancheoplysninger om samtlige aktie- og anpartsselskaber på Bornholm.

33.181

Baltic social science research in Scandinavian countries and Germany : state of the art / Jesper Manniche ... [et al.]. - Nexø : Research Centre of Bornholm, 1998. - 162 sider. - (Rapport ; 15 (1998))

08.3319

Hedetoft, Anders

De bornholmske landdistrikter : analyse af udviklingsrammer og muligheder / af Anders Hedetoft og Jesper Manniche. - Bornholms Forskningcenter, 1999. - 176 sider.

33.194 Bornholm

Lund, Lars

Bornholms Teknologiske Udvikling : vurdering af konkrete forslag til IT-investeringer / af Lars Lund og Ulrik Storm. - Nexø : Bornholms Forskningscenter, 1998. - 48 sider, 30 cm.

Med litteraturhenvisninger.

Med engelsk resumé.

08.362

Politivedtægt for Bornholms politikreds, 1999. - 11 sider

Skoleforhold

08.37414

Bornholms Højskoles Årsskrift 1998 / red. Af Svend Aage Møller. - 1998. - 63 sider

08.375

Bornholms Amtsgymnasium : Årsskrift 1999 / red. Af Kirsten Mortensen, Klaus Kristiansen, Asbjørn Damhus. - 1999. - 88 sider.

08.375

Jubilæumsskrift for Davidskolen : 25 år : 1974-1999 / red. Af Kirsten Westh og Britta Kofod-Pihl. - 1999. - 30 sider.

Folketradition

08.3923

Årets gang på Bornholm : samlet og tilrettelagt af Leif Henriksen. Bornholms Tidendes Forlag, 1999. - 42 sider.

Indhold: Bornholmske mundheld og talemåder.

Topografi og turisme

08.4

Cykelveje på Bornholm. - 7. revideret oplag [i.e. ny udgave]. - Rønne : Bornholms Amt, Teknisk Forvaltning, 1999. - 56 sider, ill. Tidligere: 6. revideret oplag i.e. ny udgave / Teknisk Forvaltning, Tegnestuen 3D ; Ulla Rosenquist. 1996. 68 sider.

08.408

Bull, Benedicte

Encouraging tourism development through the EU structural funds : the implementation of EU programmes on Bornholm and the tourism sector's use of them / Benedicte Bull. - Nexø : Research Centre of Bornholm, 1998. - 92 sider.

08.408

Rassing, Charlotte Rømer

Survey of visitors to Bornholm January 1998-December 1998 : results / prepared by Charlotte R. Rassing. - Nexø : Unit for Tourism Research at the Research Centre of Bornholm, 1999. - 41, 5 sider.

08.45 Hammershus

Skaarup, J.C.

Hammershus : fra ærkebisppeborg til statsfængsel og ruin. - Forsvarsmuseet på Bornholm, 1999. - 27 sider.

Søfart

65.909

Pedersen, Erik (f. 1923)

Med sejl, damp & motor : bornholmske skibe ca. 1850-1998 / af Erik Pedersen. - [Revideret udgave] ; med opdatering til 1998 ved Bornholms Museum ; redaktion: Ann Vibeke Knudsen. - Rønne : Bornholms Museum, 1998. - 184 sider, ill.

Registrant over samtlige skibe på 20 brutto-register tons og derover, som er blevet indregistrerede og har haft hjemsted på Bornholm fra ca. 1850 til 1998. Med relevante oplysninger om skibene samt en beskrivelse af de dramatiske begivenheder, strandinger m.v., der har ført til mange af skibenes forlis

Tidligere: 1. udgave med titel: Med sejl, damp og motor. Rønne : William Dams Boghandel, 1976.

65.909

Skib til tiden - : Bornholmstrafikken 1973-1998 / redaktion: Svend Torben Jensen, Michael Harris og Søren R. Wolff. - Rønne : Bornholmstrafikken, [1998]. - 60 sider, ill. Udgivet i forbindelse med rederiets 25-års jubilæum.

65.94

Havnelods : Østersøen omkring Bornholm : ... danske og ... svenske havne. - 1998-. - Kbh. : Kort & Matrikelstyrelsen, 1998-, Ill. i farver. Årspublikation. Beskrivelsen baseret på: 1998.

Lokalplanlægning

08.7195 Allinge-Gudhjem

Lokalplan nr. 05-11 Soldalen Gæste- og kursussted på landet. - Allinge-Gudhjem, 1998. - 5 blade + 3 kort.

08.7195 Nexø

Lokalplan nr. 36 for sommerhusområder ved Dueodde - de ikke-fredede områder. - Nexø Kommune, 1998. - 21 sider ; 1 kort

09.7195

Lokalplan nr. 82 for en lukket øvelsesbane til køreundervisning. - Rønne Kommune. Teknisk forvaltning, 1998. - 12 sider

09.7195

Lokalplan nr. 83 for Hotel Griffen. - Rønne Kommune. Teknisk forvaltning, 1998. - 12 sider

09.7195

Lokalplan nr. 84 for et område ved Peter Ipsens Vej. - Rønne Kommune. Teknisk forvaltning, 1998. - 14 sider

09.7195

Lokalplan nr. 85 for et landsstævnestadion. - Rønne Kommune, 1999. - 8 sider ; ill.

09.7195

Rammer for lokalplanlægningen : forslag til kommuneplan. - Rønne Kommune. Teknisk Forvaltning, 1999. - 33 sider Hører sammen med »Rønne år 2010«

09.7195

Rønne år 2010 : Købstaden i Øresundsregionen. - Rønne Kommune. Teknisk Forvaltning,

1999. - 68 sider. Forslag til kommuneplan Hører sammen med »Rammer for lokalplanlægningen«.

09.7195

Visioner og retningslinjer : Rønne kommune i morgen. - Rønne kommune, 1998. - 14 sider.

Enkelte kunstnere

08.72 Høst, Oluf

Høst, Oluf

Oluf Høst - skitser / med et indledende essay af Peter Tiemroth ; skitserne udvalgt af Inge Lise Westman og Ole Christensen. - [Gudhjem]: Gudhjem Museum ; Kbh. : Christian Ejlers ; [Kbh.] : [eksp. Gyldendal], 1998. - 69 sider, ill. i farver.

Gengivelse af 50 tegnede skitser af den bornholmske maler Oluf Høst (1884-1966). På omslaget: Skitser på Gudhjem Museum.

08.72 Køje, Ernst

Mathiesen, Eske K.

Årets gang i Ernst Køjes grafik / ved Eske K. Mathiesen og Grete Kusk. - Bornholms Tidendes Forlag, 1999. - 127 sider.

Sprog

08.89664

Henriksen, Leif

Lærebog i Bornholmsk. - Bornholms Tidendes Forlag, 1999. - 48 sider.

Historie

08.961

Sonne Nielsen, Finn Ole

Middelalderens Bornholm / tekst: Finn Ole Sonne Nielsen ; tegninger: Gerda Kofod. - Rønne : Bornholms Amtsråd, Teknisk Forvaltning, 1998. - 84 sider, ill.

Baseret på 2. del af: Fredningsplanlægning. Kulturhistoriske interesseområder / Flemming Beyer, Lisbeth Pedersen. 1983

08.9671

US 8th Air Force bomber planes lost on and around Bornholm during world war 2, 1998. - 24 blade. Compiled by: Ejvind Friis Jensen

Personalhistorie

99.4 Høst, Oluf

Oluf Høst Museet / katalogredaktion: Jens Henrik Sandberg, Rasmus Nielsen, Knud W. Jensen. - Gudhjem : Oluf Høst Museet, 1998. - 120 sider, ill. (nogle i farver).

Artikler om den bornholmske maler Oluf Høst (1884-1966), bl.a. barnebarnet Trygve Høsts minder om sin bedstefar, samt om huset Norresån midt i Oluf Høsts motivverden, som nu er indrettet til museum. Med gengivelser af malerens værker.

Udgivet i forbindelse med museets åbning 12.6.1998

Indhold: Jens Erik Sørensen: Fra Orion til Norresån. Knud W. Jensen:

Om Oluf Høst Museets oprettelse. Rasmus Nielsen: For saj sæl.

Trygve Høst: Oluf Høst. Hans Aage Bøggild: Mester Oluf på Norresån ; Skriverkarlene omkring Oluf Høst

Side 54-68: Oluf Høst : Logbogen

08.99 Ipsen, Henry

Ipsen, Henry

Murer og musiker på Bornholm : Barndoms- og ungdomserindringer fra Hasle. - Foreningen Danmarks Folkeminder, 1999. - 66 sider. (Erindringsserien "Folk Fortæller" nr.38).

08.99 Kofoed, Erling

Kofoed, Erling

Fra jernalder til PC-tid : Et tidsbillede, 1998. - 62 blade.

99.4 Lergaard, Niels

Niels Lergaard : 1893-1982 / tekst: Nina Hobolth, Lars Kærulf Møller og Gertrud Købke Sutton ; foto: Bjarne Ilsted Bech ... [et al.]. - [Gudhjem] : [Bornholms Kunstmuseum], 1999. - 87 sider, ill. i farver. Om Niels Lergaards (1893-1982) maleriske univers belyst gennem tekster om og af maleren samt gengivelser af en række malerier.

Udgivet i forbindelse med udstillingen på Bornholms Museum 28. marts-30. maj 1999, Nordjyllands Kunstmuseum 23. juni-15. august 1999, Kunstforeningen af 1825, København 21. august-3. oktober 1999

Af indholdet: Lars Kærulf Møller: Tiden og stedet. Nina Hobolth: Niels Lergaard og myten. Gertrud Købke Sutton: Motiverne.

99.4 Nicolaisen, Asta

Nicolaisen, Asta

Pigen fra øen / Asta Nicolaisen. - Dronninglund : Queenswood, 1998. - 87 sider, ill.

08.99 Zahrtmann, Kristan

Kristian Zahrtmann : 1843-1917 / Storstrøms Kunstmuseum, Bornholms Kunstmuseum, Fyens Kunstmuseum. - 1999. - 104 sider, ill. Udgivet i forbindelse med udstilling på Storstrøms Kunstmuseum, Bornholms Kunstmuseum og Fyens Kunstmuseum og som årbog 1999 for Bornholms Museumsforening.

Genealogi

08.999 Kofod

Kofod, Verner P.

En gren af slægten Kofod fra Kofodgård i Østermarie sogn på Bornholm, 1998. - 204 blade + 4 tavler

08.9994 Kofod

Gerlach, Carl Johan

Erling og Solveig Kofoed's slægt : Bind 1 : Kofoed slægten (Nexø) : Bønderne, håndværkere & lærerne. - 1998. - 104 sider.

08.9994 Kofod

Gerlach, Carl Johan

Erling og Solveig Kofoed's slægt : Bind 2 : Jensen og Lund familien : Lørerne og degnene. - 1999. - 164 sider.

Skønlitteratur

Cordua, Jeanne

Sigrid Gudmundsdatter / Jeanne Cordua ; illustrationer af Birgit Bertelsen. - [Allinge] : Gornitzkas Forlag, 1998. - 191 sider, ill. Den unge Sigrid indblandes på grund af sin nysgerrighed i striden mellem kongen og kirken i 1200-tallet på Bornholm. En strid som også inddrager franske riddere og tempelherrer

Bornholms historiske Samfund

Prisliste

Alle priser er inklusive MOMS,
men eksklusive porto.

kasserer Erik Svendsen
St. Torvegade 1, lej. 7
tlf. 56 95 22 05

Bøger udgivet af Bornholms historiske
Samfund kan - så længe lageret rækker -
fås ved henvendelse til

Her kan man også bestille medlemskab,
kontingentet er kr. 125,00 pr. år, hvorefter
den årlige publikation tilsendes gratis.

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	ikke medlem
<i>Bornholmske Samlinger række I</i>				
23	1935	K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 1. og 2., afsnit 1848-1852, Amtmand Krabbes Afskedigelse, Forfatteren Jakob Hansen, En Stenalderboplads i Grisby	30,-	50,-
24	1936	K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 3. afsnit 1852-1862	30,-	50,-
25	1937	K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 4. afsnit 1862-1875, Bornholms fynd av romerska importvaror, Ertebøllekultur paa Frennemark	30,-	50,-
26	1938	K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 5. afsnit 1875-1894	30,-	50,-
27	1940	M. K. Zahrtmann in memoriam, K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 6. afsnit 1894-1913	30,-	50,-
30	1945	Østerlarsker Sogns Gaardejere, Aluntilvirkningen paa Bornholm, Slægten Poul Hansen Ancher, Fra det gamle Hyrdeliv, Bøger og Afhandlinger om Bornholms Zoologi	30,-	50,-
32	1949	Nye mikrolitfund paa Bornholm, Sandflugten paa Bornholm og dens Dæmpning, En ny gravform fra ældre jernalder, Randbemærkninger til Bornholms Historie, Trævæksten paa Bornholm	30,-	50,-
36	1958	Bornholmske haver og have dyrkning, Ruts kirke og		

PRISLISTE

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	ikke medlem
		Rønne, Korndyrkningens udvikling på Bornholm, Bag-å »Marienlyst«, Udgravninger på Bornholm 1816-24	30,-	50,-
37	1960	Ridder Caspar Henrik Wolffsen, Forfatteren Carl Peter Dich, Bornholmske stednavne, Spøgeri i gamle tider, Ertholmene, Kætilbiorn, Optegnelser af sognepræst Jørgen Kofoed, Ruts kirke og Rønne, Er der et Rønnemål?, Begivenheder på Bornholm 1602-87, Henrik Lock og Kirsten Nielsdatters dom, Om en Dampskibsforbindelse mellem København og Bornholm, Litteratur om Bornholm, Peter Thorsens barndom og ungdom	30,-	50,-
39	1965	Indholdsfortegnelse til bind 1 - 38 A	30,-	50,-
40	1966	Indholdsfortegnelse til bind 1 - 38 B	30,-	50,-
<i>Bornholmske Samlinger række II</i>				
1	1964	Slusegaardens mølle og ørredhus, Nye undersøgelser af Bornholms bronzealder og jernalder, Guldmageren på Hammershus, Ransakningen af 17. maj 1658, Gammelt sølv, Nogle ruinrestaureringer på Bornholm i 1962, Nykirkes restaurering	30,-	100,-
2	1966	Bornholms natur, beboere og naturfredning, Tre forgyldte sølvpokaler, Falskmøntnersagen 1843-1847, Bornholmske exlibris, Frigård og Frilys historie gennem 400 år, Rønne-potternes kontrakt, Gammelt sølv	30,-	100,-
3	1967	Ebbe Gert Rasmussen: Begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658	45,-	100,-
4	1969	Bornholms Værns historie, Baggrunden for Martin Andersen Nexø's novelle Frænke, Isakson og Weie på Bornholm, JAKOB i Ibs kirke, Gaven til Fr. III, Lektor Th. Lind	55,-	100,-
5	1971	Kalkmalerierne i Povls kirke, Falske sølvdalere 1826 og 1832, Rønne i det 17. årh., Marinarkæologisk fund, Fra kvægtuberkulosens bekæmpelse, Et fodbæger fra Stensebygård, Bodilsker, Brev til fru Arboe i juni 1864, Negerskulptur på Bornholms Museum, Hvem byggede Svaneke kirkespir i 1789?, Bitterdram mod skørbug,		

BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	ikke medlem
		Vognhjulets fremstilling, materialer og værktøj, Dams Hotels historie	55,-	100,-
6	1972	Ebbe Gert Rasmussen: Kilder til begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658	55,-	100,-
7	1974	Simblegård i 1658, En antik ansigtsperle på Bornholms Museum, Bornholms første bønder, Kjøllegårdsskiftet, Knutsgillen och av S:T Knud påverkade sockengillen på Bornholm	55,-	100,-
8	1975	Bornholms oldtidshistorie, Jernalderboplads ved Nymølle i Nexø, Knoglematerialet fra jernalderbopladsen, Fund af øskenkrukke fra havet, Rentekammerets stillingtagen til udmarksproblemet 1709-67	55,-	100,-
10	1976	Fajancefabrikken i Storegade, Bispevisitatser i det 18. årh., Rovmordet i Baastad, Elever på Bornholms Folkehøjskole 1872-73, Baptistmenigheden i 1920erne	55,-	100,-
11	1977	Stenalderbopladsen på Lilleborg, Bronzealdergravhøj i Knudsker, Dagbog og breve fra Karen Elisabeth Jensen, Sigerslev, fra Bornholm i 1883 og 1887, 150 år med amatører i Rønne Theater	55,-	100,-
12	1978	Hellekiste fra Krusegård i Poulsker, Bjergely, bopladsrester fra ældre jernalder, Bornholmske kakkelfund, Bornholmske pottemagere, Elever på Bornholms Folkehøjskole 1882-83, Svanekebørn på Københavnsrejse i år 1900	55,-	100,-
13	1979	Sortspætten i bornholmske skove, Det skrøbelige forlig, Ett småländskt soldatöde - Esbjörn Perssons äventyr på Bornholm 1658, Da bornholmeruret blev til, Oblatæskerne i Nexø og Ibsker, Den bornholmske milice 1815-36, Det dejlige vrag	65,-	100,-
14	1980	Hans Oldelands forhandlinger 1658, De bornholmske fajance- og terrakottafabrikker, Maleren Lars Hansen	65,-	150,-
15/16	1981/82	Ebbe Gert Rasmussen: Dette gavebrev, Den bornholmske opstand og Peder Olsens indsats heri 1658-59	140,-	185,-

PRISLISTE

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	ikke medlem
17	1983-84	Den svenske indvandring på Bornholm, Generalmajor Peter Jacob Wilster 1674-1725, Brydning, Byzantinsk glasmosaik fra Bækkegårdsgravpladsen, Maleren Henrich Johan Møhlen (1717-67), Bornholmskort fra 1650'erne, Poul Hansen Anchers herkomst	75,-	150,-
18	1985	De polske gæstearbejdere, Granitindustriens udvikling, Bornholmske kvinders husflid, Dorothea Kristine Kofoeds vævebog, Peter Thorsens mors husflidsarbejde, Thor Vang, Bornholms dysser og jættestuer	75,-	160,-
19	1986	Wilhelm Kruse: Lybækkertiden på Bornholm 1525-1576	75,-	130,-
20	1992	Registerbind til række II	75,-	150,-

Bornholmske Samlinger række III

1	1987	Fra britisk orlogsbrig til bornholmsk robbefanger, Det bornholmske fiskeri i opgang og nedgang, Stednavne i havet omkring Bornholm, A/S Bornholmsfærgen af 1962, Bornholmske rundkirker og Armenien, To malerier fra Frederik den Syvendes besøg på Bornholm 1851, Poesi og prosa af forfatteren til »En Septemberdrøm«	75,-	135,-
2	1988	Bornholms landbrug gennem tiderne, Det bornholmske landbosamfund i 1700-tallet, Oldtidens landbrug, 4000 f.Kr.-1000 e.Kr., Træk af de bornholmske bønders vilkår i senmiddelalderen, Jordbrug og landgilde på Bornholm ved midten af det 17. årh., Landbruget og forsvaret på Bornholm, Fra bonde til landmand - andelsbønder på Bornholm, De lykkelige husmænd, Den kloge kone fra Ibsker, Bornholms Folkehøjskole i Østermarie og dens sidste forstander, Markafgrøder og ukrudt, Husdyrbruget på Bornholm, Fra hjulplov til traktorplov, Bornholmske vogne	75,-	175,-
3	1989	Bornholms kirker i ældre middelalder, Hvem forsvarede hvad?, Bornholms runde kirke og tempelridderne, Affæren ved Nexø den 9. juni 1645, Borrelyngen, Kvindemordet i Listed 1688, Sorthat - et pionerteglværk fra 1850'erne, »Trættekrogen« ved Sct. Nicolaus Kirke i Nexø	75,-	150,-

BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	ikke medlem
4	1990	De bornholmske privilegier, Fæstebønder og fæstegods på Bornholm i 1500- og 1600-tallet, Modstanden i Skåneland 1658-59, Amerikansk soldat i 1890'erne, Da kommunalreformen kom til Bornholm, Hovedtræk fra Bornholms økonomiske historie 1945-88	75,-	150,-
5	1991	Amtmand Emil Vedel og etableringen af Nordens jernalderkronologi, Bemærkninger i forbindelse med Victor Hermansens artikel om Jernalderens opdagelse, Træk af kulturlandskabets udvikling i Sømarken fra ca. 1500 og til i dag, Morten Pedersens optegnelsesbog 1783-1800, Allinge i sommeren 1865, Om Rønne havn	75,-	150,-
6	1992	Turisterhvervet på Bornholm, Da Hotel Helligdommen kom på tyske hænder, Hammershus i middelalderen, I vor købstad Rønne, Greifswalderne på Bornholm i middelalderen, Bornholmsk historieforskning i udlandet, Hjemme på Bolby og Tydekulle 1920-39, »Den selvejende«, Erindringer fra årene 1978-80 hvor en selvejende institution erhvervede og drev Hasle Klinker- & Chamottestensfabrik, Bornholmske øgenavne, Stykløjtnant Festlers død og begravelse i Nexø 1704, Den bornholmske familie Rosman, Litteratur om Bornholm 1990-92	75,-	200,-
7	1993	Bornholms Fiskeri 1880-1993 Kapitlerne hedder: Fiskerstanden, Det traditionelle fiskeri, Statsbeskyttelse og sammenhold, Silden, laksen og rødspætte, Langt fra hjemmet, Fartøj og havn, Kvotering, torsk og krise, Natur og menneske, Fangstbehandling og produktudvikling, Afsætning og salgsforeninger, Kildehenvisning	100,-	145,-
8	1994	Poul M. Sonne: Postsejlad i 150 år, Ove E. Hansen: Arkitekt Anton Rosen og hanstid, Orla E. Pedersen: Telefonen på Bornholm i 100 år, Lone de Hemmer Egebjerg: Bornholm set gennem nåleøjet, Birte Nørregaard Pedersen: Et sofastykke af Mogens Ege, Niels Foght Hansen: 83 nyudgivelser om Bornholm	100,-	200,-
9	1995	Bent Jensen: Baggrunden for og begivenhederne, der 1945 førte til, at de sovjetiske styrker befriede Bornholm og forblev på øen helt til april 1946	100,-	250,-

PRISLISTE

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	ikke medlem
10	1996	Aakirkebys historie - Aakirkebys 650 års jubilæum. Følgende forfattere har medvirket: Kim Aaris-Sørensen, Ole Crumlin-Pedersen, Niels Foght Hansen, Werner Hansen, Ann Vibeke Knudsen, Svend Kramp, Niels-Holger Larsen, Finn Ole Sonne Nielsen, Ingrid Nielsen, Tom Nielsen, Torben Pind, Ebbe Gert Rasmussen, H. E. Skaarup, Johannes Thoms, Hanne Wagnkilde, Hanne Valsø Vensild og Henrik Vensild	100,-	148,-
11	1997	Hammershus - som borg og ruin, udstilling og modelkonstruktion, arkæologi og flora m.v. Følgende forfattere har medvirket: Connie Hinsch, Peder Lütken, Finn Ole Sonne Nielsen, Lisbeth Pepke, Ebbe Gert Rasmussen, H. E. Skaarup, Inger Sorgenfrei, Hanne Valsø Vensild og Kjeld Borch Vesth	100,-	200,-
12	1998	Jørgen Bo Rasmussen: Pesten og tavlerne på Bornholm Erik Jensen: Manden bag rige Marie Niels Foght Hansen: Litteratur om Bornholm udkommet 1994-1998	100,-	200,-
<i>Andre udgivelser:</i>				
		K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie, bind 1 - 5		
		Særtryk af Bornholmske Samlinger	35,-	60,-
		Byen, Landet og Havet, Neksø og Omegns historie, bind 1	55,-	100,-
		Hammershus (særtryk af Bornholmske Samlinger, III. række, bd. 11)	295,-	295,-

Bornholms historiske Samfund 1998-1999

Formandsberetning

Af Ebbe Gert Rasmussen

Jeg vil indlede denne beretning på en utraditionel måde. Siden sidste generalforsamling afgik foreningens revisorsuppleant (1971-98), *overlæge dr. med. Johs. Thoms*, Rønne, ved døden. Bornholms historiske Samfund lærte Thoms at kende som et venligt, vidende og hjælpsomt menneske med mangehånde interesser; udover sit fag, medicinen, var det især historien, hans hjerte bankede for. Sin doktorgrad erhvervede han på et medicinalhistorisk arbejde, men han huskes her på øen især for sin store indsats for Byforeningen for Rønne, hvis formand han var gennem en længere årrække. Thoms var også forfatter til en lang række, især lokalhistoriske arbejder. Således var han bidragsyder og iøvrigt medredaktør til jubilæumsværket i anledning af Rønnes 650 års købstadsjubileum (1977) og udgav sammen med Edm. Hansen (1993) en banebrydende beskrivelse af genopbygningen af Rønne og Nexø 1945-46. Foruden en række artikler til Jul på Bornholm i årenes løb vil vi i Bornholms historiske Samfund navnlig huske ham for hans arbejder til Bornh. Sml. II. og III. række. Men desuden lod han sig altså beredvilligt genvælge til samfundets revisorsuppleanthverv gennem næsten en generation - også når formanden på forhånd glemte at opfordre ham til at genopstille! Få har som han i den seneste menneskealder ydet så meget for det historiske arbejde på vor ø. Jeg vil derfor bede forsamlingen om med mig at rejse sig og mindes Johs. Thoms ... Ja, tak!

Lørdag 5. september 1998 afholdtes den årlige *generalforsamling* i Nexø Fritidshus. 35 deltagere var mødt frem. Som dirigent fungerede Thor Petersen.

Formanden aflagde *beretning* om det år, der var forløbet siden sidste generalforsamling. Herefter redegjorde *redaktøren*, Henning Søby Andersen, for den igangværende trykning af Bornh. Sml. III. 12 og løftede lidt af sløret for indholdet af de artikler, der allerede var modtaget til det følgende bind: han pointerede, at disse publikationer ville være af lidt mindre omfang end de senere års udsendelser, dog uden at der hermed ville blive slækket på kvaliteten. *Det reviderede regnskab* blev derpå gennemgået af kassereren, Erik Svendsen, hvorefter det vedtoges at forhøje det årlige medlemskontingent (fra kr. 100,- til kr. 125,-) i 1999.

Til *bestyrelsen* genvalgte Ebbe Gert Rasmussen, Robert Hansen og Finn Ole Nielsen ; i stedet for Jørn Uffe Hansen, der ikke ønskede genvalg, valgtes Lillian Hjorth-West. Mogens Lau og Harald Lind genvalgte til *revisorer* og endelig valgtes Jørn Uffe Hansen til *revisorsuppleant* i stedet for Johs. Thoms, der ikke havde ønsket genvalg.

Årets »*Bornholmerpris*« blev derpå givet til major H.V. Jørgensen, der takkede for prisen, som han opfattede som en stor hæder.

Under eventuelt fremkom forslag til sommerekskursionen som bestyrelsen lovede at overveje. Efter generalforsamlingen ledede fhv. skoleinspektør Poul Harild *en byvandring i en del af Nexø*.

Onsdag 7. oktober konstituerede *bestyrelsen* sig således:

Formand: Ebbe Gert Rasmussen.

Næstformand og sekretær: Robert Hansen.

Kasserer: Erik Svendsen.

Redaktør: Henning Søby Andersen.

Forretningsudvalg: Formanden, næstformanden, kassereren, redaktøren og H.V. Jørgensen.

Lørdag 18. november udsendtes *Bornholmske Samlinger III.12*, der omhandlede de længe savnede arbejder om pesten på Bornholm i det 17. århundrede og etatsrådinde Marie Koføeds ægtemand; bindet blev genstand for pæne anmeldelser både her på øen og »ovre«.

Vor *foredragsvirksomhed* har også i år fundet sted i et frugtbart samarbejde med andre af øens foreninger.

Torsdag 21. januar var vi sammen med Foreningen Norden og Folkeuniversitetet på Bornholms Centralbibliotek værter for et foredrag med museumsinspektør ved Frederiksborgmuseet *Steffen Heiberg* om Corfitz Ulfeldt og Leonora Christina. Ca. 70 - 80 personer overværede det indsigtsfulde foredrag.

Mandag 30. marts afholdt vi sammen med Bornholms Slægts- og Lokalhistoriske Forening, Bornholms Middelaldercenter, Bornholms Museum og Folkeuniversitetet et foredrag på centralbiblioteket. Her talte universitetslektor *Jes Wienberg* om danske middelalderkirker med særlig vægt på Skaanes kirkebygninger. Det spændende arrangement var velbesøgt - ca. 50 tilhørere var tilstede.

Onsdag 14. april afsluttedes for vort vedkommende - denne gang i samarbejde med Bornholms Slægts- og Lokalhistoriske Forening - foredragssæsonen med *Henning Bender* fra »Det danske Udvandrerarkiv« i Aalborg. Ca. 50 tilhørere fik en glimrende indsigt i arkivet og dets banebrydende arbejde med særligt henblik på den bornholmske udvandring i perioden 1864-1904 og de levn heraf, der stadig er bevaret i Nordamerika.

Lørdag 31. juli afvikledes - i nærmest subtropisk klima - den traditionelle *sommerekskursion* til Bornholms Middelaldercenter ved Raagelundsgaard, Østerlars. Her gav en velopløst Niels Erik Rasmussen (»Niller«) de kun 11 standhaftige deltagere en spændende indføring i baggrunden for centerets opståen, dets nuværende status og funktion samt visioner for fremtiden.

For den kommende foredragssæson er for nærværende - i samarbejde med Kirkeligt Samfund på Bornholm - planlagt et foredrag onsdag 6. oktober i Rønnes Præstegaardslade med den kontroversielle, skaanske lokalhistoriker Uno Røndahl, der vil fortælle om episoder i Skaanes historie ca. 1658-80. Dette som andre arrangementer, der senere måtte blive planlagt, vil til sin tid blive annonceret i dagspressen.

Samfundets *medlemstal* er nu (august) ca. 780 medlemmer, en beklagelig tilbagegang på ca. 10 i det forgangne år. Jeg skal derfor her på det kraftigste opfordre generalforsamlingen til at overveje, om ikke et medlemsskab af samfundet - med deraf følgende årlig modtagelse af Bornholmske Samlinger og muligheder for at deltage i andre af vore aktiviteter - ville være en god gaveidé til venner og bekendte.

Jeg vil slutte denne beretning med at udtale vor *tak* til pressen - både den skrevne og den elektroniske - for dens interesse for

foreningens virksomhed i det forløbne år. Vi takker også Bornholms slægts- og lokalhistoriske Forening, Bornholms Museum, Bornholms Middelaldercenter, Foreningen Norden og Folkeuniversitetet for frugtbart samarbejde i året, der gik. En

særlig tak rettes til Bornholms Amtskommune for velvillig pekuniær støtte til samfundets arbejde, der uden denne ville have været et andet og ringere.

Tak!

Love for Bornholms historiske Samfund

- § 1. Foreningens navn er »Bornholms historiske Samfund«.
- § 2. Foreningen har til formål at vække og bevare interessen for Bornholm og dens fortid. Foreningen udsender et årsskrift »Bornholmske Samlinger« med afhandlinger om bornholmske forhold, eller undtagelsesvis selvstændige værker om Bornholm.
- § 3. Enhver interesseret kan blive medlem ved henvendelse til et af bestyrelsens medlemmer.
- § 4. Foreningen afholder generalforsamling hvert år i august eller september måned efter bekendtgørelse i øens dagblad en uge i forvejen. Generalforsamlingen er foreningens øverste myndighed, og dens beslutninger træffes ved almindelig stemmeflertal.
- § 5. Generalforsamlingen vælger en bestyrelse på 9 medlemmer for 2 år, således at der hvert år afgår skiftevis 4 og 5 medlemmer, første år ved lodtrækning. I denne bestyrelse skal hvert af øens herreder være repræsenteret med mindst et medlem. – Samtidig vælges 2 revisorer samt 1 revisorsuppleant.
- § 6. Bestyrelsen konstituerer sig med en formand og en næstformand, der også er sekretær. Bestyrelsen vælger desuden kasserer og redaktør, der ikke behøver være medlemmer af bestyrelsen. – Bestyrelsen vælger et forretningsudvalg på 5 medlemmer, hvori kasserer og redaktør skal være medlemmer.
- § 7. Det årlige kontingent fastsættes af generalforsamlingen. Kontingentet opkræves i maj måned ved girokort.
- § 8. Modtageren af Bornholms Historiske Samfunds ærespris »Bornholmerprisen« skal være indstillet af en enstemmig bestyrelse.
- § 9. I tilfælde af foreningens opløsning overgår evt. aktiver til Bornholms Museum.
- Foreningens love er sidst trykt i Bornholmske Samlinger, III. række, bd. 6 i 1992. På foreningens generalforsamling d. 5. september 1998 blev kontingentet sat til kr. 125,00.

Forfatterens navne og adresser

Jens Andersen,
cand.mag, Ph.D.-stipendiat,
Østerbrogade 238, 2.tv.,
2100 København Ø.

Bibliotekar Niels Foght Hansen,
Provstegade 10,
3700 Rønne

Fhv. stadsgartner Knud Willy Johansen,
Bellmannsvej 2,
3700 Rønne

Fhv. gårdejer Timan Kofoed,
Glentevangen 2,
3700 Rønne

Fhv. overbibliotekar H.C. Larsen,
Svanekevej 62,
3700 Rønne

Bornholms historiske Samfunds bestyrelse

Ebbe Gert Rasmussen (formand),
Østerled 43,
3700 Rønne

Robert Hansen (næstformand),
Godthåbsvej 4,
3751 Østermarie

Henning Søby Andersen (redaktør),
Hedebovej 31,
3700 Rønne

Erik Svendsen (kasserer),
St. Torvegade 1,
3700 Rønne

Finn Ole Sonne Nielsen,
Lynggårdsvej 21,
3770 Allinge

Niels Foght Hansen,
Provstegade 10,
3700 Rønne

Per Thule Hansen,
Søborgstræde 8,
3700 Rønne

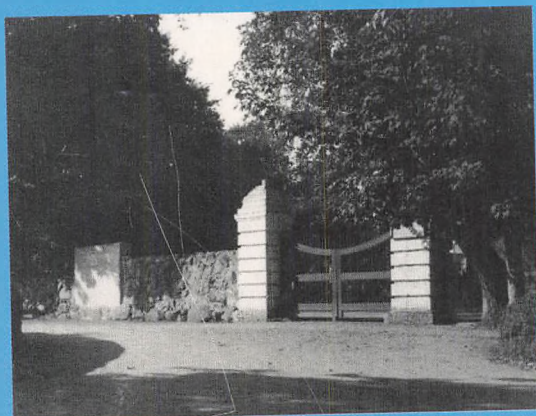
Ann Vibeke Knudsen,
Vimmelskaftet 2,
3700 Rønne

H.V. Jørgensen,
Kanegårdsvej 10,
3700 Rønne

Lillian Hjorth-Westh,
Fællesvej 6,
3720 Aakirkeby

INDMELDING

i Bornholms historiske Samfund kan ske ved henvendelse til ét af bestyrelsesmedlemmerne.

Indhold

Henning S. Andersen
Forord

Knud Willy Johansen
Kommunale anlæg i Rønne

Timan Kofoed
Som medarbejder i Bornholms landbrug
1943-1950

Jens Andersen
Kanonerne som aldrig kom

H.C. Larsen
Bornholms lokalhistoriske arkiv

Niels Foght Hansen
Litteratur om Bornholm indgået i
Bornholms Centralbibliotek 1998-1999

Liste over publikationer fra
Bornholms historiske Samfund

Ebbe Gert Rasmussen
Bornholms historiske Samfund,
formandsberetning

Love for Bornholms historiske Samfund

Forfatterens navne og adresser

Bestyrelsens navne og adresser

ISBN 87-87042-0906

ISSN 0084-7976